

SINIRIN ÖTESİNDEKİ ALGILAR
KAMUOYUNUN GÖZÜNDEN
TÜRKİYE-ERMENİSTAN
İLİŞKİLERİ

analitik rapor
2025

HRANT DİNK VAKFI

Hrant Dink'in, 19 Ocak 2007'de, gazetesi Agos'un önünde öldürülmesinden sonra, benzer acıların yeniden yaşanmaması için; onun daha adil ve özgür bir dünyaya yönelik hayallerini, dilini ve yüreğini yaşatmak amacıyla kuruldu. Etnik, dinî, kültürel ve cinsel tüm farklılıklarıyla herkes için demokrasi ve insan hakları talebi, vakfın temel ilkesidir. Vakıf, ifade özgürlüğüne alabildiğine kullanıldığı, tüm farklılıkların teşvik edilip yaşandığı, yaşatıldığı ve çoğaltıldığı, geçmişe ve günümüze bakışımızda vicdanın ağır bastığı bir Türkiye ve dünya için çalışır. Hrant Dink Vakfı olarak 'uğruna yaşanması davamız', diyalog, barış, empati kültürünün hâkim olduğu bir gelecektir.

SINIRIN ÖTESİNDEKİ ALGILAR:

KAMUOYUNUN GÖZÜNDEN TÜRKİYE-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ

Analitik Rapor 2025

ISBN 978-605-71835-6-9

yazarlar

Dr. Erman Bakırcı, İlhan Ceyhan, Srбуhi Michikyan, Dr. Sona Balasanyan

araştırmacılar

Ali Karakaş, Dr. Ani Avetisyan, Anzhela Ghalamdaryan, Arman Haroyan, Arusyak Voskanyan, Aydın Erdem, Ayşe Gülen Eyi, Bora Korhan, Can Büyükbay, Derya Dönmez, Dilara Çıtak, Ebru Şener, Dr. Erman Bakırcı, Hayk Smbatyan, Lilit Yezekyan, İlhan Ceyhan, Mariam Babayan, Melike Çukur, Nikol Margaryan, Seda Ananyan, Srбуhi Michikyan, Tigran Melikian

tasarım

Sera Dink, Yasemen Cemre Gürbüz

mizanpaj

Yasemen Cemre Gürbüz

İstanbul, Nisan 2025

Anarad Hığutyun Binası, Papa Roncalli Sokak, no: 128

Harbiye, 34373 Şişli, İstanbul

T: 0212 240 33 61

F: 0212 240 33 94

info@hrantdink.org

www.hrantdink.org

Funded by
the European Union

Bu yayın, “Türkiye-Ermenistan Normalleşme Süreci Destek Programı: Hızlı Yanıtlar” programı kapsamında Avrupa Birliği tarafından finanse edilmiştir. İçeriğin sorumluluğu tamamen Hrant Dink Vakfı Yayınları’na aittir ve Avrupa Birliği’nin görüşlerini yansıtmamaktadır.

SINIRIN ÖTESİNDEKİ ALGILAR KAMUOYUNUN GÖZÜNDEN TÜRKİYE - ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ

analitik rapor

2025

HRANT DINK VAKFI
HRANT DINK FOUNDATION
ՀՐԱՆՏ ԴԻՆԿ ՎԱԿԲԻ

KONDA
KONDA

2023-2024 yıllarını kapsayan “Sınırın Ötesindeki Algılar: Kamuoyunun Gözünden Türkiye-Ermenistan İlişkileri” araştırması, Caucasus Research Resource Center - Armenia Foundation ve KONDA Araştırma ve Danışmanlık Şirketi tarafından ortaklaşa yürütülmüş ve Avrupa Birliği tarafından finanse edilen “Ermenistan-Türkiye Normalleşme Sürecine Destek: Hızlı Yanıtlar” programı kapsamında Hrant Dink Vakfı tarafından yayımlanmıştır.

Bu rapor, Ermenistan ve Türkiye’de kamuoyunun Türkiye-Ermenistan normalleşmesine yönelik algılarını konu alan özgün bir birincil araştırmanın bulgularını ana hatlarıyla ortaya koymaktadır. Raporun içeriği, Ermenistan ve Türkiye’de eşzamanlı olarak yürütülen iki paralel araştırma girişimine dayanmaktadır. Yöntemsel benzerlikler ve farklılıklar, raporun ana kısımlarında şeffafça sunulmuştur.

Raporun tamamı orijinal olarak İngilizce hazırlanmıştır. İngilizce versiyon ile Ermenice veya Türkçe çeviriler arasında herhangi bir tutarsızlık olması durumunda, İngilizce versiyon esas alınacaktır.

Bu raporun veya bölümlerinin, basılı veya elektronik formatta yeniden yayımlanması veya çoğaltılması durumunda, uygunca referans verilmesi gerekmektedir.

Raporu kaynak göstermek için:

Caucasus Research Resource Center-Armenia Foundation & KONDA Araştırma ve Danışmanlık (2024). Sınırın Ötesindeki Algılar: Kamuoyunun Gözünden Türkiye-Ermenistan İlişkileri. İstanbul: Hrant Dink Vakfı Yayınları.

UYGULAYICI ORTAKLAR

CRRC-Ermenistan Hakkında

Caucasus Research Resource Center - Armenia Foundation (CRRC-Ermenistan), bölge odaklı ve Ermenistan merkezli bağımsız, tarafsız bir araştırma kurumudur ve araştırmanın merkezi konumundadır. Temel misyonumuz, yüksek nitelikte veri toplama, analiz ve araştırma topluluğunun bilimsel kapasitesini artırma yoluyla ulusal ve bölgesel sosyo-ekonomik ve siyasi sorunları ele almaktır. Vizyonumuz, sosyal bilim araştırmalarında en yüksek uluslararası standartları belirleyerek gerek ulusal gerekse uluslararası düzeyde tanınan önde gelen bir güç olmak ve en yüksek uluslararası standartları belirlemek ve olağanüstü sosyal bilimcilerden oluşan dinamik bir topluluk oluşturmak suretiyle ülkedeki politika oluşturma gündemini etkilemektir.

Çok-yöntemli veri toplama ve analizin ötesinde, CRRC-Ermenistan aynı zamanda açık ve ücretsiz erişim sunan veriler, onlarca bilimsel makale, araştırma raporu ve politika brifingleri ile bir kaynak merkezi olarak hizmet vermektedir. 2003 yılındaki kuruluşundan bu yana CRRC-Ermenistan ile çalışan araştırmacılar, Vakfın metodoloji eğitimlerinden, yerel ve uluslararası konferanslardan, yaz okullarından ve sosyal bilimlerle beşeri bilimlerde 2000'den fazla çağdaş yayına sahip kütüphanesinden faydalanmaktadır. Bu sayede, sosyal bilimler araştırmalarında mükemmeliyete ulaşmayı, Ermenistan'da (ve ötesinde) demokratik yönetim ilkelerinin veri ve bilgiye dayalı olarak teşvik edilmesini, yüksek nitelikli araştırmalar yürütmek için gelişmiş metodolojilerin uygulanmasını ve şeffaf veri toplama ile eş seviyede öğrenme kültürünün genişletilmesini hedefliyoruz.

KONDA Hakkında

Tarhan Erdem tarafından 1986 yılında kurulan KONDA Araştırma ve Danışmanlık (KONDA), Türkiye toplumunu araştırmalar yoluyla anlamayı, anlatmayı ve böylece anlaşılır kılmayı hedeflemektedir. Kurulduğu günden bu yana bir milyondan fazla kişiyle anket yapan KONDA, Türkiye toplumunun genetik kodlarına dair en derin bilgi ve deneyime sahip kuruluş olarak tanımlanabilir.

KONDA, bir araştırma ve danışmanlık şirketi olarak en temel şekilde malumat üreten ve bu bilgiyi ihtiyaca yönelik yorumlarıyla anlamlandıran bir kuruluştur.

KONDA'nın analizleri ve öngörüler, özel olsun kamusal olsun, her ölçekteki kurumun stratejilerinin belirlenmesine ve toplumsal bir zemine oturtulmasına katkı sağlamaktadır. KONDA'nın anketleri ve toplumsal temsili hedefleyen farklı saha çalışmaları sonucunda ortaya çıkan yorumlarla birlikte anket ve bilgiden oluşan raporlar, öngörülemeyen topluluk hareketleri içinde yol gösterici olmaktadır.

KONDA, Türkiye'yi, Türkiye'de yaşayanları ve bu topraklarda olup bitenleri anlamak isteyen tüm kişi ve kurumlar için birincil bilgi kaynağı olmaya devam edecektir.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	17
Giriş	17
Yayıncının Notu	18
Teşekkür	18
Bu Rapor Nasıl Okunmalı?	19
Özet	22

1. BÖLÜM - MERCEK ALTINDAKİ ERMENİSTAN: NORMALLEŞMEYE YÖNELİK

KAMUOYU ALGI VE TUTUMUNUN İNCELENMESİ

Caucasus Research Resource Center (CRRC)-Armenia Foundation

1.1. Metodoloji	27
Veri Toplama Yöntemleri	27
Veri Kaynakları ve Saha Çalışması Zaman Çerçeveleri	28
Örnekleme Büyüklükleri, Coğrafi Kapsam ve Örnekleme Stratejileri/Prosedürleri	28
Genellenebilirlik Dayanağı	32
Kalite Güvence Önlemleri	32
Sınırlılıklar	33
Etik Hususlar	34
1.2. Sonuçlar	35
1.2.1. Çalışma Katılımcılarının Demografik Profili	35
1.2.2. Bilgi, Algılar, Tutumlar	44
1.2.3. Mevcut Pratikler ve Deneyimler	66
1.2.4. Potansiyel İşbirliği Alanları	74

2. BÖLÜM - MERCEK ALTINDAKİ TÜRKİYE: NORMALLEŞMEYE YÖNELİK

KAMUOYU ALGI VE TUTUMUNUN İNCELENMESİ

KONDA Araştırma ve Danışmanlık

2.1. Metodoloji	105
Veri Toplama Yöntemleri	105
Veri Kaynakları ve Saha Çalışması Zaman Çerçeveleri	106

Örneklem Büyüklükleri, Coğrafi Kapsam ve	
Örnekleme Stratejileri/Prosedürleri	107
Genellenebilirlik dayanağı	112
Kalite güvence önlemleri	112
Sınırlılıklar	112
Etik hususlar	113

2.2. Sonuçlar	114
2.2.1. Anket Katılımcılarının Demografik Profili	114
2.2.2. Bilgi, Algılar, Tutumlar	125
2.2.3. Mevcut Pratikler ve Deneyimler	146
2.2.4. Potansiyel İş Birliği Alanları	154

3. BÖLÜM - UZMAN GÖRÜŞLERİ: TÜRKİYE-ERMENİSTAN NORMALLEŞMESİNDEKİ ORTAK NOKTALARIN VE FARKLILIKLARIN SENTEZİ

Dr. Sona Balasanyan; Dr. Erman Bakırcı

Giriş	184
Geçmişe Doğru	184
Ayna Benlik	187
Tarihsel Travmadan Modern Algılara	188
Eğer Normalleşme Olursa Nasıl Gerçekleşir?	189
Sonuç	191

Tablolar Listesi

1. Bölüm

Tablo 1. Yanıt istatistikleri	29
Tablo 2. Betimleyici istatistikler: Bölge ve yerleşim yeri	29
Tablo 3. Kamuoyu temsilcileri	31
Tablo 4. Seçilen kesimlerin temsilcileri	31
Tablo 5. D2. Kaç yaşındasınız (n=1201)	36
Tablo 6. Üç yaş dilimine göre yaş dağılımı	36
Tablo 7. Yaşa göre ülkeler arasında kültürel olarak benzer bir alan olarak mutfak (n=445)	62
Tablo 8. Türkiye'yi ziyaret etme deneyimine göre sınırların açılmasının etkisine ilişkin algılar	68
Tablo 9. Yaşa göre Türkiye ve Ermenistan arasında algılanan sorunların ciddiyeti (n=774)	79
Tablo 10. Yaşa göre Türkiye ile ilişkilere yönelik algılanan pozisyon (n=753)	100

2. Bölüm

Tablo 1. Katılımcıların ikamet ettikleri iller ve bölgesel dağılım	111
Tablo 2. Betimleyici istatistikler: Bölge ve yerleşim yeri	113
Tablo 3. D2. Kaç yaşındasınız? (n = 2028)	117
Tablo 4. Dört yaş dilimine göre yaş dağılımı	117
Tablo 5. Yerleşim yerine göre Ermeniler hakkındaki tutum (n = 1878)	136
Tablo 6. Katılımcıların yaşına göre Ermeniler hakkındaki tutum? (n = 1877)	136
Tablo 7. Katılımcıların cinsiyetine göre Ermenilerin Türklere yönelik algılanan tutumu nedir? (n = 1742)	138
Tablo 8. Yerleşim yerine göre Ermenilerin Türklere yönelik algılanan tutumu nedir? (n = 1742)	138
Tablo 9. Katılımcıların cinsiyetine göre iki ülke arasındaki askeri ilişkilere bakış açıları (n = 1588)	169
Tablo 10. Katılımcıların eğitim düzeyine göre iki ülke arasındaki askeri ilişkilere bakış açıları (n = 1584)	169
Tablo 11. Katılımcıların cinsiyetine göre Türkiye hükümetinin normalleşmedeki rolünün değerlendirilmesi (n = 1693)	171

Tablo 12. Katılımcıların eğitim düzeyine göre Türkiye hükümetinin normalleşmedeki rolünün değerlendirilmesi (n = 1690)	171
Tablo 13. Derinlemesine görüşme katılımcıları hakkında bilgiler	181

Şekiller Listesi

1. Bölüm

Grafik 1. D1. Katılımcının cinsiyeti (n = 1201)	35
Grafik 2. D3. Katılımcının yerleşim yeri (n = 1201)	36
Grafik 3. D4. D4. Katılımcıların bölgesi (n = 1201)	37
Grafik 4. D4. Şu anki ana mesleğiniz nedir? (n = 1201)	38
Grafik 5. D5. İncil gibi dininizin kutsal metinlerini ne sıklıkla okuyor veya dinliyorsunuz? (n = 1201)	39
Grafik 6. D6. Özel günler dışında kilise ve şapel gibi dinî mekânları ne sıklıkla ziyaret ediyorsunuz? (n = 1201)	40
Grafik 7. D7. Bildiğiniz kadarıyla, atalarınız bugünkü Ermenistan’a göç ettiklerinde nereden gelmişlerdi? (n = 1383)	41
Grafik 8. D8. Eğer ülkemizdeki insanları gelir ve servet açısından 5 gruba ayıracak olsak, 1 en yoksulu ve 5 en zengini temsil edecek şekilde, sizce haneniz hangi gruba ait olurdu? (n = 1201)	42
Grafik 9. A1. İnsanlar dünyanın nasıl işlemesi gerektiği konusunda farklı görüşlere sahip olabilirler. Bunu göz önünde bulundurarak kendinizi nasıl tanımlarsınız? Kendimi şöyle görüyorum... (n = 1201)	43
Grafik 10. A13. Genel olarak, Türkiye ve Türkler hakkında ne kadar bilgi sahibi olduğunuzu düşünüyorsunuz? (n = 1201)	44
Grafik 11. A6. Günümüz Türkiye’sini arazi büyüklüğü açısından nasıl değerlendirirsiniz? (n = 1201)	45
Grafik 12. A5. Sizce bugün Türkiye’nin nüfusu yaklaşık kaç milyondur? (cevaplar katılımcıya okunmamıştır, n = 1201)	46
Grafik 13. A14. Lütfen bu cümleyi tamamlayınız: “Büyürken Türkiye ve Türkler hakkında çoğunlukla ... aracılığıyla bilgi sahibi oldum.” (çoktan seçmeli, cevaplar katılımcıya okunmadı, n = 1371)	47
Grafik 14. A10. Genel olarak Türkler hakkında nasıl bir tutuma sahip olduğunuzu söyleyebilirsiniz? (n = 1201)	50
Grafik 15. Yerleşim yerine göre Türkler hakkındaki tutum (n = 1148)	51

Grafik 16. A11. Sizce Türkler genel olarak Ermeniler hakkında nasıl bir tutuma sahip? (n = 1201)	52
Grafik 17. Katılımcının cinsiyetine göre Türklerin Ermeniler hakkında algılanan tutumu (n = 1056)	53
Grafik 18. Yerleşim yerine göre Türklerin Ermenilere yönelik algılanan tutumu (n = 1056)	54
Grafik 19. A12. Şimdi birkaç ifade okuyacağım. Her biri için lütfen görüşünüzle ne ölçüde örtüştüğünü söyleyin. (n = 1201)	57
Grafik 20. N3. Sizce Türk ve Ermeni kültürleri birbirine ne kadar yakın? (n = 801)	59
Grafik 21. Yerleşim yerine göre Türk ve Ermeni kültürlerinin algılanan yakınlık düzeyi (n = 729)	60
Grafik 22. N4. Sizce iki ülke arasında hangi kültürel alanlarda benzerlikler var? (çoktan seçmeli, cevaplar katılımcıya okunmamıştır, n = 776)	61
Grafik 23. Yerleşim türüne göre benzer bir kültür alanı olarak mutfak (n = 445)	62
Grafik 24. A7. Türkiye'yi hiç ziyaret ettiniz mi? (n = 1201)	66
Grafik 25. Ziyaret amacınız nedir? (n=91)	67
Grafik 26. A8. Hiç bir Türk ile etkileşim kurdunuz mu? (n = 1201)	67
Grafik 27. Etkileşim deneyimine göre Türklere yönelik tutum (n = 1145)	69
Grafik 28. N1. Genel olarak, önümüzdeki 5 yıl içinde Ermenistan-Türkiye ilişkilerinin diyalog ve iletişim yoluyla normalleşmesi olasılığını nasıl değerlendirirsiniz? (n = 801)	76
Grafik 29. N2. Türkiye ile Ermenistan arasındaki sorunların ne kadar ciddi olduğunu düşünüyorsunuz? (n = 801)	77
Grafik 30. Yerleşim yerine göre Ermenistan-Türkiye ilişkilerinin önümüzdeki 5 yıl içinde diyalog ve iletişim yoluyla normalleşmesi olasılığı (n = 737)	78
Grafik 31. Yerleşim yerine göre Türkiye ve Ermenistan arasındaki sorunların algılanan ciddiyet düzeyi (n = 774)	78
Grafik 32. Katılımcının cinsiyetine göre Türkiye ve Ermenistan arasındaki sorunların ciddiyet algısı (n = 774)	79
Grafik 33. Tarih dersleri ve ders kitapları aracılığıyla Türkiye ve Türkler hakkında bilgilenererek 5 yıl içinde normalleşme olasılığı algısı (n=655)	80

Grafik 34. Tarih dersleri ve ders kitapları aracılığıyla Türkiye ve Türklere dair bilgi edinmenin, Ermenistan ve Türkiye arasındaki sınırın açılmasına yönelik onay düzeyine etkisi (n=671)	80
Grafik 35. Aile içi tartışmalar ve anlatılan hikâyeler yoluyla Türkiye ve Türklere dair bilgi edinmenin, Ermenistan ve Türkiye arasındaki sorunların ciddiyetine dair algıya etkisi (n=693)	81
Grafik 36. N5. Ermenistan ile Türkiye arasındaki sınırın açılmasını ne ölçüde onaylıyorsunuz? (n = 801)	82
Grafik 37. Katılımcının cinsiyetine göre Ermenistan ve Türkiye arasındaki sınırın açılmasını onaylama düzeyi (n = 756)	83
Grafik 38. Yerleşim yerine göre Ermenistan ve Türkiye arasındaki sınırın açılmasını onaylama düzeyi (n = 756)	84
Grafik 39. Etkileşim deneyimine göre Ermenistan ve Türkiye arasındaki sınırın açılmasını onaylama düzeyi (n = 755)	84
Grafik 40. N6. Türkiye ile Ermenistan arasındaki karşılıklı sınırın açılmasının "...” üzerinde nasıl bir etkisi olacağını düşünüyorsunuz? (n = 801)	85
Grafik 41. Yerleşim yerine göre Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınırın açılmasının Ermenistan ekonomisi üzerindeki algılanan etkisi (n = 757)	86
Grafik 42. Yerleşim yerine göre Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınırın açılmasının ilişkilerin normalleşmesi üzerindeki algılanan etkisi (n = 698)	87
Grafik 43. A9. Türkiye’de üretilen bir ürünü satın alır mıydınız? (n = 1201)	91
Grafik 44. Yerleşim yerine göre Türkiye’de üretilen ürünleri satın alma eğilimi (n=1173)	92
Grafik 45. N8. Sizce Türkiye ve Ermenistan aşağıdaki alanlarda ilişki kurabilir mi? (n = 595)	94
Grafik 46. Türkiye’yi ziyaret etme durumuna göre kültür ve turizm alanlarında ilişki olasılığı (n = 568)	95
Grafik 47. N9. Aşağıdaki faktörler sizce normalleşme süreci için ne kadar önemli? (n = 801)	96
Grafik 48. Sınırların açılmasına yönelik tutuma göre Türkiye hükümetinin rolünün önemi (n=669)	97
Grafik 49. N7. Sizce Ermenistan, Türkiye ile ilişkiler konusunda hangi pozisyonu almalıdır? (n = 801)	99

2. Bölüm

Grafik 1. D1. Katılımcının cinsiyeti (n = 2029)	116
Grafik 2. D45. Katılımcının yerleşim yeri (n = 2029)	117
Grafik 3. D46. Katılımcının bölgesi (n = 2029)	118
Grafik 4. D5. Şu anki ana mesleğiniz nedir? (n = 2016)	119
Grafik 5. D34. Dininizin kutsal metinleri olan Kuran gibi metinleri ne sıklıkta okur veya dinlersiniz? (n = 2007)	120
Grafik 6. D35. Özel günler dışında camiler ve cemevleri gibi dinî mekânları ne sıklıkta ziyaret edersiniz?(n = 1997)	121
Grafik 7. D39. Ülkemizdeki insanları 1 en fakiri ve 5 en zengini temsil edecek şekilde 5 gelir ve servet dilimine ayıracak olsaydık, aileniz hangi dilime ait olacağını düşünürdünüz? (n = 2021)	122
Grafik 8. A9. İnsanlar dünyanın nasıl işlemesi gerektiği konusunda farklı görüşlere sahip olabilirler. Bunu göz önünde bulundurarak kendinizi nasıl tanımlarsınız? “Kendimi şöyle görüyorum...” (n = 1940)	123
Grafik 9. A8. İnsanlar dünyanın nasıl işlemesi gerektiği konusunda farklı görüşlere sahip olabilirler. Bunu göz önünde bulundurarak kendinizi nasıl tanımlarsınız? “Kendimi şöyle görüyorum...” (n = 1918)	124
Grafik 10. A21. Genel olarak Ermenistan ve Ermeniler hakkında ne kadar bilgi sahibi olduğunuzu düşünüyorsunuz? (n = 2019)	125
Grafik 11. A13. Bugünkü Ermenistan’ın arazi büyüklüğünü nasıl değerlendirirsiniz? (n = 2013)	126
Graph 12. A11. Tahmini olarak bugün Ermenistan’ın nüfusunun kaç milyon civarında olduğunu düşünüyorsunuz? (seçenekler belirtilmemiştir, n = 2016)	127
Grafik 13. A22. Lütfen bu cümleyi tamamlayın: “Büyürken, Ermenistan ve Ermeniler hakkında bilgi sahibi olmamın başlıca 2 kaynağı ...” (çoktan seçmeli, cevaplar katılımcıya okunmadı, n = 2986)	128
Grafik 14. A17. Genel olarak Ermeniler hakkında nasıl bir tutumunuz olduğunu söyleyebilir misiniz? (n = 2010)	135
Grafik 15. A18. Sizce Ermeniler, genel olarak Türkler hakkında ne tür bir tutuma sahip? (n = 2017)	137
Grafik 16. A20. Şimdi size birkaç ifade okuyacağım. Her birini ne ölçüde doğru veya yanlış bulduğunuzu belirtiniz. (1 - Kesinlikle yanlış, 5 - Kesinlikle doğru (n = 1999))	139
Grafik 17. N25. Sizce Türk ve Ermeni kültürleri ne kadar yakın? 1’den 10’a kadar olan bir ölçekte cevap verin; 1 hiç yakın olmadığını, 10 ise çok yakın olduğunu	

ifade ediyor? (n = 2012)	143
Grafik 18. Yerleşim yerine göre Türk ve Ermeni kültürlerinin algılanan yakınlık düzeyi (n = 1637)	145
Grafik 19. N26. Hangi kültürel alanlarda ülkeler arasında benzerlikler olduğunu düşünüyorsunuz? (çoktan seçmeli, cevaplar katılımcıya okunmamıştır, n = 3755)	146
Grafik 20. Katılımcıların eğitim düzeyine göre benzer bir kültür alanı olarak mutfak (n = 577)	147
Grafik 21. A17. Ermenistan'ı hiç ziyaret ettiniz mi? (n=2022)	148
Grafik 22. A15. Hiç, bir Ermeni ile iletişiminiz/etkileşiminiz oldu mu? (n = 2024)	149
Grafik 23. Etkileşim deneyimine göre Ermenilere yönelik tutum (n = 1842)	150
Grafik 24. A16. Ermenistan'da üretilmiş bir ürünü satın alırmısınız? (n = 2001)	151
Grafik 25. N23. Genel olarak, önümüzdeki 5 yıl içinde Ermenistan-Türkiye ilişkilerinin diyalog ve iletişim yoluyla normalleşme olasılığını nasıl değerlendirirsiniz? (n = 2007)	159
Grafik 26. N24. Türkiye ve Ermenistan arasındaki sorunların ne kadar ciddi olduğunu düşünüyorsunuz? (n = 1997)	159
Grafik 27. Katılımcıların eğitim düzeyine göre Türkiye ve Ermenistan arasındaki sorunların ciddiyeti (n = 1586)	160
Grafik 28. N28. Ermenistan ve Türkiye arasındaki sınırın açılmasını ne ölçüde onaylıyorsunuz? (n = 2016)	161
Grafik 29. Katılımcının cinsiyetine göre Ermenistan ve Türkiye arasındaki sınırın açılmasını onaylama düzeyi (n = 1817)	162
Grafik 30. Etkileşim deneyimine göre Ermenistan ve Türkiye arasındaki sınırın açılmasını onaylama düzeyi (n = 1788)	163
Grafik 31. N29. Türkiye ve Ermenistan arasındaki sınırın açılmasının, aşağıdaki alanlar üzerinde ne tür bir etkisi olacağını düşünüyorsunuz? (n = 1999)	164
Grafik 32. N32. Sizce Türkiye ve Ermenistan aşağıdaki alanlarda ilişki kurabilir mi? (n = 1980)	168
Grafik 33. N33. Aşağıdaki faktörler sizce normalleşme süreci için ne kadar önemli? (n = 1971)	170
Grafik 34. N30. Sizce Türkiye, Ermenistan ile ilişkiler konusunda hangi pozisyonu almalıdır? (n = 1999)	173

ÖNSÖZ

Giriş

Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi ve gelişmesi, Hrant Dink Vakfı'nın (HDV) öncelikli amaçlarından biridir. Vakfın bu alandaki çalışmaları, “sınır önce zihnimizde açılır” ilkesine dayanıyor. 2020'deki Dağlık Karabağ Savaşı'nın ardından Ermenistan ve Türkiye'deki insanların birbirlerine yönelik algıları ciddi şekilde olumsuz etkilendi. Geçmişte iki halk arasındaki diyalogu artırmak ve teşvik etmek için adımlar atılmış olsa da 2020'deki savaştan sonra ilgi ve etkileşim kayda değer ölçüde geriledi.

Sivil toplum düzeyindeki mevcut durumu ve Türkiye ve Ermenistan toplumlarının algılarını şekillendiren etkenleri daha iyi anlamak ve HDV'nin gelecekteki faaliyetleri kapsamında hangi demografik grupların ve tematik alanların takip edilebileceğini tespit etmek amacıyla HDV, Ermenistan ve Türkiye'de bir kamuoyu araştırması yaptırmıştır. “Sınırın Ötesindeki Algılar: Kamuoyunun Gözünden Türkiye-Ermenistan İlişkileri” başlıklı araştırma, 2023-2024 yılları arasında Türkiye'de KONDA, Ermenistan'da CRRC-Ermenistan tarafından “Türkiye-Ermenistan Normalleşme Süreci Destek Programı: Hızlı Destek” programı kapsamında Avrupa Birliği tarafından finanse edilmiştir.

Geçmişte Türkiye-Ermenistan ilişkileri üzerine araştırma ve anketler yapılmış olsa da bu araştırma iki farklı temel hedefe odaklanmıştır. Bunlardan ilki, Türkiye ve Ermenistan kamuoyundan, iki komşu ülke arasındaki ilişkilerin normalleşmesine dair algıları hakkında bilgi toplamaktır. Bulgular, mevcut siyasi iklimden bağımsız olarak hayati önemdedir; paydaşlar, komşu ülkelerin sivil toplum dinamikleri hakkında bilgi edinme fırsatı vererek, politika yapıcılar, konunun uzmanları, araştırmacılar ve genel olarak bu alana ilgi duyanlar için kritik içgörüler sunmaktadır. Bulgular, ilgi alanlarının herhangi bir yönüne alternatif bakış açıları sağlamanın yanı sıra normalleşmeye yönelik işbirliği çabalarını irdelemek ve/veya daha da geliştirmek için de kullanılabilir. Ayrıca, ortak araştırma projesinin sonuçları, gelişmelerden faydalanmak ve mevcut sonuçları geliştirirken bağlantıları pekiştirmek için veriye dayalı bilgi sağlamaktadır. Araştırmanın ikinci hedefi, iki araştırma merkezi olan KONDA ve CRRC-Ermenistan arasında diyalogu ve profesyonel işbirliğini teşvik etmektir. HDV, uzun yıllardır Ermenistan ve Türkiye'den uzmanlar arasında diyalog

programları düzenlemektedir ve iki ülkedeki uzmanların belirli bir tematik alan etrafında etkileşime girme fırsatlarının diyalogu artırmanın, profesyoneller arasında işbirliğini teşvik etmenin, deneyim ve bilgi alışverişinde bulunmanın ve farkındalığı artırmanın en etkili yollarından biri olduğunu gözlemlemiştir.

Yayıncının Notu

Bu araştırmada “Türk”, “Türkiyeli”, “Ermeni” terimleri, görüşülen kişiler tarafından farklı anlamlarda kullanılmıştır. “Türk” ve “Türkiyeli” terimlerinin kullanımı veya anlamı, Türkiye’de toplumsal ve siyasi bir tartışma konusudur; bu terimlerin etnik olarak kendini Türk olarak tanımlayan bireyleri mi ifade ettiği yoksa ortak bir kültürel ve tarihsel mirası mı kapsadığı sorusu gündemdedir. Bu terimin kullanımı Türkiye’deki pek çok etnik ve ayrımcılığa uğramış grup tarafından sorunlu bulunmaktadır. Ermenistan bağlamında aynı terim, Türk etnik kökenli bireylerden oluşan homojen bir toplum varsayımıyla Türkiye vatandaşlarına atıfta bulunmak için kullanılmaktadır. Dahası, “Türk” terimi bazen Azerbaycanlılara (Azeriler) atıfta bulunacak şekilde genişletilmektedir. Türkiye’de “Ermeni” terimi ise ya Ermenistan vatandaşlarını ya da Türkiye vatandaşı olan ve yüzyıllardır bu toprakların yerli halkı olan Ermeni azınlık topluluğunun üyelerini ifade edebilir.

Her iki durumda da komşu ülkedeki insanlara atıfta bulunan terminoloji, çatışmanın bir parçası olduğunu ortaya koymaktadır. Bu araştırmadaki soruların, her bir ülkedeki toplumun sırasıyla Türkiye toplumu veya Ermenistan toplumu hakkındaki algılarını ölçmek için hususi olarak tasarlandığını belirtmekte fayda vardır.

Teşekkür

CRRC-Ermenistan ve KONDA, işbirliğine dayalı bu araştırma girişiminin başarıyla gerçekleştirilmesi için destek veren çeşitli kuruluşların ve bireylerin paha biçilemez katkılarını takdirle karşılamaktadır.

Her iki kuruluş da

- bu projenin yürütülmesine ve raporun yazımına katkıda bulunan CRRC-Ermenistan ve KONDA’nın tüm mevcut ve önceki ekip üyelerine;
- projeyi gerçekleştirebilmek için özveriyle durmadan çalışan çok sayıda görüşmeciye, veri toplama uzmanına, ilgili araştırmacı ve metodoloji uzmanına, uzman katkı sağlayıcılarına ve değerlendirme yapanlara;

- zaman ayıran ve değerli görüşlerini paylaştan tüm katılımcılara ve anahtar önemdeki bilgi sağlayıcılarına

en içten teşekkürlerini sunmak ister.

Bu Rapor Nasıl Okunmalı?

Sorumluluk Reddi

Ermenistan ve Türkiye’de yapılan araştırmalar benzer bir genel metodoloji ve veri toplama araçlarıyla yürütülmüş olmakla birlikte, bu raporu okurken veri toplama yöntemleri, örnekleme stratejileri ve bağlamlar açısından önemli farklılıklar bulunduğunu göz önünde bulundurmakta fayda vardır. Dolayısıyla, bu tür farklılıklar nedeniyle, yazarlar Ermenistan ve Türkiye’den elde edilen anket bulgularının doğrudan ve zorunlu olarak karşılaştırılabilir olduğunu iddia etmemektedir. Özellikle Ermenistan’da, Rastgele Numaralı Arama (Random Digit Dialing) yöntemi kullanılarak telefon anketi yapılmışken Türkiye’de Aracılı Panel Yöntemi kullanılarak telefon anketleri gerçekleştirilmiştir. Bu metodolojik farklılıklar, sonuçların yorumlanmasını etkilemektedir. Bu nedenle, aynı değişkenlerin iki ülke arasında sayısal olarak veya yüzdelik oranlar bazında karşılaştırılmasını önermiyoruz. Bunun yerine, okurların her iki ülke bölümlerinden elde edilen bulguların senteze kavuşturulduğu 3. Bölüm’e bakmalarını tavsiye ederiz. Bu yaklaşım, okurların doğrudan karşılaştırma yapmanın doğurabileceği yanılgılardan kaçınarak genel tabloya dair kapsamlı bir anlayış geliştirmelerine yardımcı olacaktır.

Raporun Yapısı

Ülke Bölümleri: Bu raporda her ülke için ayrı birer bölüm vardır. Her bir ülke bölümü, metodoloji ve bulgular olmak üzere iki ana kısımdan oluşmaktadır. Ülke bölümlerindeki bulgular kısmı, araştırma sonuçlarının farklı perspektiflerden analiz edildiği dört tematik alt kısım içermektedir. Her bölüm, toplanan verilere dayalı ayrıntılı analizler sunmakta ve her ülkenin öne çıkan bulgularını ve içgörülerini vurgulamaktadır.

Görüş Bölümü: Rapor, CRRC-Ermenistan ve KONDA’dan bireysel uzmanlar tarafından kaleme alınmış bir değerlendirme bölümüyle sona ermektedir. Bu bölüm, önceki bölümlerde saptanan ortak noktalar ve farklılıkları sentezleyerek, iki ülke ve toplumları arasındaki normalleşme sürecine yönelik olası yollar üzerine uzman analizi ve değerlendirmeler sunmaktadır.

Rapor Rehberi

Okurların raporun en çok ilgilerini çekecek kısımlarını bulmalarına daha iyi yardımcı olmak için şöyle birkaç senaryo sunabiliriz:

1. Her ülkenin durumuna akademik bir bakış açısı istiyorsanız, Ermenistan için 1. Bölüm'ü, Türkiye içinse 2. Bölüm'ü okuyarak başlayın. Bu bölümler, her bir ülkenin kamuoyundaki hislerin ve algıların derinlemesine analizlerini sunmaktadır.
2. Karşılaştırmalı bir bakış açısıyla ilgileniyorsanız, tek tek ülke bölümlerini okuduktan sonra 3. Bölüm'e geçin. Bu bölüm, iki ülke arasındaki ortak noktaları ve farklılıkları vurgulayarak bulguların bir sentezini sunmaktadır.
3. Uzman görüşleri ve daha geniş içgörüler arıyorsanız: 3. Bölüm, normalleşmeyi sağlayabilecek yollara dair uzman analizlerini ve düşüncelerini içermekte, ele alınan konular için daha geniş bir bağlam ve daha derinlemesine bir bakış sunmaktadır.
4. Araştırma metodolojisi hakkında bilgiye ihtiyacınız varsa, 1. ve 2. Bölüm'deki Özet ve metodoloji kısımlarına (1.1 ve 2.1) bakabilirsiniz. Bu kısımlarda hem Ermenistan hem de Türkiye'de kullanılan araştırma tasarımı, veri toplama yöntemleri ve örnekleme stratejileri açıklanmaktadır.
5. Daha geniş ve politika düzeyindeki içerimleri anlamak istiyorsanız, araştırma bulgularından elde edilen politika içerimlerine dair kapsamlı bir bakış için 3. Bölüm'ü okuyabilirsiniz.
6. Zamanınız kısıtlıysa ve hızlı bir genel bakışa ihtiyacınız varsa, raporun başındaki Özet ile başlayıp 3. Bölüm'e geçebilirsiniz. Böylelikle araştırmanın hedeflerine, yöntemlerine ve temel bulgularına genel olarak kısaca bakmış olursunuz.

Teknik Hususlar

Raporda ve bölümlerinde yansıtılan verilerin doğru ve net şekilde anlaşılmasına ve yorumlanmasına yardımcı olması için, aşağıdaki teknik yönergeler dikkate alınmalıdır:

- **Yüzdelere ve ondalık sayılar:** Yüzdelere, kamuoyu görüşlerini temsil etmek için yaygın olarak kullanılır. Küçük farklılıklar olabileceğinden, ondalık sayıların yuvarlanmasına dikkat edilmelidir. Yüzdelere bir ondalık basamağa yuvarlanır ve küçük farklar yorumlanırken dikkatli olunmalıdır.

- **Doğrudan alıntılar:** Niteliksel içgörü sağlamak için anket katılımcılarından doğrudan alıntılara yer verilmiştir. Bu alıntılar ortak temaları ve kilit noktaları göstermek için seçilmekle birlikte, illa tüm katılımcıların görüşlerini temsil ediyor değildir, bu nedenle yalnızca sunulan bağlamda okunmalıdır.
- **Görseller:** Bölümler boyunca verileri görselleştirmek için tablolar, çizelgeler ve grafikler sıklıkla kullanılmaktadır. Eğilimleri ve örüntüleri daha iyi anlamak için bu görsellere başvurabilirsiniz; ne var ki, yalnızca istatistiksel açıdan anlamlı bulguların görselleştirildiğini unutmayın. Bu yol, netlik ve alakalılık sağlamak ve bulguların spekülatif yorumlarla yanlış şekilde kullanılma olasılığını olabildiğince azaltmak için izlenmiştir.
- **Şekil etiketleri:** Görsel netliği korumak amacıyla, %3'ün altındaki değerler için etiketler grafiklerde gösterilmemektedir.
- **Yaş dilimi farklılıkları:** Türkiye İstatistik Kurumu genç nüfusu 15-24 yaş aralığındaki bireyler olarak tanımlamaktadır. Türkiye'de genç nüfusun %30,3'ünü oluşturan 15-17 yaş grubu, 2023 yılı sonu itibarıyla yaklaşık 4 milyon kişiyi kapsamaktadır. Bu durum Türkiye için ek bir yaş dilimi (15-17) gerektirirken Ermenistan'da 18 yaşından itibaren üç yaş dilimi bulunmaktadır.
- **Anlamlılık kontrolleri:** İstatistiksel anlamlılık, ilgili durumlarda kontrol edilip bildirilmiştir (tüm önemli değişkenler için grup farkı testleri buna dahildir). Bulguların sağlamlığını kavramak için, anlamlılıkla ilgili notlara dikkat edilmelidir.
- **Toplamlar (N):** Yüzde hesaplamalarının sunulduğu tüm sorular için, ilgili N/n sayısı (belirli bir değişken için toplam yanıt sayısı) parantez içinde yer almaktadır.
- **Çoktan seçmeli sorular:** Her bir seçeneğin payı, sorunun sorulduğu toplam katılımcı sayısı içinde hesaplanmıştır.
- **Fikrim yok/Bilgim yok, Cevap yok:** Bu yanıtlar, yorumlama açısından tamamen ilgisiz olmadığı sürece gösterilmektedir.
- **Soru ifadesi:** Görselleştirilen veya atıfta bulunulan her değişken, anket formunda sorulduğu şekliyle soru kodları ve tam soru ifadeleriyle birlikte sunulmuştur.
- **Yönlendirmeler:** İncelemeler sırasında ipucu olarak verilen ek yönlendirmeler, bilhassa sonuçların yorumlanmasında önemliyse, parantez içinde belirtilmiştir.

Özet

Bu özet, amaçları, uygulayıcıları, zaman çizelgesi, araştırma tasarımı ve saha çalışmaları dahil olmak üzere, işbirliğine dayalı bu araştırma girişimine genel bir bakış sunmaktadır. Daha ayrıntılı bilgi ve gerekçelendirmeler raporun sonraki bölümlerindeki metodoloji kısımlarında yer almaktadır.

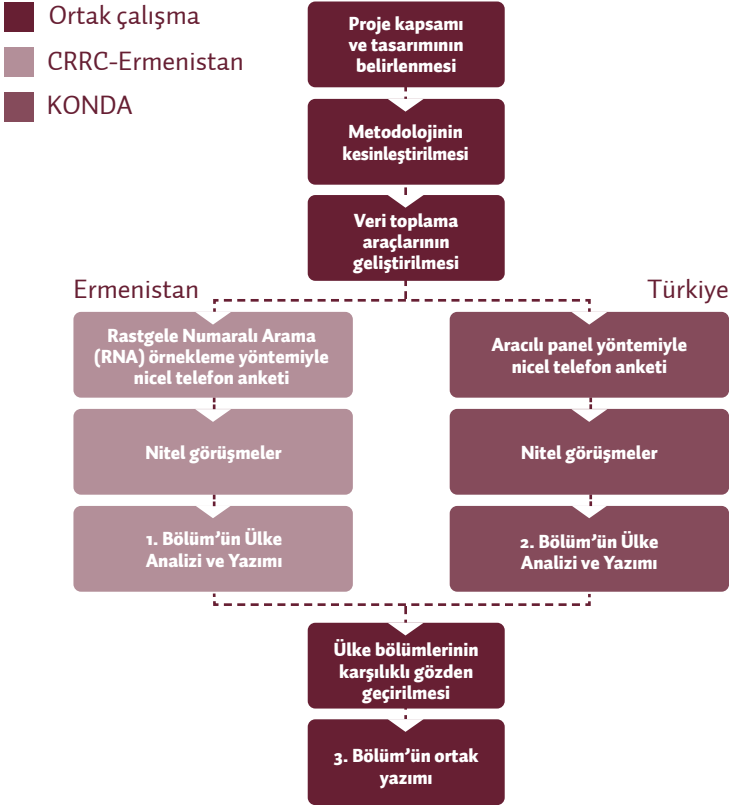
Amaç: Bu araştırma, Ermenistan ve Türkiye’de kamuoyu ve ilgili hedef grupların (anahtar önemde bilgi sağlayıcılar ve uzmanlar) temsilcilerinin iki ülke arasındaki ilişkilerin normalleşmesine yönelik tutumlarını araştırmayı amaçlamaktadır. Araştırma, Ermenistan’daki kamuoyunun Türkiye’ye, Türkiye’deki kamuoyunun sa Ermenistan’a yönelik algılarını, çeşitli sosyo-demografik ve coğrafi etkenleri dikkate alarak anlamayı özellikle hedeflemektedir. Ayrıca, bu algıların kökenlerini belirlemeye çalışarak, iki toplum arasındaki ilişkilerin normalleşmesi için zemin oluşturabilecek noktaları, koşulları ve alanları ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Uygulayıcılar: Yukarıda belirtilen hedefe yönelik olarak, HDV’nin yakın gözetimi altında CRRC-Ermenistan ve KONDA tarafından ortak bir araştırma girişimi yürütülmüştür.

Ne zaman ve nerede: Araştırma girişimi Temmuz 2023 - Temmuz 2024 tarihleri arasında Ermenistan’da ve Türkiye’de gerçekleştirilmiştir.

Tasarım: İşbirliği kapsamında, Ermenistan ve Türkiye üzerine paralel vaka çalışmaları yürütülmüş ve nicel ile nitel veri toplama geleneklerini birleştiren çok-yöntemli bir araştırma tasarımı benimsenmiştir. Araştırma süreci boyunca çalışmalar, hem ortak hem de paralel aşamalar olarak planlanmıştır (bkz. aşağıdaki şekil). İlk olarak, araştırma kapsamı ve veri toplama araç setleri ortak çabalarla geliştirilmiş; ortak araştırma soruları, anket formu ve bireysel görüşme kılavuzları oluşturulmuştur. Ardından, CRRC-Ermenistan ve KONDA tarafından her ülkede benzer bir metodoloji kullanılarak, ama veri toplama ve örnekleme yöntemlerinde kısmi farklılıklarla ayrı, fakat paralel veri toplama süreçleri yürütülmüştür. Veri toplamanın ardından, her uygulayıcı, ülke analizlerini ayrı ve eşzamanlı olarak hazırlamış (1. ve 2. Bölümler), bu da çapraz değerlendirme ve değerlendirmeye dayalı ek bir analitik yazının (3. Bölüm) ortak olarak hazırlanmasına zemin oluşturmuştur.

İşbirliğine dayalı araştırma girişiminin akış şeması

Saha çalışması: Her bir ülkedeki veri toplama süreci birbirini takip eden iki ana aşamada gerçekleştirilmiştir. İlk aşama, yerel dillere çevrilmiş aynı standartlaştırılmış ankete dayalı nicel çalışmalardan oluşmuştur. Her bir ülke çalışmasında farklı veri toplama ve örnekleme yöntemleri kullanılmıştır. Ermenistan'da Rastgele Numaralı Arama örnekleme yöntemi kullanılarak bir telefon anketi gerçekleştirilmiştir; Türkiye'deyse aracılı panel yöntemi kullanılarak bir telefon anketi gerçekleştirilmiştir. İkinci aşama, nicel bulguların zenginleştirilmesini ve derinleştirilmesini kolaylaştırmak amacıyla, toplanan nicel verilerin ilk betimsel analizinden yola çıkılarak kapsamı belirlenen nitel çalışmalardan oluşmuştur. Nitel araştırma için temel görüşme kılavuzları geliştirilmiş ve her ülkenin bağlamına uyarlanmış, derinlemesine görüşmelerin ve anahtar önemdeki bilgi sağlayıcılarla yapılan görüşmelerde standart olmayan bir şekilde kullanılmıştır.

1. BÖLÜM - MERCEK ALTINDA ERMENİSTAN: NORMALLEŞMEYE YÖNELİK KAMUOYU ALGISININ VE TUTUMUNUN İNCELENMESİ

Caucasus Research Resource Center (CRRRC)-Armenia Foundation

1.1. METODOLOJİ

Bu araştırma, Ermenistan ve Türkiye arasındaki ilişkilerin normalleşmesi konusunda kamuoyunun ve ilgili hedef gruplardan temsilcilerin (araştırma ekibi tarafından belirlenen anahtar önemdeki bilgi sağlayıcılar ve uzmanlar) tutumlarını incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırma özellikle, çeşitli sosyo-demografik ve coğrafi etkenleri göz önünde bulundurarak Ermenistan'daki kamuoyunun Türkiye'ye yönelik algılarını anlamayı amaçlamaktadır. Ayrıca, bu algıların kökenlerini belirlemeyi amaçlayan araştırma, iki ülke arasındaki ilişkilerin normalleşmesine yönelik olası senaryoları aydınlatmayı hedeflemektedir.

Bu kısımda, yukarıda belirtilen hususları ele almak için kullanılan araştırma yöntemleri ve araçları tanıtılmaktadır.

Veri Toplama Yöntemleri

Nicel çalışma için Bilgisayar Destekli Telefon Görüşmeleri (BDTG) yöntemi kullanılmıştır. BDTG yöntemi, katılımcıların seçiminin veri toplama yazılımı tarafından tamamen otomatik gerçekleştirilmesi nedeniyle, yüz yüze görüşmelere kıyasla daha verimli ve hızlıdır. Bu yöntem daha fazla esneklik ve rastgelelik sağlamaktadır. Katılımcılar rastgele oluşturulan numaralardan seçilmektedir (bkz. Örneklem Büyüklükleri, Coğrafi Kapsam ve Örneklem Stratejileri/Prosedürleri) ve her başarısız arama doğrudan rastgele oluşturulan başka bir numarayla değiştirilmektedir. Buradaki anket, SurveyCTO yazılımı kullanılarak uygulanmakta olup belirli telefon numaralarının aranmasını kısıtlamaktadır. Bu durumu kalite güvence prosedürleri (bkz. Kalite Güvence Önlemleri) ile birleştirerek anket içerisindeki rastgeleliği güvence altına alıyoruz. Ayrıca, konunun hassasiyeti göz önünde bulundurulduğunda, BDTG yöntemi, katılımcının görüşme sırasında “gizli” kalmasına yardımcı olarak ankete katılmaya daha istekli olmasını sağlamaktadır.

Nitel çalışmada, Türkiye'ye yönelik tutum ve algılara dair sebeplerin daha derinlemesine incelenmesini gerektiren araştırma kapsamı doğrultusunda, derinlemesine görüşmeler (DG) ve anahtar bilgi sağlayıcılarla görüşmeler (ABSG) gerçekleştirilmiştir. Bu yöntemler özellikle kişisel deneyimleri ve pratikleri keşfetmek için etkilidir. Derinlemesine görüşmeler 27 genel kamuoyu temsilcisiyle

gerçekleştirilmiştir. Konuyla ilgili anahtar önemdeki bilgi sağlayıcılar ise farklı alanlardan 3 temsilciyle gerçekleştirilmiştir.

Veri Kaynakları ve Saha Çalışması Zaman Çerçevesi

Bu araştırma tamamen birincil verilere dayanmaktadır. Daha özgül olarak, bu araştırmada veri toplama kaynakları (hem nitel hem de nicel çalışmalar için) kamuoyu ve yalnızca nitel çalışma için) medya/STK'lar, sanat ve iş dünyası gibi belirli alanların temsilcileridir.

Nicel saha çalışması 22 Kasım - 02 Aralık 2023 tarihleri arasında 11 gün sürmüştür. Nitel veri toplama çalışmasıysa 26 Nisan - 15 Mayıs 2024 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir.

Buna ilaveten, Ermenistan ve Türkiye arasındaki ilişkilere ve olası normalleşme yollarına dair farklı medya materyalleri, kitaplar ve önceki araştırmalar, toplanan verilerin analizini zenginleştirmek ve enine boyuna yorumlamak amacıyla veri kaynağı olarak kullanılmıştır.

Örneklem Büyüklükleri, Coğrafi Kapsam ve Örneklem Stratejileri/Prosedürleri

Nicel çalışma için örneklem büyüklüğü 1201 kamuoyu temsilcisidir ($\pm$ yüzde 3 hata payı ile %95 güven aralığı). Katılımcılar, pazar paylarına göre mobil operatörlere katmanlandırma yapılarak Otomatik Rastgele Numara Çevirme (ORNÇ) tekniğiyle seçilmiştir. Örneklem çerçevesi olarak oluşturulan tüm olası mobil numaraların yer aldığı tam liste kullanılmıştır. Kullanılan yöntem, cep telefonu numarası olmayan potansiyel katılımcıları örneklem dışında bırakmaktadır. Bu ise örneklemimizin temsil ettiği nüfusun, dolayısıyla, cep telefonu numarası olan kişiler olduğu anlamına gelmektedir. Gelgelelim bu durum genel nüfustan önemli bir sapma olarak değil, dikkate alınması gereken bir nüans olarak değerlendirilmelidir. Tüm yanıt istatistikleri Tablo 1'de özetlenmiştir.

Tablo 1. Yanıt istatistikleri

(a) Tüm girişimlerden			(b) Cevap verenler arasında		
İstatistik	Sayım	Oran	İstatistik	Sayım	Oran
Üretilen sayılar	38819	%100	Cevaplanan telefon	5511	%100
Mevcut sayılar	6970	%18	Onay verdi	1473	%26,7
Cevaplanan telefon	5511	%14,2	Uygun	1289	%23,4
Geçerli	1201	%3,1	Geçerli	1201	%21,8

Aşağıdaki tablo örneklemin coğrafi kapsamını göstermektedir (yani, 1201).

Tablo 2. Betimleyici istatistikler: Bölge ve yerleşim türü

Özellikler	Frekans
Bölge	
Yerevan	%33
Ararat	%9,7
Şirak	%9,4
Kotayk	%9
Armavir	%8,7
Lori	%7,2
Tavuş	%5,3
Geğarkunik	%5,1
Aragatsotn	%5
Sünik	%4,7
Vayots Dzor	%2,8
Yerleşim türü	
Kırsal	%36,2
Yerevan	%33,1
Diğer kentsel	%30,7

Nitel çalışmada örnekleme stratejisi, ölçüt temelli örneklemedir. Ermenistan'daki nitel saha çalışmasına yönelik örnekleme ölçütlerinin gerekçesi aşağıda sunulmuştur:

1. Halktan katılımcıların seçilmesindeki ilk ölçüt, Türkiye nüfusuyla kişisel deneyimin oluşu ya da olmayışdır. Nicel çalışma katılımcılarının çoğunluğu (yaklaşık %92) Türkiye'yi ziyaret etmediğinden ve %80'i Türkiye'den biriyle hiç etkileşime girmediğinden, mevcut ve potansiyel kişisel deneyim ve bunun normalleşme sürecindeki rolü hakkında ek ve daha ayrıntılı bilgi edinmek gerekmektedir.
2. Nicel anket verilerinin de gösterdiği üzere, yerleşim türü, özellikle Türkiye halkına karşı olumsuz tutum sergileme ve sınırların açılmasına yönelik olumsuz görüşler söz konusu olduğunda, normalleşme süreçlerine ilişkin görüşlerin bir yordayıcısı olabilir.
3. CRRC-Ermenistan'ın önceki araştırması,¹ sınır bölgelerinde yaşayan kişilerin algılarının, özellikle sınırların açılmasının olası etkisi konusunda, başka yerlerde yaşayanlardan farklı olabileceğini göstermektedir.² Sonuç olarak, bu konuların anlaşılmasına katkıda bulunmak amacıyla, sınır bölgelerinde yaşayan katılımcılar nitel çalışmaya davet edilmiştir.
4. Nicel anket, katılımcılara göre normalleşme için potansiyel kesimleri göstermektedir. Bununla beraber, katılımcıların sadece yaklaşık %20'sinin Türkiye'deki nüfusa etkileşime girdiği veya Türkiye'yi ziyaret etmiş olduğu göz önünde bulundurulduğunda, seçme süreci sadece nicel verilere dayanmamış; literatür taramasında incelenen sektörel yönelimleri de içermiştir.³

Dolayısıyla, aşağıdaki gruplar arasında toplam 30 görüşme gerçekleştirilmiştir:

5. Kamuoyunu temsilen 27 derinlemesine görüşme,
6. Aşağıdaki sektörlerden 3 anahtar önemdeki bilgi sağlayıcıyla görüşme:
 - medya/STK'lar,
 - sanat,
 - iş dünyası.

¹ CRRC-Armenia, "TOWARDS A SHARED VISION OF NORMALISATION OF ARMENIAN-TURKISH RELATIONS, Public Opinion Survey Results." Bkz. <https://www.crrc.am/wpcontent/uploads/2019/03/Armenia-Turkey-relations-2.pdf>

² Bkz. <https://www.crrc.am/wp-content/uploads/2019/03/Armenia-Turkey-relations-2.pdf>, s. 8.

³ Bkz. Uluslararası Kriz Grubu, "Turkey and Armenia: Opening Minds, Opening Borders", Europe Report N°199 - 14 Nisan 2009, s. 22-23. Kaynak: <https://icg-prod.s3.amazonaws.com/turkey-and-armenia-opening-minds-opening-borders.pdf>

Tablo 3. Kamuoyu temsilcileri

Yerleşim türü		Kişisel deneyimle	Kişisel deneyim olmadan
Yerevan		11	4
Bölge	Sınır yerleşimi	4	2
	Sınır bölgesi dışındaki yerleşim yeri	4	2
Toplam		19	8

Tablo 4. Seçilen kesimlerin temsilcileri

Sektör	Toplam
medya/STK'lar	1
sanat	1
iş dünyası	1
Toplam	3

Genellenebilirliğin Dayanakları

CRRC-Ermenistan tarafından Ermenistan'daki normalleşmeye ilişkin algılar hakkında toplanan nicel veriler, cinsiyet, yaş ve yerleşim türüne göre ulusal düzeyde temsil niteliği taşımaktadır.

Kalite Güvence Önlemleri

Nicel çalışma için görüşmeciler işe alınmış ve proje için özel olarak eğitilmiştir. Pilot çalışma için özel olarak bir eğitim oturumu düzenlenmiş ve ana saha çalışmasından önce de başka bir eğitim oturumu düzenlenmiştir. Seçilen görüşmecilere tabletlerin ve SurveyCTO yazılımının nasıl kullanılacağı konusunda eğitim verilmiştir. Ayrıca soru formunu mümkün olduğunca ezberleyebilmeleri ve gerçek hayattaki görüşmeleri doğal bir konuşma kadar akıcı hale getirebilmeleri için soru formu konusunda da eğitilmişlerdir. Ayrıca, örnekleme protokolüne uymanın önemi ve görüşmenin yönetilmesi (örneğin rıza, yönlendirici sorular) gibi bir dizi önemli konuda eğitim almışlardır. Bu süreçte, görüşmeciler endişelerini uygun şekilde eğitmenlere veya ekip yöneticilerine bildirme şansına sahip olmuştur. Eğitimden sonra, görüşmecinin bilgisi hızlı bir anket aracılığıyla değerlendirilmiştir (örnekleme, görüşme süreci, anket mantığı vb. hakkında).

Verilerin kalitesini sağlama almak için bir dizi kalite kontrol denetimi uyguladık. Veri tabanı gün gün izlendi. Olağandışı değerleri veya görüşme süresi olan gönderimleri işaretlemek için otomatik kalite kontrolleri kullanıldı. Görüşmelerin ses kayıtlarının %10'u görüşmeci yanlılığını (yönlendirici sorular, yanlış okunan sorular ve/veya cevaplar vb.) kontrol etmek amacıyla dinlendi. Aynı amaçla geri aramalar da yapıldı. Ek olarak, her bir görüşmeci için aşağıdaki ölçüler incelendi:

- Görüşmelerin ortalama süresi ve başlangıç/bitiş zamanı
- “Bilmiyorum” ve “Cevap vermeyi reddediyorum” seçeneklerinin sayısı
- Görüşmeci başına “normalleştirme” bloğunun atlanma sayısı
- “Diğer” seçeneği ve açık sorulara verilen cevapların sıklığı ve niteliği
- Aykırı değerler
- Atlama mantığı
- Günlük yapılan görüşme sayısı

Nitelik güvencesi ve veri temizliği R programlama aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Yukarıda belirtilen gerekçeler doğrultusunda yetersiz addedilen görüşmeler veri tabanından çıkarılmıştır. Özellikle, düşük nitelik nedeniyle 9 görüşme reddedilmiştir. Nitelik kontrolü ve müteakip geri aramalar sonucunda 12 görüşmenin belirli değerleri değiştirilmiştir. “Diğer” seçeneği seçildiğinde, yanıtlar mümkün olduğunca standartlaştırılmıştır. Bu nedenle, nihai verilerin yüksek nitelikte olduğundan ve genel kabul gören nitelik standartlarını karşıladığından emin olduğumuzu belirtmek isteriz.

Sınırlılıklar

Anketin 2023 yılı Kasım ayı ortasında, Dağlık Karabağ (DK) ve çevresindeki olaylardan ve DK nüfusunun zorla yerinden edilmesinden sonra yapıldığını ve konunun toplum için hayli hassas olduğunu göz önünde bulundurmak önemlidir. CRRC-Ermenistan, hem araştırmacılar hem de ankete katılan bireylerle ilgili olarak “zarar vermeme” ilkesine dayanarak çalıştığından, çeşitli hususlar dikkate alınmıştır. Olası zararı olabildiğince azaltmak için, aslen Dağlık Karabağlı olan herkes anketin dışında tutulmuştur.

Ayrıca, anket katılımcılarına ülkeler arasındaki normalleşmeyle ilgili kesime geldiklerinde ankete devam etmek isteyip istemediklerine karar verme fırsatı verilmiştir. Bu kesim oldukça doğrudan ve potansiyel bakımdan daha hassas sorular içerdiğinden, tüm katılımcılara kendilerini rahat hissetmemeleri halinde ankete devam etmeme seçeneği sunulmuştur. Dolayısıyla, 1201 katılımcıdan 400’ü bu kesimi atlamayı tercih etmiş, böylece normalleşme bloğuyla ilgili 801 yanıt elde edilmiştir. Bu soruları ayırt etmek için, “normalleşme”yi temsil eden “N” ile işaretlenmiş soruların 801 katılımcıya sorulduğunu, diğer soru işaretlerininse (algılar için “A” ve demografik veriler için “D” gibi) tüm katılımcılara (1201 kişi) yöneltildiğini belirtmek gerekir.

Etik Hususlar

CRRC-Ermenistan tarafından benimsenen etik ilkelerin de temelini oluşturan “zarar vermeme” ilkesi doğrultusunda, veri toplama ve analizi sırasında gerekli tüm etik koşullar dikkate alınmıştır.

Nicel anket sırasında, katılımcılar araştırmanın amacı, verilerin gizliliği ve verilerin genelleştirilmiş bir şekilde analiz edileceği konusunda uygun şekilde bilgilendirilmiştir. Katılımcılar ankete katılımlarının gönüllülük esasına dayandığı ve herhangi bir soruyu yanıtlamaktan vazgeçme hakları olduğu konusunda da bilgilendirilmiştir.

Derinlemesine görüşmelere ve anahtar önemdeki bilgi sağlayıcılarla görüşmelere başlamadan önce, katılımcılara araştırmanın kapsamı ve bu çerçevedeki hakları sözlü ve yazılı olarak bildirildi. Ayrıca, görüşmelerin kaydedilmesi gerekliliği hakkında bilgilendirilip kayıt alınmasına yazılı veya sözlü onay verme imkânı tanındı.

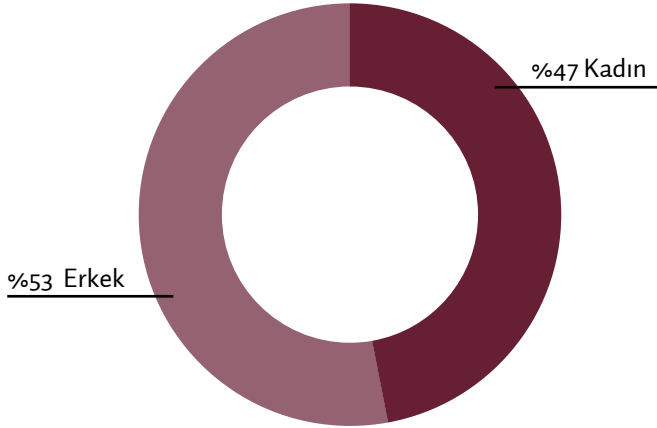
Aynı etik hususlar çerçevesinde, katılımcıların coğrafi konumları ve kimliklerini tanımlayabilecek hiçbir veri raporda yer almadı.

1.2. Sonuçlar

1.2.1. Çalışma Katılımcılarının Demografik Profili

Ankete katılanların %47'si kadın, %53'ü erkektir ve cinsiyetler arasında neredeyse eşit bir temsil söz konusudur (bkz. Grafik 1). Bu dağılım, Ermenistan nüfusunun %54,4'ünün kadın, %45,6'sının ise erkek olduğunu gösteren ulusal istatistiklerin biraz ötesine geçmektedir.⁴ Bununla birlikte, rastgele örneklemedeki dağılımın %8'lik bir farkla ters yönlü olduğunu görebiliriz.

Grafik 1. D1. Katılımcının cinsiyeti (n = 1201)

⁴ Yüzdeler 18 yaş ve üstü nüfus için sunulmuştur. Ermenistan Cumhuriyeti 2022 Nüfus Sayımı Sonuçları, bkz: <https://armstat.am/en/?nid=944>

Anket katılımcılarının çoğu 36-55 orta yaş grubunda yer alırken (%38,38), bunu yaşlılar (%34,8) ve gençler (%26,81) takip etmiştir (bkz. Tablo 6). En genç katılımcı 18, en yaşlı katılımcıysa 87 yaşındaydı. Katılımcıların yaş ortalaması 47'ydi (bkz. Tablo 5).

Tablo 5. D2. Kaç yaşındasınız (n=1201)

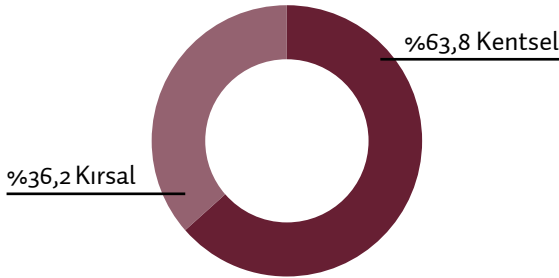
Ortalama	Minimum	Maksimum	Standart Sapma	Geçerli Vaka Sayısı (N)
47.1	18	87	16,2	1,201

Tablo 6. Üç yaş dilimine göre yaş dağılımı

Yaş Dilimi	n	Frekans (anket)	Frekans (Ulusal istatistikler)
18-35	322	%26,8	%28,3
36-55	461	%38,4	%33,9
56-87	418	%34,8	%37,8

Yerleşim türleri, katılımcıların demografik profiline dair daha fazla içgörü sunmaktadır; katılımcıların %63,8'i kentsel alanlarda, %36,2'siye kırsal alanlarda ikamet etmektedir (bkz. Grafik 2). Bu durum, ağırlıklı olarak kentsel alanlarda yaşayan bir yerleşim kalıbını ortaya koymakta olup ulusal istatistiklere (%58,3 kentsel alanlar, %41.7 kırsal alanlar) yakın bir dağılım sergilemektedir.⁶

Grafik 2. D3. Katılımcının yerleşim türü (n = 1201)

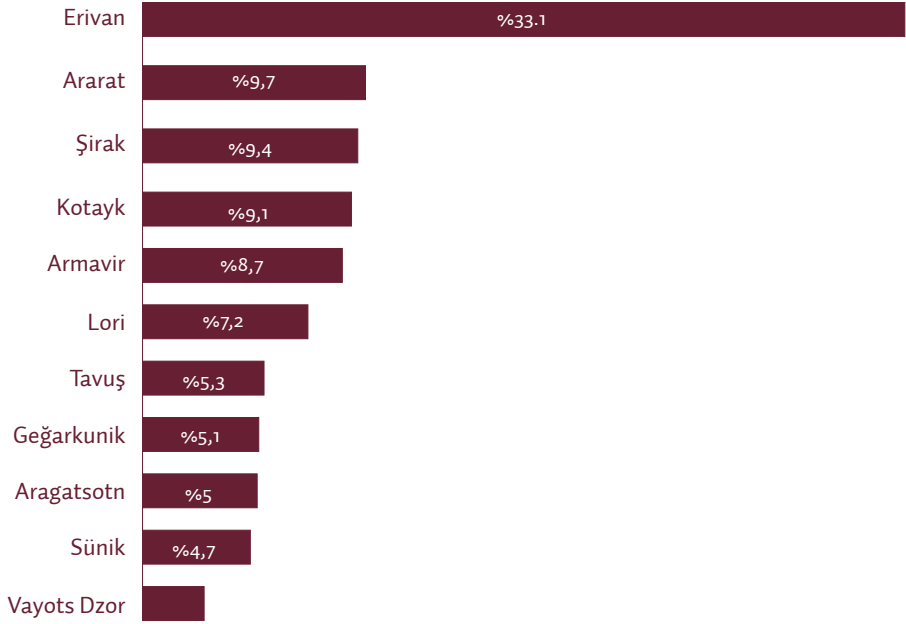

⁵ 2022 Ermenistan Cumhuriyeti Nüfusu Sayımı Sonuçları, bkz. <https://armstat.am/en/?nid=944>

⁶ Agy.

Aynı durum, ağırlıklı olarak Yerevan merkezli (ulusal istatistiklere göre %28,8 yerine %33,1) olan bölgesel dağılım için de geçerlidir;⁷ bunu Ararat (%9,7) ve Şirak (%9,4) takip etmektedir. Vayots Dzor, bölgeler arasında en düşük temsil oranına sahiptir (%2,7) (bkz. Grafik 3).

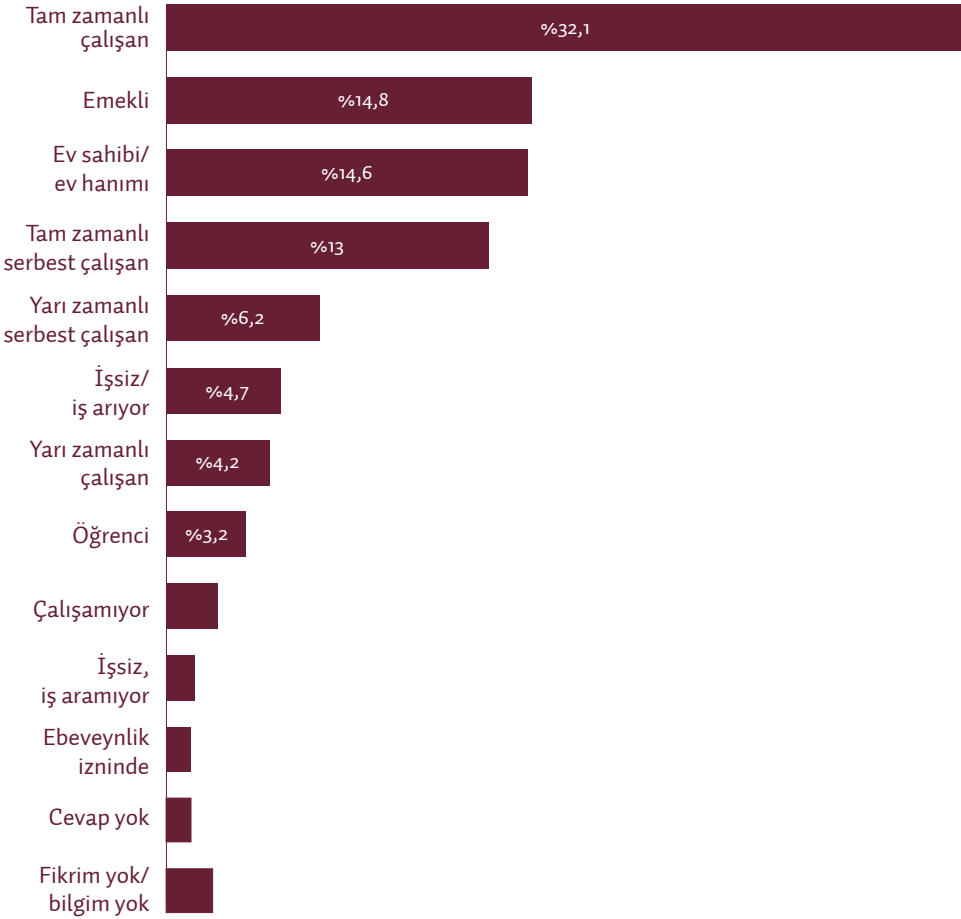
Grafik 3. D4. Katılımcıların ili (n = 1201)

7 Agy.

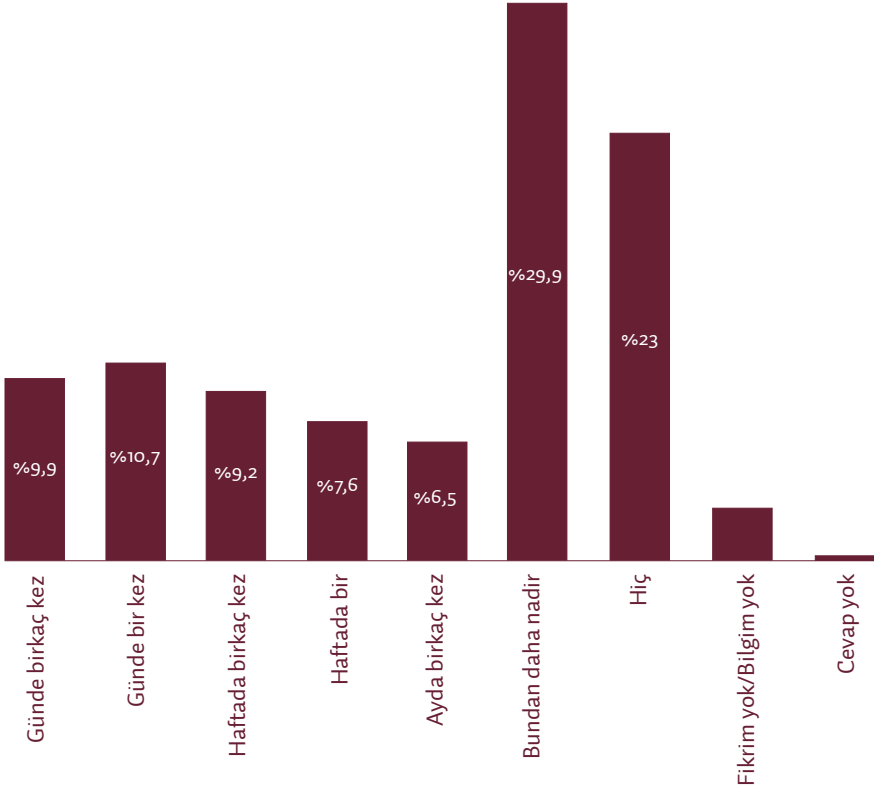
Katılımcılar arasında en yaygın meslek grubu %32,1 ile tam zamanlı çalışanlardır. Bunu, emekliler (%14,8), ev hanımları/ev sahipleri (%14,6) ve tam zamanlı serbest çalışanlar (%13) takip etmektedir (bkz. Grafik 4).

Grafik 4. D4. Şu anki ana mesleğiniz nedir? (n = 1201)

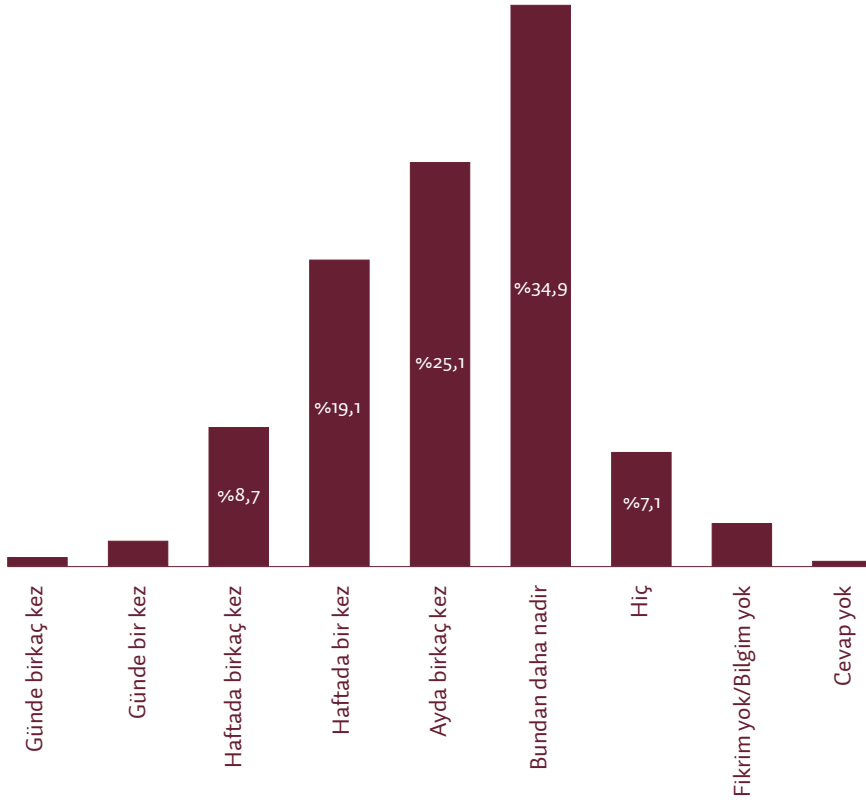
Anket katılımcılarının %23'ü kutsal metinlerle hiç ilgilenmediğini, %29,9'uysa nadiren ilgilendiğini ifade etmiştir (bkz. Grafik 5).

Grafik 5. D5. Kitab-ı Mukaddes gibi dininizin kutsal metinlerini ne sıklıkla okuyor veya dinliyorsunuz? (n = 1201)

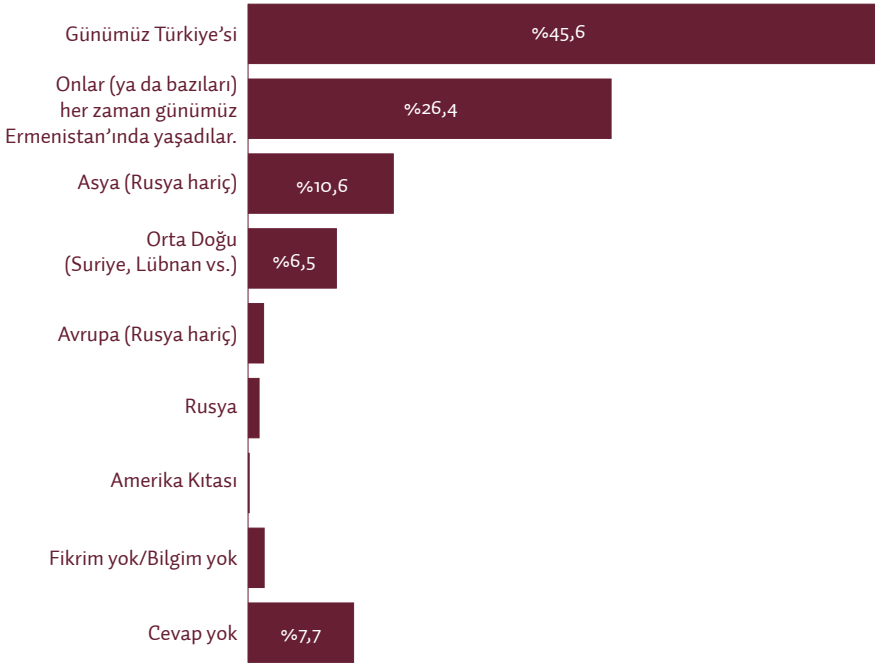
Benzer bir tablo, düğün, vaftiz ve cenaze gibi özel durumlar dışında kilise veya şapel gibi dinî mekânlara yapılan ziyaretlerin sıklığı incelendiğinde de ortaya çıkmaktadır. Katılımcıların %7,1'i özel durumlar dışında kiliselere hiç gitmemekte, yaklaşık %35'iyse nadiren gitmektedir (bkz. Grafik 6). Buna göre, toplum içinde dinî pratikler sık sık gerçekleşmiyor gibi görünmektedir.

Grafik 6. D6. Özel günler dışında kilise ve şapel gibi dinî mekânları ne sıklıkla ziyaret ediyorsunuz? (n = 1201)

Dikkat çeken bir husus şu ki, katılımcıların oldukça büyük bir kısmı (%45,6) atalarının bugünkü Türkiye'yle olan bağlarından bahsetmektedir. Bunu %26,4 ile günümüz Ermenistan'ı takip etmektedir (bkz. Grafik 7).

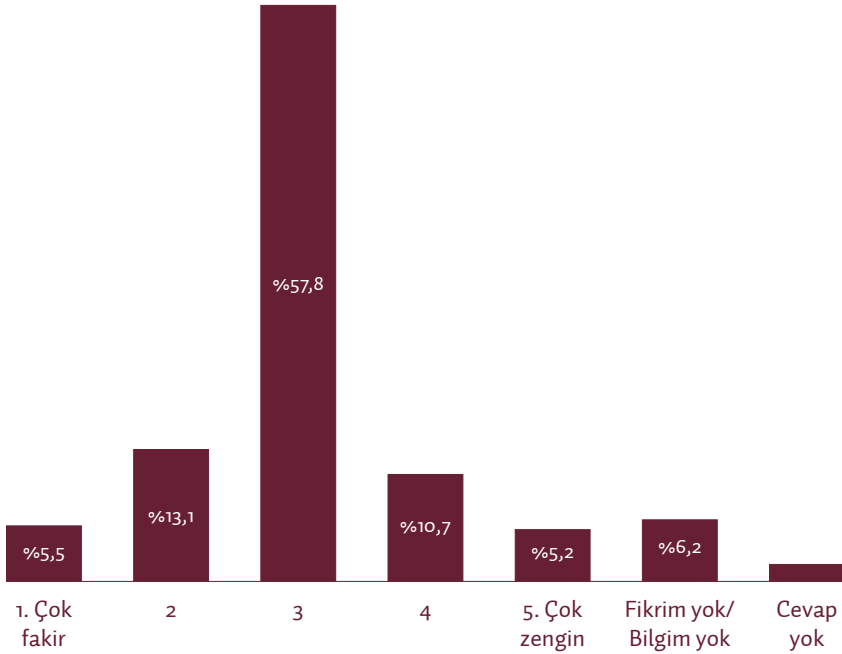
Grafik 7. D7. Bildiğiniz kadarıyla, atalarınız bugünkü Ermenistan'a göç ettiklerinde nereden gelmişlerdi? (n = 1383) ⁸

⁸ "Amerika Kıtası" dışında sunulan tüm seçenekler istatistiksel açıdan anlamlıdır.

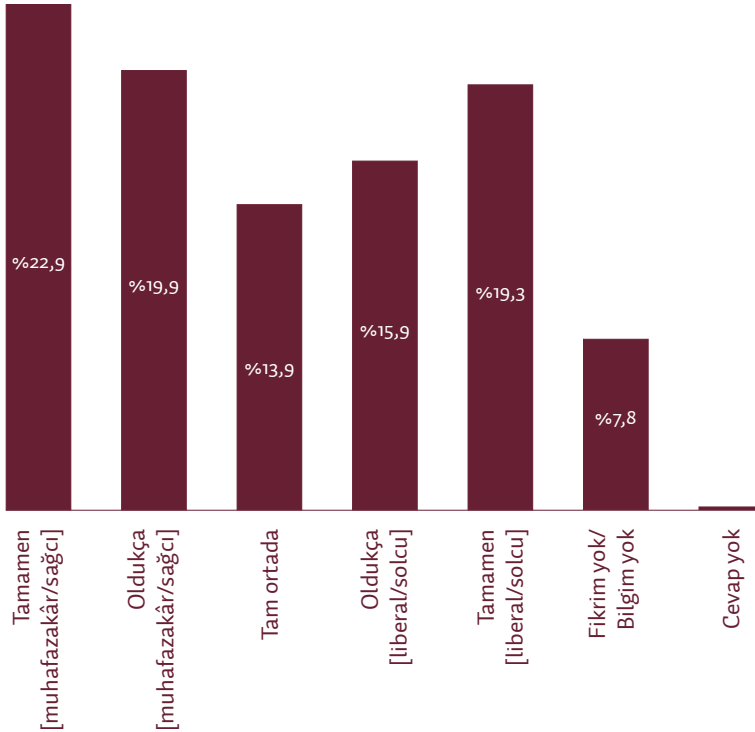
Hanehalkı geliri ve servet dağılımı göz önüne alındığında, katılımcıların kayda değer bir kısmı kendilerini orta tabaka içinde görmektedir. %57,8'inin (bkz. Grafik 8) kendilerini orta kesimlerde konumlandığı bulgular, ankete katılan nüfusun zenginlik ve mali durumla ilgili nüanslı algılarını yansıtmaktadır.

Grafik 8. D8. Eğer ülkemizdeki insanları gelir ve servet açısından 5 gruba ayıracak olsak, 1 en yoksulu ve 5 en zengini temsil edecek şekilde, sizce haneniz hangi gruba ait olurdu? (n = 1201)

Son olarak, siyasi ideolojiler incelendiğinde, katılımcıların kayda değer bir kısmı (%22,9) kendilerini tamamen muhafazakâr/sağ görüşlü olarak tanımlarken benzer bir oransa (%19,3) liberal/sol ideolojiyle özdeşleşmektedir. İlgiçtir ki, katılımcıların hatırı sayılır bir bölümüyse (%13,9) kendilerini ortada konumlandırmakta ve bu durum, anket yapılan nüfus içerisinde geniş bir siyasi perspektif çeşitliliği olduğunu göstermektedir (bkz. Grafik 9).

Grafik 9. A1. İnsanlar dünyanın nasıl işlemesi gerektiği konusunda farklı görüşlere sahip olabilirler. Bunu göz önünde bulundurarak kendinizi nasıl tanımlarsınız? Kendimi şöyle görüyorum... (n = 1201)

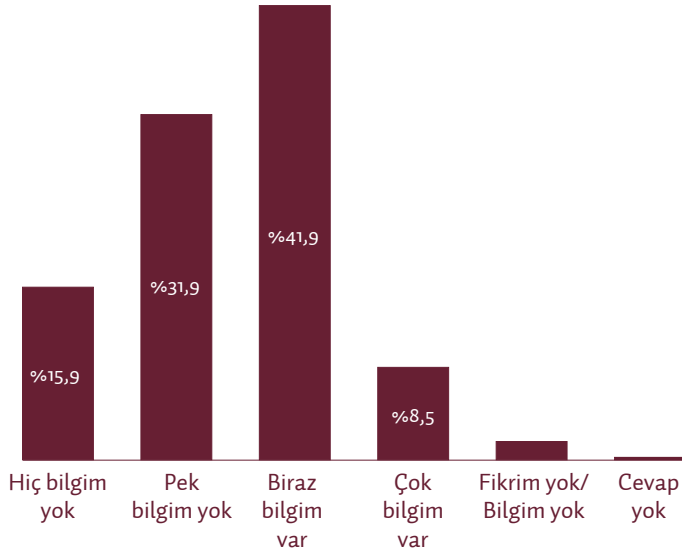

1.2.2. Bilgi, Algılar, Tutumlar

Bu bölüm, araştırma katılımcılarının Türkiye ve Türkiye nüfusu hakkındaki bilgi, algı ve tutumlarını özetlemektedir.⁹ Ermenistan ve Türkiye arasındaki ilişkiler uzun yıllara dayanmakla birlikte, bu ilişkilerin gelişimi yavaş olmuş ve henüz yapıcı bir son noktaya ulaşmamıştır. Karşılıklı sınırlara rağmen, bu iki ülkenin halkları arasındaki temas çok sınırlı kalmıştır. İki ülke arasında havayolu ulaşımı 1996'dan beri sağlanıyor olsa da¹⁰ halihazırda kara sınırları kapalıdır ve iletişim fiilen genellikle Gürcistan üzerinden sağlanmaktadır.

Ancak bu duruma rağmen, yapılan nicel araştırma, halkın yaklaşık %42'sinin Türkiye ve Türkiye nüfusu hakkında bilgili olduğunu inandığını göstermektedir (bkz. Grafik 10).

Grafik 10. A13. Genel olarak, Türkiye ve Türkler hakkında ne kadar bilgi sahibi olduğunuzu düşünüyorsunuz? (n = 1201)

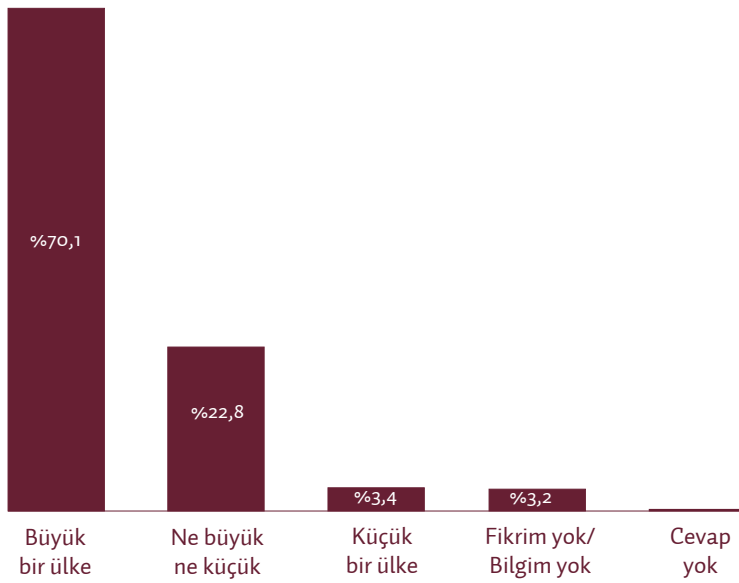

9 Değişkenler arasındaki korelasyon hesaplamaları yapılmadan önce, istatistiksel testlerin doğruluğu için gerekli olan tüm "Bilgi yok" ve "Cevap yok" seçeneklerinin "NA" olarak değerlendirildiğini lütfen unutmayın. Bu nedenle, korelasyon kurulan değişkenlere göre farklı gözlem sayıları göreceksiniz.

10 Artak Ayunts, Talha Köse, Ermenistan ve Türkiye İlişkilerine Genel Bir Bakış ve Normalleşme Olasılıkları, HDV Yayınları, İstanbul, Mart 2019, s. 53.

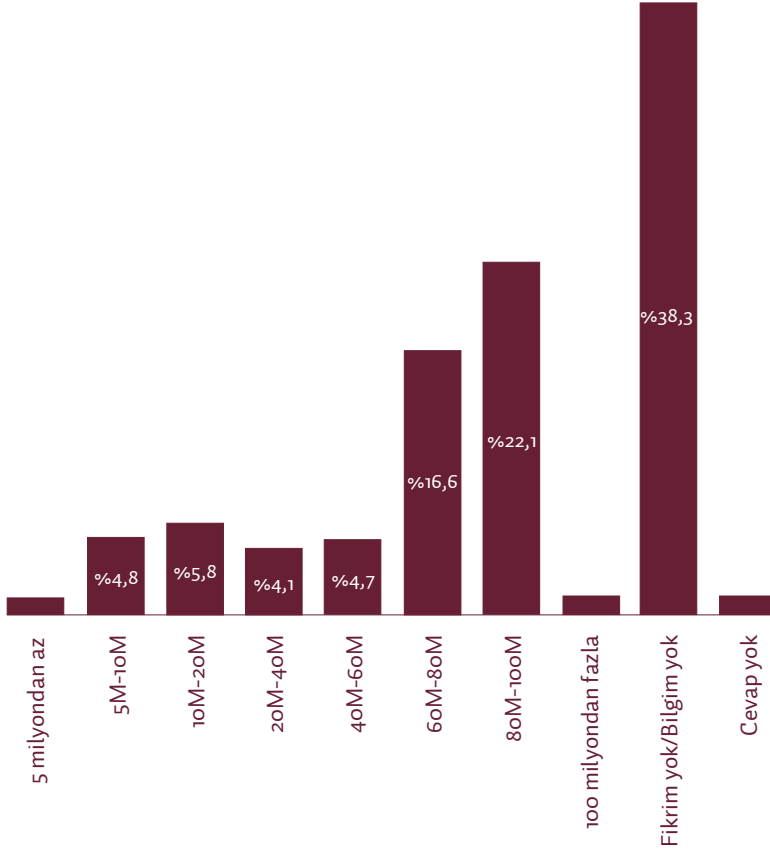
Ayrıca, kamunun yaklaşık %70'i Türkiye'nin büyük bir ülke olduğuna inanmaktadır (bkz. Grafik 11).

Grafik 11. A6. Günümüz Türkiye'sini arazi büyüklüğü açısından nasıl değerlendirirsiniz? (n = 1201)

Kayda değer bir husus da şu ki, Ermenistan nüfusunun %38,3'ü bugünkü Türkiye'nin nüfusunu bilmediğini söylerken, sadece %22,1'i Türkiye'nin nüfusunun 80 milyon-100 milyon arasında olduğuna inanmaktadır (bkz. Grafik 12).¹¹ Bu tablo, bazı durumlarda insanların algılarının Türkiye hakkındaki gerçeklerden sapabileceğini göstermektedir.

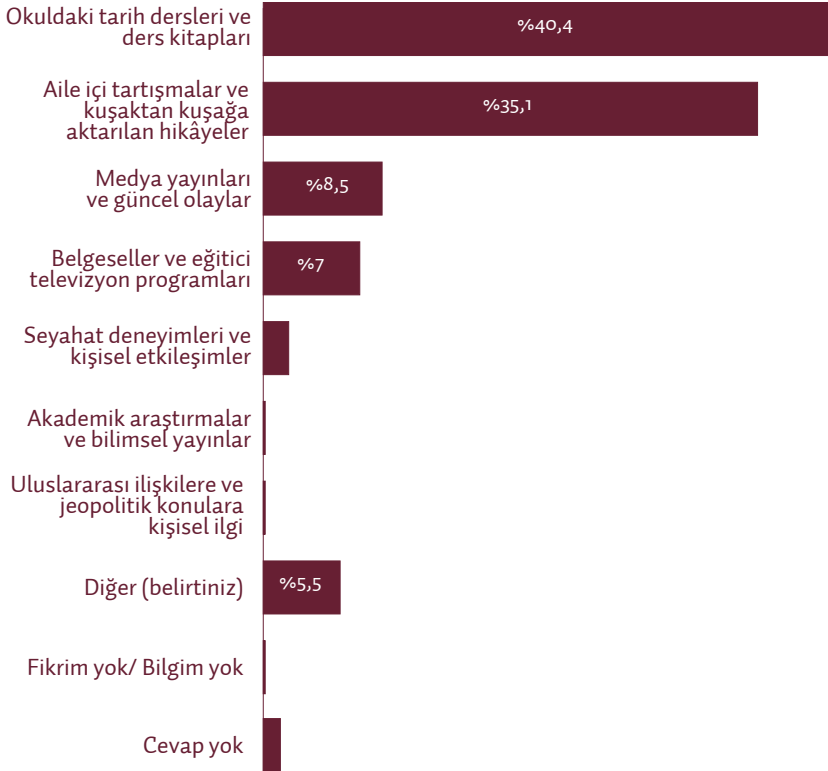
Grafik 12. A5. Sizce bugün Türkiye'nin nüfusu yaklaşık kaç milyondur?
(cevaplar katılımcıya okunmamıştır, n = 1201)

¹¹ 2024 yılı itibarıyla Türkiye'nin nüfusu yaklaşık 87 milyondur. Bkz. <https://www.worldometers.info/world-population/turkey-population/>

Anket, toplumun Türkiye ve Türkiye halkı hakkında en çok tarih dersleri ve aile içi tartışmalar yoluyla bilgi edindiğini göstermektedir. Bunu, belirgin bir seçme farkıyla haberler takip etmektedir (bkz. Grafik 13).

Grafik 13. A14. Lütfen bu cümleyi tamamlayınız: “Büyürken Türkiye ve Türkler hakkında çoğunlukla ... aracılığıyla bilgi sahibi oldum.”
(çoktan seçmeli, cevaplar katılımcıya okunmadı, n = 1371)¹²

¹² “Akademik araştırma ve bilimsel yayınlar” ve “Uluslararası ilişkiler ve jeopolitiğe kişisel ilgi” dışında sunulan tüm seçenekler istatistiksel açıdan anlamlıdır.

Nitel veriler, kazanılmış kolektif hafızanın Türkiye nüfusuna ilişkin algılar üzerindeki potansiyel etkisini vurgulayan değerli bilgiler sağlamaktadır. Özel olarak da, eğitimin ve aile üyeleri tarafından aktarılan hikâyelerin ilk algıların oluşumunda hayati bir rol oynadığını göstermektedir.

Özellikle akrabalarının 1915'te yerlerinden edilmeleriyle ilgili hikâyeleri dinleyenler Türkleri daha olumsuz terimlerle tanımlamaktadır. Dahası, nitel çalışmanın da işaret ettiği üzere, tarih dersleri ve okul kitapları Türkler hakkında “zalim”, “katı yürekli”, “düşman” gibi algılar yaratıyor olabilir. Buna ek olarak, özellikle yaşlı kuşağın (50 yaş ve üzeri) Türkiye nüfusu hakkındaki bilgi kaynaklarından bahsederken ders kitaplarını, tarihi ve soykırımla ilgili anma etkinliklerini özellikle vurguladığı görülmektedir.

...Anaokulundayken ablamın matinesine [Tsitsernakaberd'e, Soykırım Anıtı'na] gitmiştik, o günden beri onları [Türkleri] tanıyorum ve sonra tarih okuyarak, okulda okuyorsunuz ve gerçek hayatta onlarla münasebete girdiğinizde, büyüklerinizin onlar hakkında haklı olduğunu anlıyorsunuz.

Erkek, 56 yaşında, sınır bölgesi dışındaki yerleşim yeri, Şirak, Türklerle etkileşimi olmuş

...İlk olarak, onları Osmanlı İmparatorluğu, Ermenilerin zaptedilmesi, Soykırım ve Ermeni kültürünün ve Ermeni sanatının çalınmasıyla ilişkilendiriyorum. Kırmızı bayrakları bana kırmızı kanı hatırlatıyor.

Erkek, 29 yaşında, sınır bölgesi dışındaki yerleşim yeri, Vayots Dzor, Türklerle etkileşimi olmuş

...Çok acımasızlardır (bloodhearted)... Her zaman kötü ve saldırgandırlar, her zaman savaş içinde yaşarlar...

Kadın, 36 yaşında, sınır yerleşim yeri, Tavuş, Türklerle etkileşimi olmamış

Türkiye'nin nüfusunu Türklerle ticaret yapmış veya turist olarak etkileşimde bulunmuş akrabalarından duyanlarsa, Türkiye'nin nüfusunu daha hoşgörülü bir şekilde tanımlamaktadır. Ders kitapları ve tarih derslerinin yanı sıra medya, haberler ve filmler (Türkiye'de çekilen film ve diziler bunlara dahildir) gibi daha geniş bilgi kaynaklarını da kullanan, özellikle genç katılımcılar, uzun vadede Türkiye hakkında daha geniş bir anlayışa sahip olmakta ve Türk olmanın farklı yönlerini gördükleri için Türkiye nüfusuyla işbirliği ve iletişime daha yatkın olmaktadır.

...Soykırım [aklıma geliyor] ve bunu resimler, videolar ve filmler aracılığıyla öğrendik. Soykırım Müzesi'nde bize [bununla ilgili] bir sunum yapıldı. Türk kültürü hakkında konuştuğumuzda, aklıma gelen ilk şey, Türk televizyon dizilerinin, filmlerinin veya sinemalarının bize iletmeye çalıştığı her şey; mutfağın, başlıyarak, insanlara olan tutum, ilişkiler gibi her şeydeki çeşitlilik.

Kadın, 19 yaşında, sınır bölgesi dışındaki yerleşim yeri, Yerevan, Türklerle etkileşimi olmamış

...Sıradan insanlar daha arkadaş canlısı; komşuluk ilişkileri kurmaya çalışıyorlar. Sorun daha politik... Bunu tarihi filmlerden biliyorum, her şeyin ordularının ve hükümetlerinin hatası olduğunu düşünüyorum. Örneğin Tarlakuşları Çiftliği filminde Türk ve Ermeni halkı birlikte yaşıyordu, net bir sınır yoktu. Kimse savaş istemiyor...

Kadın, 31 yaşında, sınır bölgesi dışındaki yerleşim yeri, Yerevan, Türklerle etkileşimi olmuş

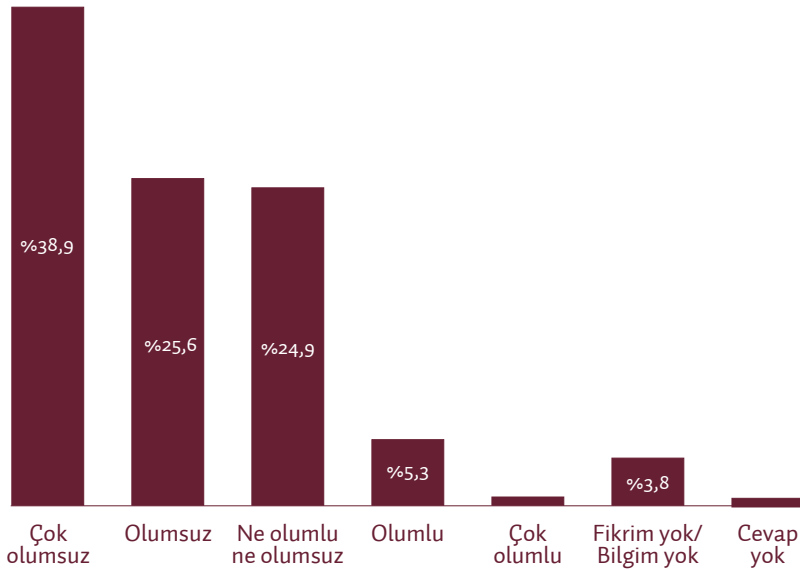
Nitel veriler ayrıca tutum ve algıların öznel olarak oluştuğuna dair bir içgörü sunmaktadır. Örneğin bir katılımcının Türkiye nüfusu hakkında olumlu, Türkiye hükümeti hakkındaysa olumsuz görüşleri vardı ve bu bakış açısını tarih öğretmenin öğrettiklerine bağlıyordu.

...Hiçbir şey değişmedi. Algılarım doğrulandı [iletişimden önce, halkın kendisine dair olumlu bir tutumu vardı] Türkiye'nin sıradan insanları asla savaş istemiyordu. Okulda tarih öğretmenim, annelerinin tıpkı bizim gibi oğullarını savaşa gönderdiklerini öğretti; hiç kimse [savaşı] istemez.

Kadın, 31 yaşında, sınır bölgesi dışındaki yerleşim yeri, Yerevan, Türklerle etkileşimi olmuş

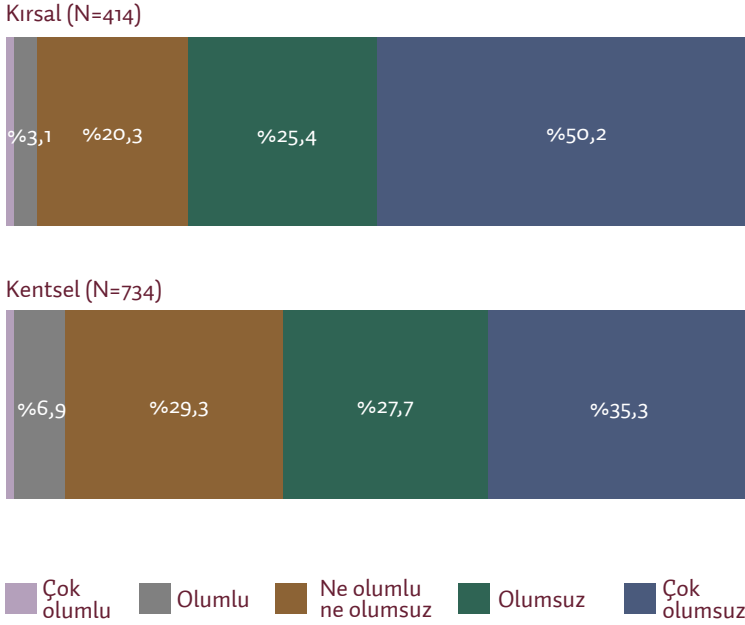
İstatistiklere devam edecek olursak, anket kamunun %38,9'unun Türklere karşı çok olumsuz bir tutumu olduğunu göstermektedir (bkz. Grafik 14).

Grafik 14. A10. Genel olarak Türkler hakkında nasıl bir tutumunuz olduğunu söyleyebilirsiniz? (n = 1201)

Bu durumda Türklere yönelik tutum, katılımcıların yerleşim türüne göre farklılık göstermektedir.¹³ Kentsel alanlarda yaşayanların %63'ünün Türklere karşı olumsuz veya çok olumsuz bir tutumu varken, kırsal alanlarda yaşayanların %75,6'sının olumsuz bir tutumu vardır (bkz. Grafik 15). Kırsal yerleşim yerlerinin Yerevan da dahil olmak üzere kentsel yerleşim yerlerinden farklı olması dikkat çekicidir ve Yerevan ile diğer kentsel alanlar arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir fark gözlenmemiştir.

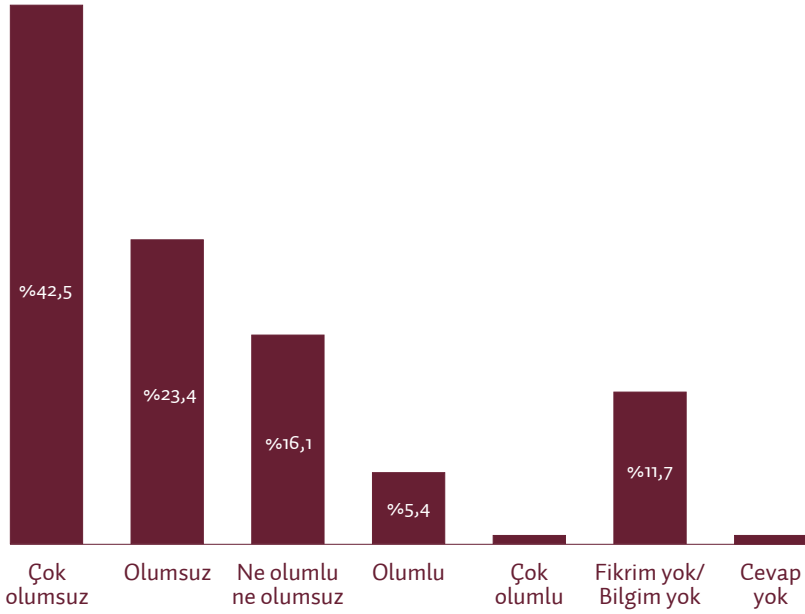
Grafik 15. Yerleşim türüne göre Türkler hakkındaki tutum (n = 1148)

¹³ Wilcoxon sıra toplam testi, W = 194884, p-değeri = 0.0000002824, n=1148

Önemle belirtmek gerekir ki, anket istatistiklerine göre, insanların kayda değer bir kısmı Türklerin Ermenilere karşı olumsuz (%23,4) ve çok olumsuz (%42,5) bir tutumu olduğunu düşünmektedir (bkz. Grafik 16).

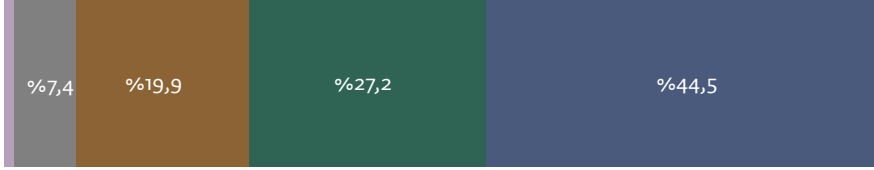
Grafik 16. A11. Sizce Türklerin genel olarak Ermeniler hakkında nasıl bir tutumu var? (n = 1201)

Türklerin Ermenilere yönelik tutumlarına ilişkin algılar, Ermenilerin Türklere yönelik tutumlarıyla yüksek oranda ilişkili görünmektedir.¹⁴ Bu durum, Türklere karşı olumsuz bir tutum sergileyen katılımcıların, Türklerin de Ermenilere karşı olumsuz bir tutum içinde olduğunu düşünme olasılıklarının daha yüksek olduğunu göstermektedir. Bu önemli bir bulgudur çünkü insanların “öteki”ni nasıl algıladıkları ile “öteki”nin kendilerini nasıl algıladığına inandıklarının birbirlerini güçlü şekilde etkileyebileceğine işaret etmektedir. Ayrıca analiz, kadınların (%52,2) erkeklere (%44,5) kıyasla Türklerin Ermenilere karşı çok olumsuz bir tutu olduğunu düşünme eğiliminde olduğunu göstermektedir (bkz. Grafik 17).¹⁵

Grafik 17. Katılımcının cinsiyetine göre Türklerin Ermeniler hakkında algılanan tutumu (n = 1056)

Erkek (N=537)

Kadın (N=519)

Çok olumlu Olumlu Ne olumlu ne olumsuz Olumsuz Çok olumsuz

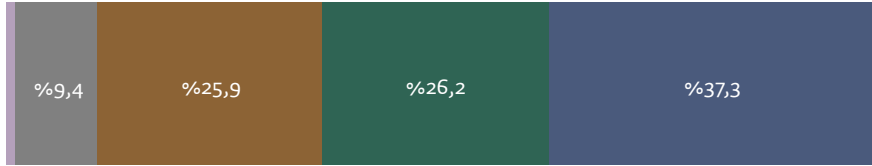
¹⁴ Kendall tau = 0,6088909, p-değeri = 0,000, n = 1056

¹⁵ Wilcoxon sıra toplamı testi, W = 126085, p-değeri = 0,003931

Ayrıca, Türklerin Ermenilere karşı çok olumsuz bir tutumda olduğunu en çok düşünenler kırsal kesimden katılımcılardır (%58,5); bu yöndeki düşüncesi en düşük olansa Yerevan’dan katılımcılardır (%37,3)¹⁶ (bkz. Grafik 18).

Grafik 18. Yerleşim yerine göre Türklerin Ermenilere yönelik algılanan tutumu (n = 1056)

Yerevan (N=351)

Diğer kentsel alanlar (N=322)

Kır (N=383)

Çok olumlu Olumlu Ne olumlu ne olumsuz Olumsuz Çok olumsuz

¹⁶ Dunnett testi, diğer kentsel - kırsal yerleşim yerleri, P adj. = 0,0019149; diğer kentsel – Yerevan’daki yerleşim yerleri, P adj. = 0,001277456; kırsal – Yerevan’daki yerleşim yerleri, P adj. = 0,0000

Genel olarak, kamunun Türkiye nüfusuna yönelik bu genel olumsuz tutumunun olası kökleri, bireysel anlatılar incelendiğinde anlaşılabilir. Burada “Türk” ifadesinin, olumsuz bir anlamla tasvir edilen birini tanımlamak için Ermeniler tarafından aşağılayıcı bir sıfat olarak kullanıldığını gözlemliyoruz.

...İnsanlar birbirlerine “Türk” diyerek hakaret ettiklerinde hep sinirleniyorum. Ne kadar kızgın olursam olayım, asla birine “Türk” demem, çünkü bir Ermeniye “Türk” demek istemem. Başka bir kötü kelime söylemek daha iyidir, neden birini bu kadar kötü aşağılayayım?

Kadın, 68 yaşında, anahtar önemde bilgi sağlayıcı, iş sektörü temsilcisi

...Onları [Türkleri] insan olarak algılamıyoruz, onlara “Türk” olarak bakıyoruz, bu içimize işlemiş... Türkiye’yle ilgili her şeye kötü davranıyoruz ve onlarla aramızdaki tek fark, onlara insan olarak bakmamamız.

Erkek, 22 yaşında, sınır yerleşim yeri, Tavuş, Türklerle etkileşimi olmuş

...Biz çocukken “Ermeniler ve Türkler” oynardık ve kimse Türk olmak istemezdi... Oyun sırasında Türkleri öldürmek zorundaydık... Neden? Biz çocukluk, Soykırım yüzünden. Annemin büyükannesi Soykırımdan kurtulmuştu, anlattıklarını unutamam, hayatımdaki o sayfayı kapatıp “Sorun yok, bir şey olmadı” diyemem.

Kadın, 45 yaşında, sınır bölgesi dışındaki yerleşim yeri, Yerevan, Türklerle etkileşimi olmamış

Türkiye nüfusuna ilişkin algıların sıklıkla Azerbaycanlılara ilişkin algılarla iç içe geçtiği görülmüştür. Bilgi verenler Azerbaycan ve Türkiye hükümetleri tarafından gerçekleştirilen eylemleri belki de aynı olarak görmektedir (2020’deki DK savaşı ve Sumgait pogromları zaman zaman bu bağlamda anılmaktadır). Şu da önemli ki, bu benzerlik moderatörler tarafından herhangi bir ipucu verilmeden bilgi verenler tarafından belirtilmiştir (CRRC-Ermenistan Türkiye’de yaşayan Kürtlere yönelik tutumları da araştırmaya çalışmış, ancak Kürtlere yönelik ortak bir tutum örüntüsü gözlemlenmemiştir).

... Azeriler ve Türkler arasında hiçbir fark yok, aynı olduklarını söyleyebiliriz.

Kadın, 36 yaşında, sınır yerleşim yeri, Tavuş, Türklerle etkileşimi olmamış

Bu durum, “Türkler”i tanımlayan iki referans arasında genel bir belirsizlik olduğunu göstermektedir. Zihinsel imge ilişkilendirmesindeki kafa karışıklığı, iki devlet arasındaki siyasi zorlukları ayırt etmeyi zorlaştırmaktadır. Bu durum, Türkiye nüfusuna karşı duyulan güvensizlik seviyesini şekillendirebilir; bu nedenle de insanlar Türkiye’yle komşu olma konusunda isteksiz görünmekte, bunu korku ve güvensizlik ortamıyla açıklamaktadır.

... Bugünlerde [2023 olaylarından sonraki savaş sonrası dönemi kastediliyor] onlar [Türkler ve Azeriler kastediliyor] daha da olumsuzlar. Aslında onlarla herhangi bir temas kurmak istemiyorum...

Kadın, 31 yaşında, sınır bölgesi dışındaki yerleşim yeri, Şirak, Türklerle etkileşimi olmuş

... Onları [Türkleri] düşündüğünüzde aklınıza gelen ilk düşünce ihtiyatlı olmaktır. Her şey açık, sadece dikkatli olmak gerekiyor...

Erkek, 49 yaşında, sınır bölgesi dışındaki yerleşim yeri, Yerevan, Türklerle etkileşimi olmuş

... Bu iki ulus arasında komşuluk ilişkileri için herhangi bir olasılık görmüyorum. Tavuş'taki mevcut olayları göz önünde bulundurduğumda, hayır. İlişkilerin normalleşmesi konusundaki endişelere gelince, her zaman o korkum var; onlarla birlikte yaşamak, her zaman korku içinde yaşamak demek çünkü kötü bir şey yapabilirler.

Kadın, 36 yaşında, sınır yerleşim yeri, Tavuş, Türklerle etkileşimi olmamış

Aşağıdaki grafiğin de gösterdiği gibi, katılımcıların büyük bir kısmı (%47,1), Ermenilerin Türkiye nüfusuyla barış içinde yaşamanın bir yolunu bulması gerektiğine katılmakta, sadece daha az sayıda insan Türk arkadaş edinmeye istekli görünmektedir. Dahası, bir Ermeni ile Türkün evlenmesi ihtimali konusunda daha düşük düzeyde hoşgörü gözlemlenmiştir (bkz. Grafik 19).

Grafik 19. A12. Şimdi birkaç ifade okuyacağım. Her biri için, lütfen görüşünüzle ne ölçüde örtüştüğünü söyleyin. (n = 1201)

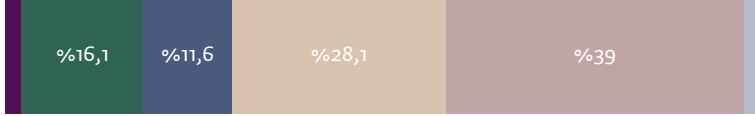
Ermeni olmaktan gurur duyuyorum.

Türkler komşumuzdur, bu nedenle onlarla barış içinde yaşamının bir yolunu bulmalıyız.

Türk bir arkadaşım olabilir.

Oğlum Türk bir kadınla evlenebilir.

Kızım Türk bir erkekle evlenebilir.

Kesinlikle doğru
 Ne doğru ne yanlış
 Kesinlikle yanlış
 Fikrim yok/Bilgim yok

Doğru
 Yanlış
 Cevap yok

Farklı kimlik teorilerinin öne sürdüğü gibi,¹⁷ insanlar genellikle kendilerine benzeyen insanlarla bu tür bağlar kurma eğilimindedir; bu sonuçlar iki toplum arasındaki benzerliklerin göz ardı edilmesini de içeren ötekileştirme eğilimini ima edebilir.

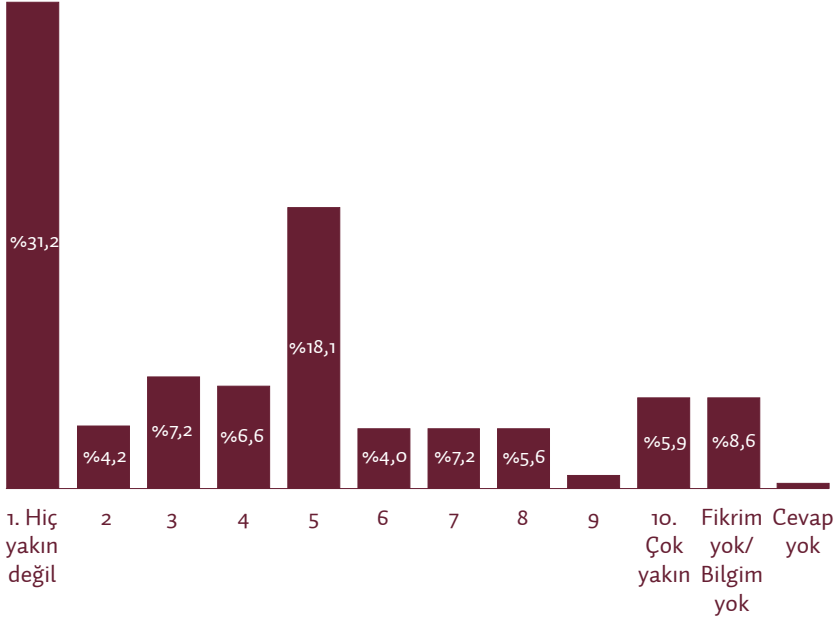
...Benzerlikler olsa bile, istemiyorum, bunları hatırlayamayacağım... Her halükârda, müzikte bazı benzerlikler var... ne kadar [onlara benzemek] istemesek de.

Kadın, 34 yaşında, sınır bölgesi dışındaki yerleşim yeri, Armavir, Türklerle etkileşimi olmuş

Bu durum, halkın Ermeni ve Türk kültürlerinin birbirine hiç yakın olmadığını düşünme eğiliminde olduğu nicel verilerde de gözlemlenmektedir (%31,2). 1-10 ölçeğinin diğer ucuna doğru ilerledikçe (bkz. Grafik 20), “hiç yakın değil”den ölçeğin ortasına (“5” değeri, %18,1) ve daha sonra “çok yakın”a (%5,9) doğru nispeten kademeli bir düşüş gözlemlenmektedir. Özellikle, sonuncu yanıt, “Bilmiyorum” yanıtından (%8,6) daha az sıklıkta görünmektedir. 2-4 ve 6-9 arasındaki değerler daha az yaygın olsa da, ölçeği iki kısma ayırarak topluca incelediğimizde, 1-5 arasındaki yanıtların toplam yüzdesi %67,3; 6-10 arasındaki yanıtlarsa %23,3 oranında çıkmaktadır. Bu durum, iki kültürün yakın olmadığı algısına eğilim gösteren belirgin bir çoğunluğun bulunduğunu göstermektedir. Ortalama ve medyan değerler de (sırasıyla 4,01 ve 4, n=729) bunu doğrular görünmektedir.

¹⁷ Örneğin bkz. Tajfel, H. ve Turner, J.C. (1985), “The Social Identity Theory of Intergroup Behaviour”, Worchel, S. ve Austin, W.G., ed., Psychology of Intergroup Relations, 2. basım, Nelson Hall, Chicago; R. Jenkins (2014), Social Identity, 4. baskı. Londra: Routledge.

Grafik 20. N3. Sizce Türk ve Ermeni kültürleri birbirine ne kadar yakın?
(n = 801)

Bu eğilim, kendi kültürünü ve kimliğini muhafaza etme uğruna “ötekileştirme”nin bir sonucu olarak da yorumlanabilir. Nitel çalışma, en azından kısmen Ermeni kökenli olduğunu düşündüğü kültürel unsurların tanınmamasının bu eğilimi tetiklediğini göstermektedir. Bu tür unsurların (örneğin yemek ve mutfak) Türk kültürüne atfedildiği durumlar, insanların zihni kültürleri birbirinden uzaklaştıran şey olabilir.

... Kùltürleri yok... Dolmayı Türkiye’nin milli yemeği yaptılar... Lavaşı Türkiye’nin milli yemeği yapmak istediler... Şimdi bile duduğu Türk yapmak istiyorlar ama duduk kayısı ağacından yapılır, kayısı ağacının ne olduğunu bilmiyorlar.

Erkek, 58 yaşında, sınır bölgesi dışındaki yerleşim yeri, Yerevan, Türklerle etkileşimi olmuş

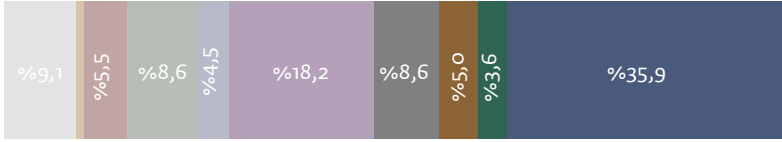
... Bize özgü çeşitli etnik şeyleri kendilerine mâl etmeye çalışıyorlar; dolma, lavaş, pastırma gibi...

Kadın, 19 yaşında, sınır bölgesi dışındaki yerleşim yeri, Yerevan, Türklerle etkileşimi olmamış

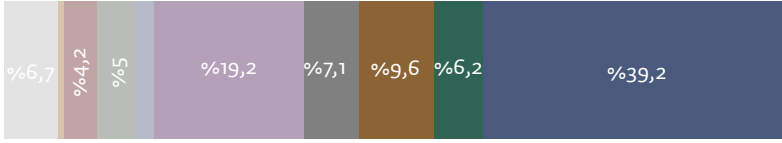
Şunu da belirtmekte fayda var ki, nicel veriler, bu “ötekileştirme” eğiliminin, kültürel sınırların daha hassas ve topluluk yaşamında daha merkezî olduğu kırsal bölgelerde daha belirgin olduğunu ortaya koymaktadır. Yanıtlar özellikle Yerevan’da yaşayanlar ile kırsal kesimde yaşayanlar arasında farklılık göstermektedir¹⁸ (bkz. Grafik 21).

Grafik 21. Yerleşim yerine göre Türk ve Ermeni kültürlerinin algılanan yakınlık düzeyi (n = 729)

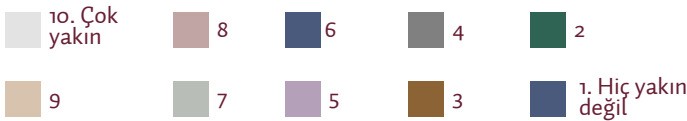
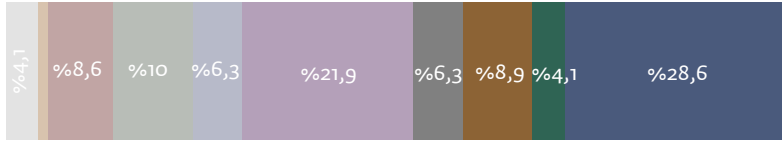
Diğer kentsel alanlar (N=220)

Kır (N=240)

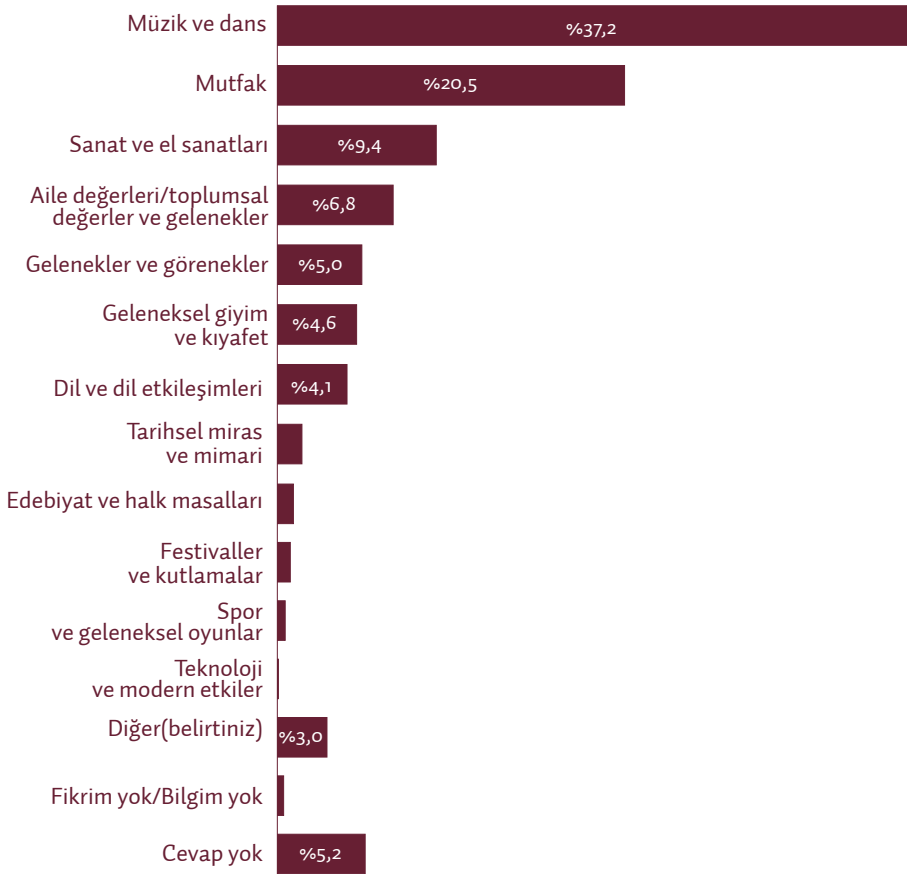
Yerevan (N=269)

¹⁸ Dunnett’s testi, kırsal alan - Yerevan , P adj. = 0.007274901, n = 729

Kültürlerin biraz veya çok yakın olduğunu düşünenlerin (yani 3-10 arası yanıtları seçen katılımcıların) cevaplarına daha yakından bakmak hâlâ önem arz etmektedir. Müzik ve dansın en çok belirtilen benzerlik alanları olduğunu, bunları mutfak ve sanatın takip ettiğini görüyoruz (bkz. Grafik 22).

Grafik 22. N4. Sizce iki ülke arasında hangi kültürel alanlarda benzerlikler var? (çoktan seçmeli, cevaplar katılımcıya okunmamıştır, n = 776)¹⁹

¹⁹ “Spor ve geleneksel oyunlar” ile “teknoloji ve modern etkiler” dışında sunulan tüm seçenekler istatistiksel açıdan anlamlıdır.

Veriler, algılanan kültürel benzerliklerin katılımcıların yaşıyla ilişkili olabileceğini göstermektedir. Yaşlılar müzik ve dansa Ermeni ve Türk kültürlerinin kesiştiğini daha sıkça dile getirirken²⁰ (bkz. Tablo 7), gençler mutfakta Ermeni ve Türk kültürlerinin kesiştiğini daha fazla dile getirme eğilimindedir.²¹ Ayrıca, Yerevan’da yaşayanlar arasında mutfak kültürü diğer yerleşim yerlerine kıyasla daha fazla öne çıkmaktadır²² (bkz. Grafik 23).

Tablo 7. Yaşa göre ülkeler arasında kültürel açıdan benzer bir alan olarak mutfak (n=445)

	Mutfaktan bahsetti	Mutfaktan bahsetmedi
18-24 (n= 45)	51,1%	48,9%
25-34 (n= 75)	42,7%	57,3%
35-44 (n= 94)	35,1%	64,9%
45-54 (n= 81)	29,6%	70,4%
55-64 (n=71)	29,6%	70,4%
65+ (n= 79)	29,1%	70,9%

Grafik 23. Yerleşim türüne göre benzer bir kültür alanı olarak mutfak (n = 445)

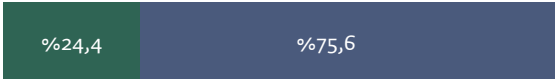
Kır (N=131)

Diğer kentsel alanlar (N=133)

Yerevan (N=181)

Evet
Hayır

²⁰ Basit lojistik regresyon, yaş ile ilişkili katsayı = 0,018200, p-değeri = 0,00424, n = 445

²¹ Basit lojistik regresyon, yaş ile ilişkili katsayı = -0,012519, p-değeri = 0,0455, n = 445

²² Ki-kare testi, X² = 16,945, p-değeri = 0,0002091, n = 445

Bu bağlamda, dış görünüş, gelenekler, kılık kıyafet, müzik, mutfak, âdetler, konuşma tarzı ve geleneklere yatkınlık niteliksel çalışmada daha sıkça gündeme gelmektedir.

... Bazen kıyafetleri karıştırıyoruz, kendi geleneksel kıyafetlerimiz olduğunu düşünüyoruz ama Türk kıyafetleri çıkıyor... ya da kullandığımız masa örtülerinde Türk desenleri var ama biz onları Ermeni desenleri sanıyoruz... Neyse, karışık bir durum...

Kadın, 34 yaşında, sınır bölgesi dışındaki yerleşim yeri, Armavir, Türklerle etkileşimi olmamış

... Bir de Erasmus'tan hatırlıyorum, onlar [Türkler] gelenekçilikten bahsediyorlardı, bize çok benzer gelmişti. Bizim toplumumuzda kadınların akşam 6-7'den sonra dışarı çıkmasının kabul edilmediğini söyledik, onlar da Türkiye'de de böyle olduğunu söylediler. Türkiye'de dövme yaptırmak ya da piercing yaptırmak kabul edilmiyor. Belki gelenekçilik aramızda bir benzerlik olabilir diyebilirim.

Kadın, 23 yaşında, sınır bölgesi dışındaki yerleşim yeri, Lori, Türklerle etkileşimi olmuş

... Dış görünüşte benzerlikler olabilir, bizim kullandığımız müzikteki sesleri onlar da kullanıyor. Konuşma tarzı ve tonu, örneğin yüksek sesle konuşmak hem onların hem de bizim kültürümüze uygun. Onlar da biz de çok muhafazakârsınız. Onlar da biz de dine çok bağlıyız, dinin onların da bizim de üzerimizde çok büyük bir etkisi var.

Kadın, 23 yaşında, sınır bölgesi dışındaki yerleşim yeri, Yerevan, Türklerle etkileşimi olmuş

... Dış görünüş ve davranış açısından, kültür açıdan birbirimize benziyoruz. Oraya ilk gittiğimde ve her yerde nar gördüğümde şaşırmıştım. Narın Ermenistan'ın sembolü olduğunu sanıyordum ama nar onların sembolüymüş. Ayrıca kendimi evimdeymişim gibi hissettim. Başka birçok ülkeye seyahat ettim ama [diğer ülkelerde] kendimi evimde gibi hissetmedim.

Kadın, 44 yaşında, sınır bölgesi dışındaki yerleşim yeri, Yerevan, Türklerle etkileşimi olmuş

Bu içgörülere ek olarak, nitel çalışma, görüşülen kişiler tarafından özetlenen üç temel farklılık zeminini saptamaktadır.

Öncelikle, bireysel ve algılanan ulusal özellikler açısından, Türkiye nüfusunun daha şiddet yanlısı ve saldırgan olarak tanımlandığı, Ermenilerinse bu şekilde tanımlanmadığı görülmektedir. İlginçtir ki bu durum, ortaya konan benzerliklerle çelişmektedir. Görüşülen kişilerin bazıları bu özelliklerin benzer olduğunu düşünürken diğerleri bunların temel farklılıklarımız olduğunu belirtmiştir. Nitel çalışma, bu

iki yönlü bulgunun, esasen Ermenistan nüfusunun “kurban”, Türkiye nüfusununsa “düşman” olarak algılanmasından kaynaklandığını ortaya koymaktadır. Türkiye nüfusuyla herhangi bir etkileşim deneyimi olmayan veya büyük ölçüde tarih ders kitaplarından bilgi edinenler, bireysel ve ulusal özellikler arasında diğerlerine göre daha fazla ayırım yapma eğilimindedirler.

... Bize kıyasla çok acımasızlar... bizim gibi düşünmüyorlar... Onlar her zaman kötü ve saldırgan, sürekli savaş halinde yaşıyorlar, oysa biz Ermeniler her zaman yerleşik ve barışçıl bir hayat sürme eğilimindeyiz.

Kadın, 36 yaşında, sınır yerleşim yeri, Tavuş, Türklerle etkileşimi olmamış

... Herhangi bir Azerinin ya da Türkün sadece yüzüne baktığımda, yüzlerinde nefret olduğunu biliyorum. Gözlerine yakından bakarsanız, bizim gözlerimizle onların gözleri arasında çok fark olduğunu görürsünüz.

Erkek, 56 yaşında, sınır bölgesi dışındaki yerleşim yeri, Şirak, Türklerle etkileşimi olmuş

Farklılıkların belirdiği ikinci zeminse dindir. Her iki toplumun da dinlerine güçlü şekilde bağlı olduğu belirtilmesine rağmen, farklı dinlere mensupturlar. Bu bağlamda, dinsel anlatılarla şekillenen alışkanlıklardaki farklılıklar merkezi bir rol oynamaktadır. Nitel veriler, dinsel farklılıkların sıklıkla hafif bir üstünlük tonuyla ifade edildiğini göstermektedir.

...Onlar Müslüman, bizse Hristiyanız. Bizim milletimiz üretiyor, onlarsa sadece sürüp ekıyor.

Erkek, 39 yaşında, sınır bölgesi dışındaki yerleşim yeri, Ararat, Türklerle etkileşimi olmuş

... Onlar Müslüman. Onlara göre on yaşındaki bir çocuk olgun kabul ediliyor, on üç yaşındakiyse evlenme çağına gelmiş sayılıyor... Ama biz öyle değiliz; on altı [yaşındaki], hatta on sekiz yaşındaki kızımız bile ebeveynleri için hâlâ çocuktur, evliliğe hazır değildir. Bizde böyle bir âdet yok.

Kadın, 45 yaşında, sınır bölgesi dışındaki yerleşim yeri, Yerevan, Türklerle etkileşimi olmamış

Üçüncü ve nispeten daha az bahsedilen farklılık zeminiyse devletin gücü ve yönetim rejimidir. Görüşülen kişilerin bazıları, Türkiye’nin Ermenistan’a kıyasla daha güçlü bir devlet olduğunu, kendi kalkınma stratejisi olduğunu, küresel platformlarda Ermenistan’dan daha fazla fırsata ve güce sahip olduğunu belirtmektedir.

... Bir Türkün psikolojisi, devletin arkasında durduğunu bilerek istediğini yapmasıdır.

Erkek, 58 yaşında, sınır bölgesi dışındaki yerleşim yeri, Yerevan, Türklerle etkileşimi olmuş

Bazıları otoriter rejimi, Türkiye’deki sıradan vatandaşlar üzerinde daha güçlü ve daha kolay bir kontrol biçimi olarak değerlendirmektedir.

... Sıradan insanlar onların politikalarıyla yönetiliyor ve ulusal siyasetleri otoriter. İnsanlara o kadar fazla özgürlük verilmesine gerek yok; insanlar ne kadar eğitimsiz olursa, yönlendirilmeleri de o kadar kolay olur.

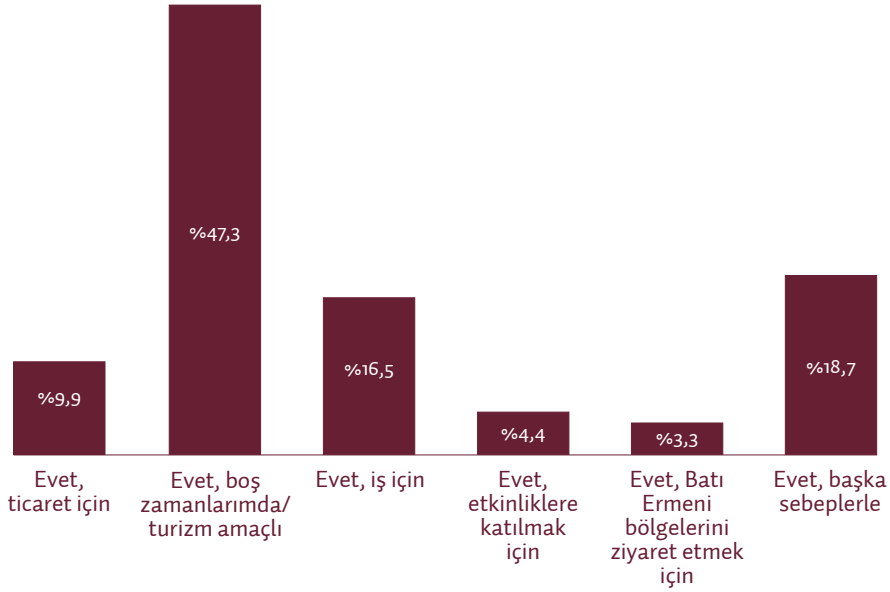
Kadın, 31 yaşında, sınır bölgesi dışındaki yerleşim yeri, Yerevan , Türklerle etkileşimi olmuş

Türkiye nüfusu hakkındaki ilk algılara ilişkin bu bulgulara dayanarak bir sonraki bölümde kişisel etkileşimler ve bunların algı ve tutumlar üzerindeki olası etkileri ele alınmakta ve bu tür karşılaşmaların incelikli ve çoğu zaman dönüştürücü doğası vurgulanmaktadır.

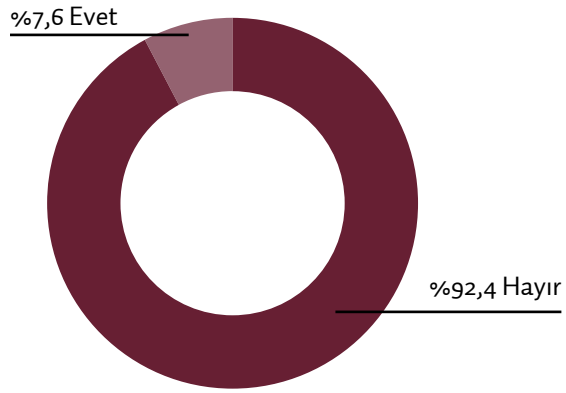
1.2.3. Mevcut Pratikler ve Deneyimler

Anket istatistiklerine göre, katılımcıların %19,5'i Türkiye nüfusuyla etkileşim kurmuştur (bkz. Grafik 26), katılımcıların %7,6'sı Türkiye'yi ziyaret etmiştir (bkz. Grafik 24) ve bu kişilerin çoğu (n = 91) eğlence/turizm amacıyla Türkiye'de bulunmuştur (bkz. Grafik 25).

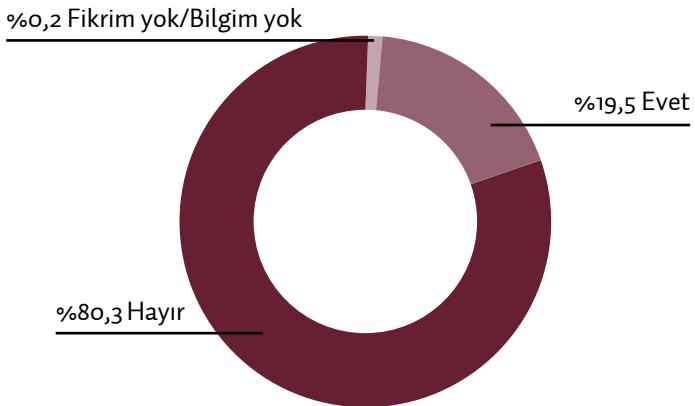
Grafik 24. Ziyaret amacınız nedir? (n=91)

Grafik 25. A7. Türkiye'yi hiç ziyaret ettiniz mi? (n = 1201)

Grafik 26. A8. Hiç bir Türklerle etkileşiminiz oldu mu? (n = 1201)

Veriler, Türkiye'yi ziyaret edenlerin sınırların açılmasını (%58,5 tamamen veya oldukça onaylıyor) ziyaret etmeyenlere göre (%34,3 tamamen veya oldukça onaylıyor) daha fazla onaylama eğiliminde olduğunu göstermektedir.²³ Tablo 8, Türkiye'yi ziyaret etme deneyimine bağlı olarak, sınırların açılması konusundaki tutumda bazı farklılıklar olduğunu gözler önüne sermektedir.

Tablo 8. Türkiye'yi ziyaret etme deneyimine göre sınırların açılmasının etkisine ilişkin algılar

	Türkiye'yi ziyaret etmiş olanlar	Türkiye'yi ziyaret etmemiş olanlar
Ülkemizin güvenliği üzerindeki etkisi ²⁴	%18,7 çok veya biraz olumlu (n=64)	%10,4 çok veya biraz olumlu (n=653)
Ülkemizin bölgedeki rolü üzerindeki etkisi ²⁵	%45,1 çok veya biraz olumlu (n=62)	%25,5 çok veya biraz olumlu (n=650)
Ülkeler arasındaki ilişkilerin normalleşmesi üzerindeki etkisi ²⁶	%50,8 çok veya biraz olumlu.... (n=61)	36,8 çok veya biraz olumlu (n=637)

²³ Wilcoxon sıra toplamı testi, W = 19732, p-değeri = 0,001844, n = 756

²⁴ Wilcoxon rank sum test, W = 17701, p-value = 0.02901, n = 717

²⁵ Wilcoxon rank sum test, W = 15921, p-value = 0.004397, n = 712

²⁶ Wilcoxon rank sum test, W = 15415, p-value = 0.005952, n=698

Türklerle etkileşim deneyimi, kamunun Türklere yönelik tutumlarıyla anlamlı bir korelasyon göstermektedir; Türklerle herhangi bir etkileşimde bulunmuş olanlar, onlara olumlu bir tutum sergileme eğilimindedirler (bkz. Grafik 27)²⁷

Grafik 27. Etkileşim deneyimine göre Türklere yönelik tutum (n = 1145)

Etkileşim deneyimi var (N=219)

Çok olumlu
Olumlu
Ne olumlu ne olumsuz
Olumsuz
Çok olumsuz

Etkileşim deneyimi yok (N=926)

²⁷ Wilcoxon rank sum test, W = 118921, p-value = 0.00002592, n = 1145

Etkileşim deneyiminin ayrıntılarına odaklanıldığında, nitel veriler Türkiye nüfusuna yönelik başlangıçtaki stereotipler ve bunların etkileşim sonrasındaki dönüşümü hakkında değerli içgörüler sunmaktadır. Etkileşim öncesindeki ilk duygu ve beklentiler genellikle zarar görme korkusu, olası çatışma ve karşı karşıya gelme korkusuyla nitelendirilmektedir. İlginçtir ki bu tür beklentiler çoğunlukla Türklerle ilk kez çeşitli eğitim programları aracılığıyla tanışmış gençler tarafından dile getirilmektedir.

... Başta korkuyorduk... Hem Ermenistan'dan gelen kızlar hem de erkekler. Korkuyorduk, bu yüzden uyumak için kapıları kilitliyorduk.

Kadın, 31 yaşında, sınır bölgesi dışındaki yerleşim yeri, Yerevan, Türklerle etkileşimi olmuş

... Çok diplomatik bir yaklaşımları var; yurtdışında olduğunuzda ve Ermeni olduğunuzu bildiklerinde bir çatışmayı kışkırtmaya çalışmıyorlar... Ben 18 yaşında Türkiye'ye gideceğim zaman bütün arkadaşlarım beni dikkatli olmam konusunda uyardılar, pasaportumu çalıp beni kaçırabilirler diye. Ama Türkiye'ye vardığımda Türklere yaklaşımımızın ne kadar farklı olduğunu hissettim. Eğitimli insanlarla iletişim kurdum, sokaktaki biriyle hiç sohbet etmedim ve onların iletişim becerileri daha iyiydi.

Kadın, 23 yaşında, sınır yerleşimi, Aragatsotn, Türklerle etkileşimi olmuş

... Etkileşimlerde çok açık ve serbestler, sizi hemen yemeğe ya da bir şeyler içmeye götürürler, size yabancı değilmişsiniz gibi yaklaşır ve size "Kızım" diye hitap ederler.

Kadın, 28 yaşında, anahtar önemde bilgi sağlayıcı, sanat sektörü, Türklerle etkileşimi olmuş

Orta ve ileri yaştaki katılımcılar da Türklerle ilk karşılaşmalarında ihtiyat ve güvensizlik hissettiklerini belirtmişlerdir. Özellikle ticaret ve turizm alanlarındaki deneyimleri farklılık göstermektedir.

...[Çocuğuma] sarılmak istediklerini hissettim, oğlumun parlak gözleri ve kızıl saçları var, bu tarz bir çocuk görmemişlerdi. Bu yüzden kendilerini tutamayıp çocuğumla oynamaya başladılar. Ailemle birlikteydim, yabancı bir ortamdaydık, içimde bir temkin duygusu vardı ama saygı gösterdim ve o da [restoranın Türk sahibi] aynı şekilde karşılık verdi.

Erkek, 49 yaşında, sınır bölgesi dışındaki yerleşim yeri, Yerevan, Türklerle etkileşimi olmuş

Anlatıların da gösterdiği gibi, bazı katılımcılar Türkiye'deki nüfusla etkileşimde proaktif olmaya istekli değillerdi. Çoğu durumda ilk yaklaşan Türkler olmuştu.

Özellikle nicel veriler, Türkiye nüfusuyla etkileşim deneyiminin onlara yönelik olumlu tutumları açıklayabildiğini gösterse de (%4,3'lük anlamlı fark, bkz. Grafik 27), nitel veriler tabloyu biraz bulanıklaştırmaktadır. Katılımcılar, beklentileri ile gerçeklik arasındaki farklardan dolayı şaşırdıklarını belirtmelerine rağmen, Türkiye'den olan kişilerin tehlikeli ve güvenilmez olduğuna dair başlangıçtaki düşüncelerini değiştirmediklerini de ifade etmektedirler. Ne var ki bu tür anlatılara daha ziyade duygusal etkenler yön vermektedir; sözgeliimi, etkileşimler sırasında "kötü enerji" hissettiklerini belirtmek gibi.

... Bir Ermeni olarak bize daha kötü davranacaklarını düşünmüştüm ama beklentilerimde haklı çıkmadım, çünkü şoför bile bizimle çok olumlu konuştu... Ancak Avrupa'da ya da başka bir yerde ne kadar tecrübe edersen edeyim, bir Türk asla Ermenileri sevmez, bu yüzden biz de onları sevmemeliyiz, aramızdaki düşmanlık yok olmamalı.

Erkek, 29 yaşında, sınır yerleşimi, Vayots Dzor, Türklerle etkileşimi olmuş

...Yıllar boyunca oraya kaç kez gidip iş yapmış olursam olayım, bana her zaman iyi davrandılar... ama benim için bir Türk, Türk olarak kalır, o bariyer hep oradadır. Bilmiyorum, bu genetik bir şey. Güvenli olduğunu, herhangi bir tehlike hissetmediğini söyleyebilirim ama Türkiye'de kendimi özgür hissetmiyorum. Tarihi öyle kolay unutamazsınız.

Kadın, 68 yaşında, anahtar önemde bilgi sağlayıcı, iş sektörü temsilcisi

Bununla birlikte, doğrudan etkileşim sonrasında Türkiye nüfusuna ilişkin algılarda iyileşmeler de gözlenmektedir.

... Birbirimizle iletişim kurmaya başladığımızda... endişelerim geçti. Hatta bazıları Facebook'ta arkadaşım oldu

Kadın, 31 yaşında, sınır bölgesi dışındaki yerleşim yeri, Yerevan, Türklerle etkileşimi olmuş

...Onlar [Türkler] beni normal karşıladılar, hep iletişim halindeydik, sonra Ermenice bir şarkı çaldık, o şarkıda dans ettiler. Ve bir an düşündüm; neden [onlar hakkında] kötü düşünüyordum? Bu insanların suçu ne?

Kadın, 34 yaşında, sınır bölgesi dışındaki yerleşim yeri, Armavir, Türklerle etkileşimi olmuş

...Bize karşı tutumları çok iyiydi, onlardan kötü bir şey görmedik. Türkiye'ye bize zarar verebilecekleri düşüncesiyle gitmiştim, tam tersine, öyle bir şey olmadı. Otellerde ya da herhangi bir restoranda bile olsa önce bize hizmet ediyorlardı. Bize sıcak davrandılar, Ermeni olduğumuzu biliyor-

lardı ama o restoranın çalışanları bize gülümsediler ve iyi davrandılar.

Erkek, 22 yaşında, sınır yerleşim yeri, Tavuş, Türklerle etkileşimi olmuş

Dikkat edilmesi gereken bir husus, derinlemesine yapılan tüm görüşmelerde, etkileşim öncesinde çok olumsuz bir tutuma sahip olup da etkileşim sonrasında bu tutumu önemli ölçüde değişen hiçbir katılımcının olmamasıdır. Bu bağlamda, yanıtlar bu açıdan kategorileştirildiğinde dört katılımcı grubu ortaya çıkmaktadır: (1) etkileşim deneyimi olmayan ve olumsuz tutumda olan katılımcılar; (2) etkileşim deneyimi olup Türkiye nüfusunun olumlu yönlerini kabul eden, ama etkileşim sonrasında bile olumsuz tutumlarını sürdüren katılımcılar; (3) etkileşim deneyimi olmayan, ama yansız bir tutumu olan veya en azından güçlü bir olumsuz tutumu olmayan katılımcılar ve (4) etkileşim öncesinde bir dereceye kadar nispeten hoşgörülü olan ve etkileşim sonrasında algılarında olumlu değişiklikler olduğunu belirten katılımcılar.

İkinci gruptaki insanlar işbirliğini ve açıklığı daha belirgin bir dille ifade etmektedir. Potansiyel bir geriye dönük seçim-destekleyici önyargının²⁸ devreye sokabileceği sınırlamalar hesaba katıldığında, bu durum belki de etkileşim deneyiminin tek başına tutumlardaki değişimi bütünüyle açıklayamayabileceğine işaret edebilir. İlk algıların kaynakları (kitaplar, medya, okul, akrabalar vb.) gibi etkenler de bunların şekillenmesinde rol oynayabilir.

... [Dedem] onların da bizim gibi insanlar olduğunu, savaşların ve siyasetin her şeyi mahvettiğini söylerdi, ama onların iyi insanlar olduğuna dair görüşler duydum. [Ayrıca] büyükannemin söylediklerini her zaman hatırlarım ve belki de böyle siyasi ve toprak meselelerimiz olmasaydı, her şeyin farklı olabileceğini ve çok iyi ilişkilerimiz olacağını düşünürüm.

Kadın, 23 yaşında, sınır bölgesi dışındaki yerleşim yeri, Lori, Türklerle etkileşimi olmuş

... Ermenistan'da okullarda [Türlere karşı] nefret konusu çok fazla işleniyor, insanlar size başka bir seçenek düşünme imkânı bırakmadan bu bilgileri adeta üzerinize serpiştiriyorlar; belki bir gün bir Türk ile temasım olacak ve o kişi hayal ettiğimizden tamamen farklı biri çıkacak düşüncesine yer bırakmıyorlar.

Kadın, 23 yaşında, sınır yerleşimi, Aragatsotn, Türklerle etkileşimi olmuş

Buna ilaveten, Ermenistan kamuoyunun Türkiye'yi ziyaret etmenin ve Türkiye

²⁸ Mevcut tutumlarına dayanarak geçmişteki konumlarına olumlu özellikler atfetme eğilimi (örneğin, şu anda olumlu bir tutumda olan kişiler, geçmişteki tutumlarını gerçekte olduğundan daha hoşgörülüymüş gibi tanımlayabilirler).

nüfusuyla iletişim kurmanın önemi konusundaki görüşleri hayli karmaşıktır. Derinlemesine görüşmeler, ortak bir zeminde buluşma konusundaki isteksizliğin büyük ölçüde korkular ve endişelerden kaynaklandığını göstermektedir.

Türkiye nüfusuyla kurulabilecek iletişimle bağlantılı korkular çoğunlukla kültür, âdetler, zihniyet veya dinle ilgilidir. Türkiye nüfusunun Ermeniler için tehdit oluşturduğuna dair bir algı olduğu sürece, insani ilişkilerin epey güvensiz addedildiği görülmektedir.

...Tabii ki [onlarla iletişim kurmak] önemli değil, bir Türk bizi asla kabul etmez ve iyi komşuluk ilişkilerimiz olamaz, tabii ki olamaz. Bu durumu görünce, komşuluk ya da dostluk bağları kurabileceğimizi düşünemiyorum. Her zaman çatışmayla, kan dökmeye, katliamla anılan Türklerle dostane ilişkiler kurmayı hayal edemiyorum.

Kadın, 36 yaşında, sınır yerleşim yeri, Tavuş, Türklerle etkileşimi olmamış

Öte yandan, toplumdaki ortak stereotiplerin varlığı ve bunların insanların tutumları üzerindeki kontrolü de Türkiye nüfusuyla kişisel bağlar kurmanın önünde bir engel olabilir ve gençlerin hain olarak damgalanma ve suçlanma korkusuyla geri adım atmalarına yol açıyor olabilir.

... Sonunda onlar [Türkler] bayraklarla resim çektirelim dediler, bir noktada şöyle düşündüm: “İnternette Türk bayrağıyla resmimin olduğunu hayal edebiliyor musunuz, ne kadar hoşgörülü olursam olayım toplum bunu kabul edemez”. Dediler ki fotoğraf çekilelim, hiçbir yerde yayınlamayacağız, bizim için sorun değil... Benim için sorun olduğunu söyledim ama birlikte fotoğraf çekildik, ben kendi bayrağımızla, onlar kendi bayraklarıyla.

Kadın, 23 yaşında, sınır bölgesi dışındaki yerleşim yeri, Lori, Türklerle etkileşimi olmuş

... [Program sırasında tanıştığım Türkler] Facebook’ta bile arkadaşlarım arasındaydı... ama birkaçını sildim, zaten onlarla iletişimim yoktu. Biraz fazla Türktüler. Ama o kadar da kötü değillerdi.

Kadın, 31 yaşında, sınır bölgesi dışındaki yerleşim yeri, Yerevan, Türklerle etkileşimi olmuş

İletişimin güven ve karşılıklı anlayış oluşturabileceğini ifade edenler oldukça nadirdir. Bununla birlikte, bazı katılımcılar toplumlar arasında daha fazla iletişim kurulması gerektiğine dikkat çekmektedir.

... İletişim kurmalıyız ki bir anlaşmaya varabilelim, birbirimizi şeytanlaştırmayı bırakabilelim. Tıpkı “Türk” dediğimizde insanların aklına düşmanların

gelmesi gibi, ne kadar benzer olduğumuzu gördüm, insanların ne kadar iyi ve iyi kalpli olabileceğini, birlikte nasıl barış içinde yaşayabileceğimizi gördüm. Bence kişisel iletişim olmadan bu mümkün değil; eğer bunun için gitmezseniz, oradaki insanları görmezseniz, birlikte barış içinde yaşayabileceğimizi varsayamazsınız. İletişim sayesinde hepimizin insan olduğunu, aynı şeyleri istediğimizi anlayacağız ve kafamızdaki basmakalıplar ortadan kalkacak.

Erkek, 44 yaşında, Sınır bölgesi dışındaki yerleşim yeri, Yerevan, Türklerle etkileşimi olmuş

...Tabii ki [Türklerle etkileşim kurmak] önemli. Her insanla etkileşim kurmak önemli; insanlar arasında sadece belirli kişilerle iletişim kurulduğunda değişebilecek, basmakalıplaşmış dogmatik düşünceler var ve bu durum sadece Türkler için geçerli değil. Bir ulus hakkındaki fikirlerimiz, birinin kişisel deneyimlerinden ya da sadece kişiden kişiye aktarılan, uluslararasılaşmış basmakalıplardan kaynaklanır ve birçok dogma insan etkileşimi ve kişisel deneyimlerle yıkılabilir.

Kadın, 23 yaşında, sınır yerleşimi, Aragatsotn, Türklerle etkileşimi olmuş

Genel olarak, başlangıçtaki korkular ve olumsuz beklentiler, etkileşimden sonra bile birçok kişi için devam etmektedir. Veriler, doğrudan temasla tutumlar olumlu yönde etkilenebilse de, kökleşmiş basmakalıp yargıların ve ilk algıların önemini koruduğunu göstermektedir. Bu karmaşık durum, iki toplum arasında karşılıklı anlayış ve güvenin geliştirilmesine yönünde daha kapsamlı çabalara ihtiyaç duyulduğunun altını çizmektedir ki bu da normalleşme süreci için hayati önem taşıyabilir.

1.2.4. Potansiyel İşbirliği Alanları

Normalleşme sürecinin şimdiye kadar yavaş ve etkisiz olduğu bilinmektedir. Ermenistan'ın tarihindeki kayda değer olaylardan biri, 2008-2009 yıllarında Ermenistan ve Türkiye arasındaki anlaşmazlıkların işbirliği içinde çözülmesini amaçlayan “futbol diplomasisi” denemesidir.²⁹ Ermenistan Cumhurbaşkanı daha sonra 1915'te Ermenilere yönelik etnik arındırma konusunu araştırmak üzere Ermeni ve Türk tarihçiler tarafından ortak bir çalışma başlatma isteğini dile getirmiştir.³⁰ Ne var ki bu istek, halktan ve bazı siyasetçilerden tepki almıştır; eski cumhurbaşkanlarından biri şöyle demiştir: “Bu, ulusal inancımızı ve birçok ülkenin parlamentoları

²⁹ Bkz. <https://www.kisa.link/kDMJB>

³⁰ 24 Haziran 2008 tarihinde Sarkisyan'ın “[B]öyle bir komisyonun kurulmasına karşı değiliz, fakat ancak ülke-lerimiz arasındaki sınırın açılması şartıyla” dediği aktarılmıştır. Emil Danielyan, “Sarkisian signals support for Turkish genocide proposal”, Armenia Liberty, 26 Haziran 2008.

tarafından Soykırımın tanınmasıyla ilgili yerleşik gerçeği sorguladı.”³¹ Normalleşme girişimleri bu olaylardan sonra 2021 yılına kadar dondurulmuş ve ancak 2022 ve 2023 yıllarında yeniden başlatılmıştır.

Nitel çalışma, birçok Ermeninin ilişkilerin normalleşmesini onaylıyor olabileceğini, ancak “Ermeni meselesi” ele alınmadığı sürece sınırların açılması veya herhangi bir alanda işbirliğine ilişkin tartışmaların sıklıkla sorgulandığını ortaya koymaktadır.

...Tartışmaların anlamsız olduğunu düşünüyorum, çünkü şu anda neden ekonomik ilişkiler vs. hakkında konuşacağımızı bilmiyorum. O aşamaya gelmeden önce Türkiye ile başka sorunlarımız var. Ama hikâyeyi bir kenara bırakmaya karar vermiş gibi görünüyor... Bence bu şekilde olmayacak, bir gün yolların açık olduğunu fark ederek uyanmak mümkün değil, Türklerle zaten mükemmel ilişkilerimiz var, Türkler zaten buraya geliyor, biz oraya gidiyoruz... Şu anda biraz gerçekdışı görünüyor. Bence Soykırımı asla tanımayacaklar, bu nedenle kabul edene kadar... “Her şeyi unutalım, bitti, her şeye sıfırdan başlayalım” diyemeyiz.

Erkek, 37 yaşında, Sınır bölgesi dışındaki yerleşim yeri, Yerevan, Türklerle etkileşimi olmuş

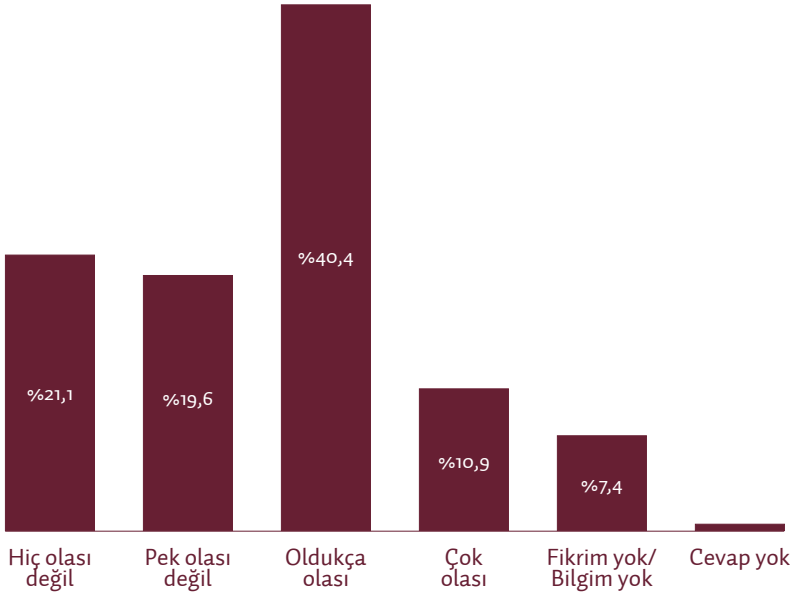
...Tarihsel bir açıdan bakıldığında, Türk-Ermeni ilişkilerinde Türkiye’nin talebinin Ermeni Sorununu, Soykırımı ve tüm bunları unutmak olduğunu hep biliyorduk. Tüm bunları geride bırakıp iyi komşular olmaya mı çalışmalıyız? Ben bunda olumlu bir şey görmüyorum. Normalleşme olmayacak, kan suya dönüşmeyecek ve bize hoşgörülü olmayacaklar.

Erkek, 29 yaşında, sınır yerleşimi, Vayots Dzor, Türklerle etkileşimi olmuş

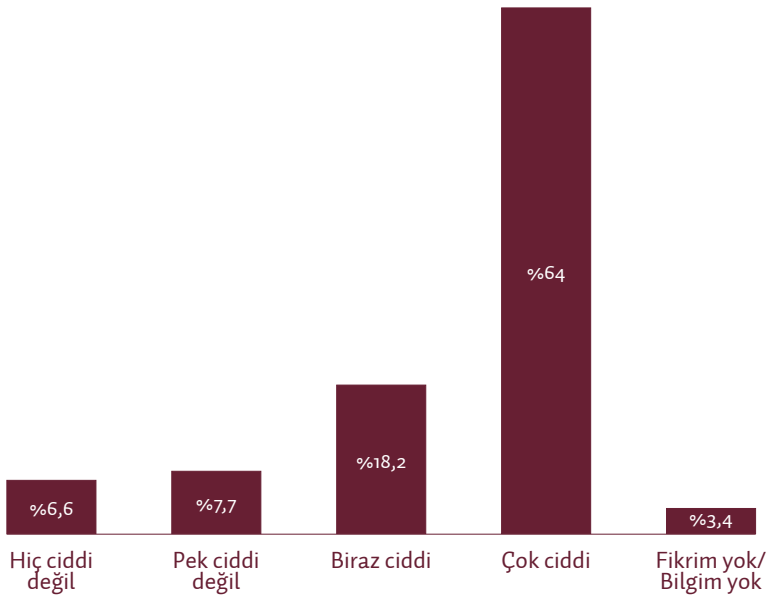
31 Bkz. <https://hetq.am/hy/article/40326>

Anketin gösterdiği gibi, nüfusun %51,3'ü Ermenistan-Türkiye ilişkilerinin önümüzdeki 5 yıl içinde diyalog ve iletişim yoluyla normalleşmesini çok ya da oldukça olası görmektedir (bkz. Grafik 28), ancak büyük bir kesim Ermenistan ve Türkiye arasındaki sorunların çok ciddi olduğunu belirtmektedir (bkz. Grafik 29).

Grafik 28. N1. Genel olarak, önümüzdeki 5 yıl içinde Ermenistan-Türkiye ilişkilerinin diyalog ve iletişim yoluyla normalleşmesi olasılığını nasıl değerlendirirsiniz? (n = 801)

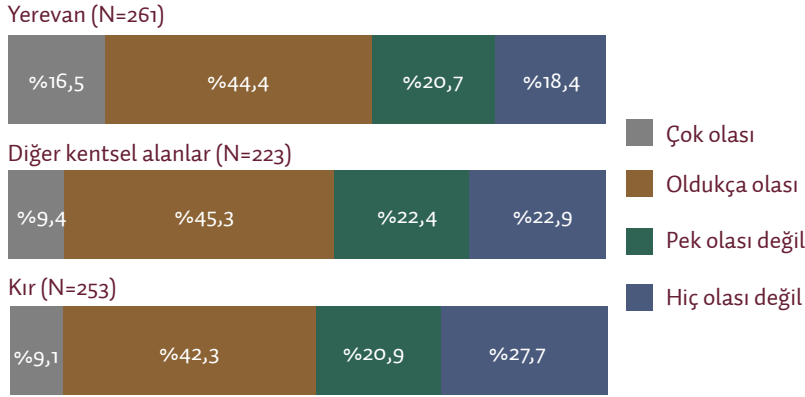

Grafik 29. N2. Türkiye ile Ermenistan arasındaki sorunların ne kadar ciddi olduğunu düşünüyorsunuz? (n = 801)

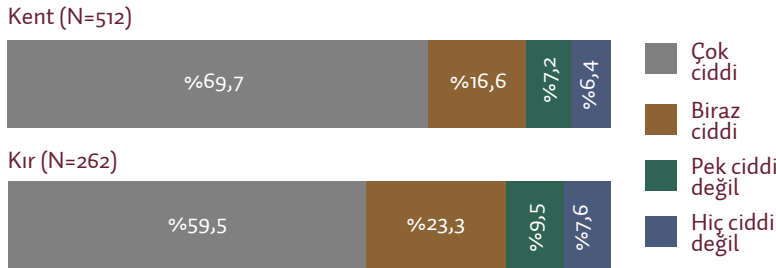

Özellikle Yerevan’da yaşayanlar (%60,9 çok ya da oldukça muhtemel) Ermenistan-Türkiye ilişkilerinin önümüzdeki 5 yıl içinde diyalog ve iletişim sayesinde normalleşebileceğine, kırsal kesimde yaşayanlardan (%51,4 çok ya da oldukça muhtemel) daha fazla inanma eğilimindedir³² (bkz. Grafik 30). Ve ilginçtir ki, kentsel bölgelerde yaşayanlar Ermenistan ve Türkiye arasındaki sorunların çok ciddi olduğuna (%69,7) kırsal bölgelerde yaşayanlardan (%59,5) daha fazla inanma eğilimindedir³³ (bkz. Grafik 31).

Grafik 30. Yerleşim yerine göre Ermenistan-Türkiye ilişkilerinin önümüzdeki 5 yıl içinde diyalog ve iletişim yoluyla normalleşmesi olasılığı (n = 737)

Grafik 31. Yerleşim yerine göre Türkiye ve Ermenistan arasındaki sorunların algılanan ciddiyet düzeyi (n = 774)

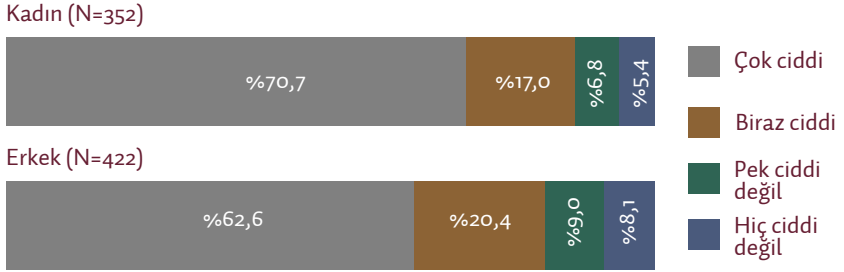

³² Dunnett’s testi, P adj. = 0.008068748, n = 737

³³ Wilcoxon sıra toplamı testi, p-değeri = 0,007731, n = 774

Normalleşmenin geleceğine dair bu algılar, katılımcıların cinsiyeti ve yaşıyla da bağlantılı olabilir. Buna göre, kadınlar (%70,7), erkeklere (%62,6)³⁴ kıyasla Ermenistan ve Türkiye arasındaki sorunların çok ciddi olduğunu düşünme eğilimindedir (bkz. Grafik 32); benzer bir eğilim, gençlerin yaşlılara kıyasla olan³⁵ algılarında da gözlemlenmektedir (bkz. Tablo 9).

Grafik 32. Katılımcının cinsiyetine göre Türkiye ve Ermenistan arasındaki sorunların algılanan ciddiyeti (n = 774)

Tablo 9. Yaşa göre Türkiye ve Ermenistan arasında algılanan sorunların ciddiyeti (n=774)

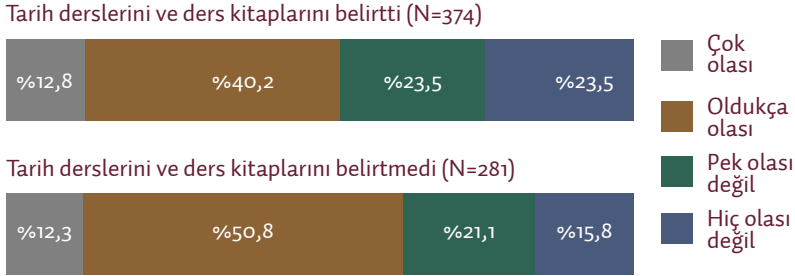
	Hiç ciddi değil	Pek ciddi değil	Biraz ciddi	Çok ciddi
18-24 (n= 72)	%1,4	%6,9	%16,7	%75
25-34 (n= 141)	%5,7	%2,8	%19,1	%72,3
35-44 (n= 161)	%4,3	%6,2	%22,4	%67
45-54 (n= 125)	%5,6	%8,8	%16	%69,6
55-64 (n= 135)	%8,9	%11,9	%19,2	%60
65+ (n= 140)	%12,8	%11,4	%17,9	%57,9

34 Wilcoxon sıra toplam testi, p-değeri = 0,01314, n = 774

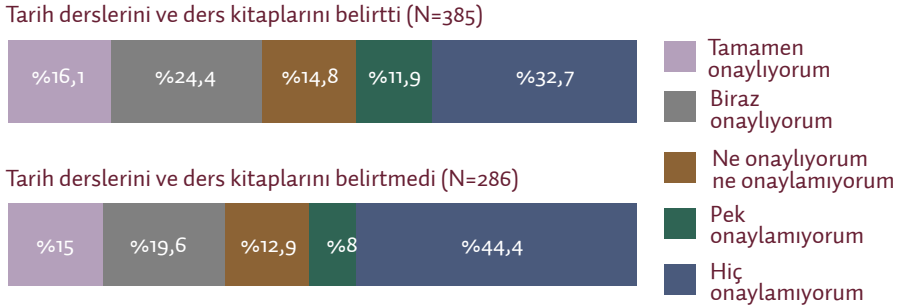
35 Spearman sıra korelasyonu rho = -0,1489946, p-değeri = 0,0000, n = 774

Ermenistan ve Türkiye arasındaki sorunların ciddiyetine ve barışçıl normalleşme potansiyeline ilişkin algıların Türkiye ve Türkiye nüfusu hakkında edinilen bilgi araçlarıyla iç içe geçmiş olabileceği de gözlemlenebilir. Ana bilgi kaynakları olarak tarih dersleri ve okuldaki ders kitaplarından bahsedenler Ermenistan ve Türkiye arasında normalleşmeyi çok olası veya oldukça olası görmeye daha fazla eğilimlidirler³⁶ (bkz. Grafik 33); dahası, sınırın açılmasını daha fazla onaylama eğilimindedirler³⁷ (bkz. Grafik 34).

Grafik 33. Tarih dersleri ve ders kitapları aracılığıyla Türkiye ve Türkler hakkında bilgilenererek 5 yıl içinde normalleşme olasılığı algısı (n=655)

Grafik 34. Tarih dersleri ve ders kitapları aracılığıyla Türkiye ve Türklere dair bilgi edinmenin, Ermenistan ve Türkiye arasındaki sınırın açılmasına yönelik onay düzeyine etkisi (n=671)

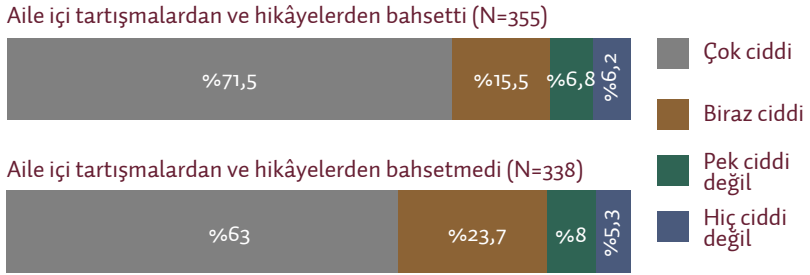

36 Wilcoxon sıra toplamı testi, W = 47413, p-değeri = 0,02252, n=655

37 Wilcoxon sıra toplamı testi, W = 55149, p-değeri = 0,01351, n=671

Öte yandan, bilgi edinme aracı olarak aile içi sohbetler ve anlatılan hikâyeleri belirtenler, Türkiye ve Ermenistan arasındaki sorunları genellikle çok daha ciddi olarak değerlendirmektedirler (bkz. Grafik 35).³⁸

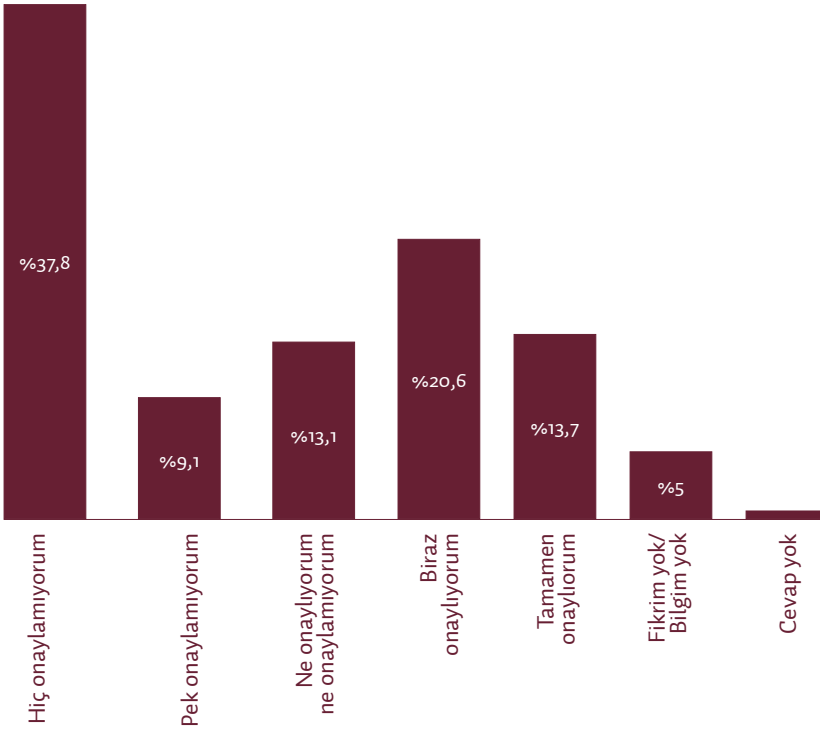
Grafik 35. Aile içi sohbetler ve anlatılan hikâyeler yoluyla Türkiye ve Türklere dair bilgi edinmenin, Ermenistan ve Türkiye arasındaki sorunların ciddiyetine dair algıya etkisi (n=693)

³⁸ Wilcoxon rank sum test, W = 55560, p-value = 0.04211, n = 693

Normalleşme sürecinin sınır kapısının açılmasıyla güçlü bir şekilde ilişkilendirilmesi ve tanınması yönünde kayda değer bir eğilim gözlemlenmiştir. Nicel analizler, sınır açılmasına yönelik algıların biraz belirsiz olduğunu göstermektedir; kamunun üçte biri (%37,8) sınır kapısının açılmasını kesinlikle onaylamazken, %34,3'ü kısmen ya da tamamen onaylamaktadır (bkz. Grafik 36).

Grafik 36. N5. Ermenistan ile Türkiye arasındaki sınırın açılmasını ne ölçüde onaylıyorsunuz? (n = 801)

Buna ilaveten, erkekler, Yerevan’da yaşayanlar, yaşlılar ve Türkiye nüfusuyla etkileşim deneyimi olanlar sınırın açılmasını sırasıyla kadınlardan³⁹ (bkz. Grafik 37), kırsal kesimde yaşayanlardan,⁴⁰ gençlerden⁴¹ (bkz. Grafik 38) ve etkileşim deneyimi olmayanlardan (bkz. Grafik 39) daha fazla onaylıyor görünmektedir.⁴²

Grafik 37. Katılımcının cinsiyetine göre Ermenistan ve Türkiye arasındaki sınırın açılmasını onaylama düzeyi (n = 756)

Kadın (N=347)

Erkek (N=409)

Tamamen onaylıyorum

Biraz onaylıyorum

Ne onaylıyorum ne onaylamıyorum

Pek onaylamıyorum

Hiç onaylamıyorum

39 Wilcoxon sıra toplamı testi, W = 78206, p-değeri = 0,01154, n = 756

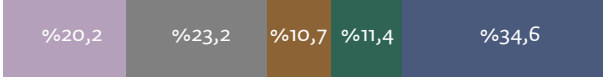
40 Yerevan-kırsal alanlar için Dunnett testi, z=-3.0737005, P.adj = 0.006342648, n=756

41 Spearman’ın sıra korelasyonu rho, S = 62968439, p-değeri = 0,0005372, n = 756

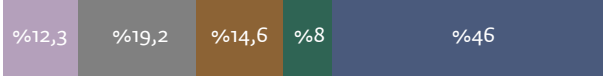
42 Wilcoxon sıra toplamı testi, W = 64888, p-değeri = 0,0001146, n=755

Grafik 38. Yerleşim yerine göre Ermenistan ve Türkiye arasındaki sınırın açılmasını onaylama düzeyi (n = 756)

Yerevan (N=272)

Kır (N=261)

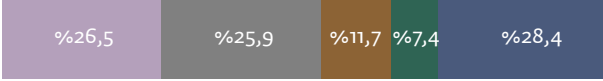
Diğer kentsel alanlar (N=223)

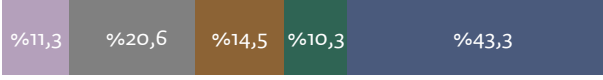
- Tamamen onaylıyorum
- Biraz onaylıyorum
- Ne onaylıyorum ne onaylamıyorum
- Pek onaylamıyorum
- Hiç onaylamıyorum

Grafik 39. Etkileşim deneyimine göre Ermenistan ve Türkiye arasındaki sınırın açılmasını onaylama düzeyi (n = 755)

Etkileşim deneyimi var (N=162)

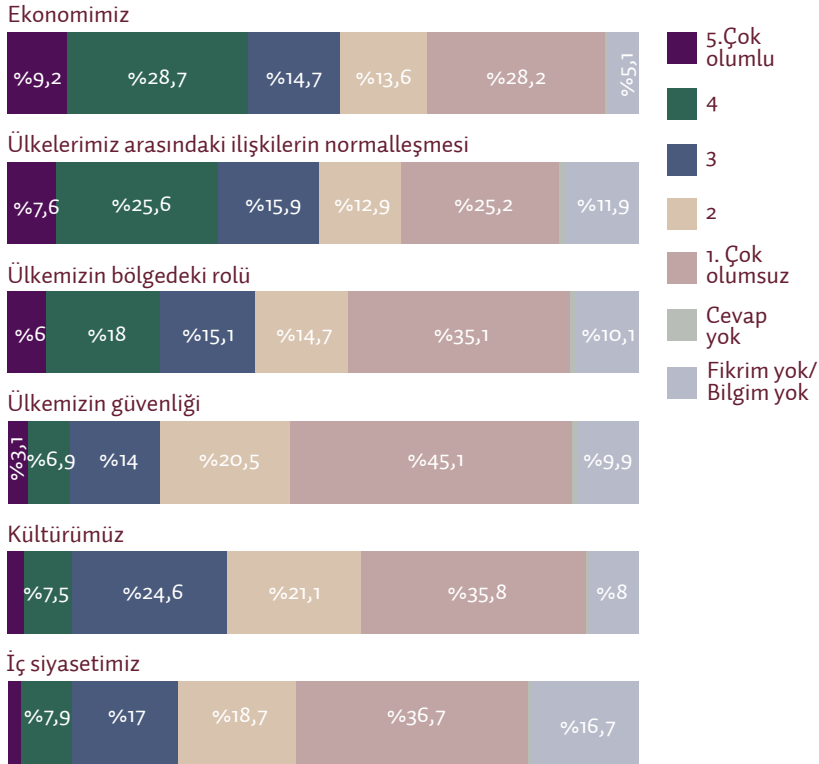
Etkileşim deneyimi yok (N=593)

- Tamamen onaylıyorum
- Biraz onaylıyorum
- Ne onaylıyorum ne onaylamıyorum
- Pek onaylamıyorum
- Hiç onaylamıyorum

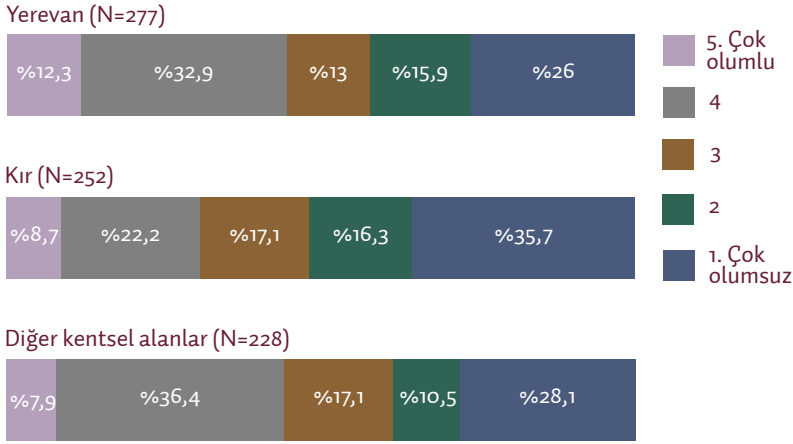
Ayrıca, kamunun %38'i sınırın açılmasının Ermenistan ekonomisi üzerinde olumlu veya çok olumlu bir etkisi olacağını düşünmektedir ve bu oran, en olumlu etkiden başlayarak sıralandığında sunulan seçenekler arasında en yüksek değeri almaktadır. Diğer taraftansa, sınırın açılmasının Ermenistan'ın güvenliği üzerinde olumsuz bir etki yaratacağına dair algı oldukça yüksektir (%65,6) (Bkz. Grafik 40).

Grafik 40. N6. Türkiye ile Ermenistan arasındaki karşılıklı sınırın açılmasının "...” üzerinde nasıl bir etkisi olacağını düşünüyorsunuz? (n = 801)

Sınırın açılmasının ekonomî⁴³ ve iç siyaset⁴⁴ üzerindeki etkisi yerleşim yerlerine göre farklı algılanmaktadır. Gerek Yerevan'dan gerekse diğer kentsel alanlardan katılımcılar sınırın açılmasının Ermenistan ekonomisi üzerindeki etkisi konusunda kırsal bölgelere kıyasla daha iyimser olma eğilimindedir⁴⁵ (bkz. Grafik 41).

Grafik 41. Yerleşim yerine göre Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınırın açılmasının Ermenistan ekonomisi üzerindeki algılanan etkisi (n = 757)

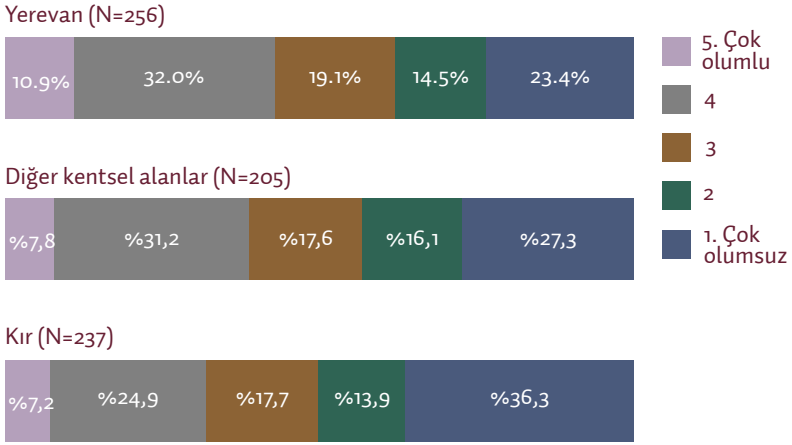
43 Kruskal-Wallis ki-kare = 11,211, p-değeri = 0,003678, n=757

44 Kruskal-Wallis ki-kare = 10,479, df = 2, p-değeri = 0,005303, n =698

45 Dunnett testi, diğer kentsel - kırsal alanlar, z =2,5809539, P adj. = 0,019705545, n = 757, Dunnett testi, Yerevan - kırsal alanlar, z =-3,1359297, P adj. = 0,005139308, n = 757

Yalnızca Yerevan ile kırsal yerleşim yerleri arasındaki karşılaştırmada önemli bir fark ortaya çıkmaktadır;⁴⁶ kırsal bölgelerde yaşayanların, açık sınırın ilişkilerin normalleşmesi üzerindeki etkisini çok veya kısmen olumsuz olarak değerlendirme eğiliminde olduğu (%50,2) görülürken Yerevan sakinlerinde bu oran daha düşük seviyede kalmaktadır (%37,9) (Bkz. Grafik 42).

Grafik 42. Yerleşim yerine göre Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınırın açılmasının ilişkilerin normalleşmesi üzerindeki algılanan etkisi (n = 698)

Sınırın açılmasının doğurabileceği etkilerden duyulan korku, derinlemesine anlatılarda da açıkça gözlemlenebilmektedir. Türkiye nüfusunun düşman olarak görülmesi yönündeki kolektif hafıza burada hâlâ kilit bir rol oynamaktadır.

...Genel olarak bu fikre katlanamıyorum ve [sınırların açılması konusunda] hemfikir olmayacağım. Sanmıyorum ki ilişkilerimiz iyileşsin de yan yana yaşayabilelim... Onları kabul etmiyorum, çünkü onlar yüzyıllardır bizim düşmanımız, onları nasıl kabul edebiliriz ki? Dedelerimizi katlettiler, ninelerimizi katlettiler, Ermeni ulusuna zarar verdiler.

Erkek, 53 yaşında, sınır bölgesi dışındaki yerleşim yeri, Yerevan, Türklerle etkileşimi olmamış

46 Dunnnett testi, Yerevan- kırsal alanlar, $z = -3.226018$, $P \text{ adj.} = 0.003765764$, $n = 698$

Azerbaycan sınırındaki toplulukların sakinleri arasında da daha güçlü bir reddetme ve korku duygusu dile getirilmektedir; bu kişiler görüşlerini belki de normalleşme konusunu hassaslaştıran Dağlık Karabağ çatışması, devam eden sınır gerilimleri ve Tavuş bölgesindeki sınır belirleme süreci bağlamında ifade etmektedirler.

...Türkiye'yi ziyaret eden ve onlarla iletişim kuran insanlara karşı kötü bir tutumum var, çok kötü. Böyle insanları kabul etmiyorum. Vatanlarını bu halde görüp hâlâ onlarla ilişki kurmak, dostluklar kurmak, iş yapmak, bunu hiç kabul etmiyorum. Bence bu topraklar için hep savaşıyorlar, durmayacaklar. Karabağ'ı verirse her şey çözülür dediler, Karabağ'dan vazgeçildi, şimdi Voskepar'ı talep ediyorlar, sonra sıra bize gelecek, sonra Lori ve hiçbir şeye karşı durmayacaklar... Bu iki ulus arasında komşuluk ilişkileri için herhangi bir olasılık görmüyorum. Tavuş'taki mevcut olayları görünce, hayır.

Kadın, 36 yaşında, sınır yerleşim yeri, Tavuş, Türklerle etkileşimi olmamış

Derinlemesine görüşmeler, insanların Ermenistan ve Türkiye arasındaki sınırın açılması ve ilişkilerin normalleşmesi hakkında düşündüklerinde kapıldıkları temel korkulara da işaret etmektedir. Özellikle bu korkular veya güvensizlikler genel olarak dört farklı şekilde kategoriye ayrılabilir. Güvensizliğe ilişkin tüm bu kategoriler, kolektif geçmişten gelen travmaların (hem Soykırım hem de 2020'deki DK savaşındaki kayıplarla ilgili travmaların) hâlâ çok aktif olduğuna ve henüz tamamen iyileşmediğine işaret ediyor olabilir..

Birincisi, mahalle ve topluluk üzerindeki etki. Derinlemesine görüşmeler, Türklerin mahallelerine ve topluluklarına yerleşme olasılığına dair bir güvensizlik hissi olduğunu göstermektedir. Görüşmeciler arasında, günlük yaşamı ve mahalleyi Türkiye'den gelen insanlarla paylaşma fikri, kaygı hissiyle birlikte dile getirilmektedir.

... Komşularım arasında Türkler olursa, her halükârda korku hissedeceğim. 2020'den sonra sokakta yürürken Kafkas görünümüne bir adam, bence Azerice konuştu ve çok korktum... Bilmiyorum, onlar [Türkler] her an istediklerini yapabilirler. Aklıma gelen ilk şey korku.

Kadın, 31 yaşında, sınır bölgesi dışındaki yerleşim yeri, Yerevan, Türklerle etkileşimi olmuş

İkincisi, Ermenistan'ın genel güvenliğine ilişkin endişeler. İnsanlar arasında Ermenistan'ın genel güvenliğinin bozulacağına dair bariz bir endişe gözlemlenmektedir. Türklerin Ermenistan'a gelmesi fikri belirsizlik ve güvenlik kayıbyla ilişkilendirilmektedir. Azerilerin Türkiye üzerinden Ermenistan'a girme olasılığı gündeme geldiğinde bu konu daha da hassaslaşmaktadır.

... Sınır açılırsa, onlar [Türkler] gelecekler ve yavaş yavaş çok hızla çoğalacaklar... Ermenistan, özellikle de Yerevan, dünyanın en güvenli şehirlerinden biri olarak kabul edilir, [sınır açıldıktan] sonra böyle olmayacağını düşünüyorum. Ermeniler ve Türkler sürekli birbirlerini rahatsız edecekler, onlar [Türkler] daha fazla rahatsız edecekler, öyle olunca güvenli olacağını sanmıyorum.

Kadın, 45 yaşında, sınır bölgesi dışındaki yerleşim yeri, Yerevan, Türklerle etkileşimi olmamış

...Türkiye’de Türk pasaportu olan çok sayıda Azeri var ve her an her şeyi yapabilirler. Azerilerin Türk pasaportuyla Ermenistan’a gelmelerinden endişe ediyorum. Azerilerin bazı programlar çerçevesinde masum insanların kafalarını nasıl kestiklerini hatırlıyorum... Bu bölgede olurlarsa bir sonraki kurban biz olabiliriz. Bu düzenlemeler güvenlik getirmeyecektir.

Kadın, 23 yaşında, sınır bölgesi dışındaki yerleşim yeri, Lori, Türklerle etkileşimi olmuş

... Her şeyden önce, güvenlik bozulacak, sonra kaçakçılığa, insan alım satımına kadar bir sürü sorun doğacak... Sınırlar açılırsa Ermenistan yok olur.

Erkek, 58 yaşında, sınır bölgesi dışındaki yerleşim yeri, Yerevan, Türklerle etkileşimi olmuş

Üçüncüsü güvensizlik, Türkiye hükümetinin niyetlerine güven duyulmayışıdır. Bu algı, Türkiye’nin normalleşme sürecinin arkasında gizli bir gündem olarak görülen “tarihin tekrerrür etme” riskine dair endişeleri içermektedir.

... Onlarla ilişkilerimi geliştirmek istiyorum ama onlara güvenemiyorum... Ülke liderlerinin sözlerini duyuyor musunuz? Gürcistan’dan, Ermenistan’dan, Suriye’den, Irak’tan, Rusya’dan toprak istiyorlar... Onlara nasıl güvenebilirsiniz?

Kadın, 68 yaşında, anahtar önemdeki bilgi sağlayıcı, iş sektörü temsilcisi

...Tabii ki, ilişkiler düzelirse aynı şeylerin tekrar yaşanacağı korkusu var. Şu anda bile baktığınızda sözleri ile eylemleri birbirini tutmuyor.

Erkek, 53 yaşında, sınır bölgesi dışındaki yerleşim yeri, Yerevan, Türklerle etkileşimi olmuş

... Belki Ermenistan’daki Ermeni nüfusa zarar vermemeye çalışıyorlar ama bu daha sonra onların ev satın almalarına ve buraya yerleşmelerine yol açacak, yani Ermeni nüfustan çok daha fazla Ermenistan’ın içinde olacaklar, bu da sonunda içeriden patlayacak bir Pan-Türkizm volkanına dönüşecek. Ülkemizin içinde patlayacak ve onu yok edecek bir volkan yaratıyoruz.

Erkek, 29 yaşında, sınır yerleşimi, Vayots Dzor, Türklerle etkileşimi olmuş

Bu korkulara rağmen, çalışma yine de bir diyalog alanı olabileceğine işaret ediyor, zira bazı örneklerde, toplumların komşu halklar oldukları gerçeği kabul

edilmekte ve tıpkı kapı komşuları gibi, “kapılarını çalabilecekleri” düşüncesiyle yaklaşılabileceği belirtilmektedir. Türkiye’yle açık sınır ticareti yapma olasılığının, illa geçmişi unutmak anlamına gelmediği ve ilişkiler kurmak için bir başlangıç noktası olabileceği gerçeğinin farkına varıldığı görülüyor.

...Türkiye’de çok güzel kıyı bölgeleri var, örneğin Gürcistan’a gittiğimizden çok daha güzel. Ülkemizi ziyaret etsinler, tanışsınlar, gizlice Ermenistan’a gelip casus gibi fotoğraf çekmesinler. Biz Türkiye’ye turist olarak gidebiliyoruz da onlar nasıl gelemiyor? Ben bunu anlamıyorum. Derler ki, bir insanla iletişim kurana kadar, onun hakkında size ne anlatırlarsa anlatsınlar, kendi gözlerinizle görene kadar, en güvenilir kişi bile size bunu anlatsa, bu bir efsane olarak kalır. İnsanların algıları farklı ve iletişim bugün karşı karşıya olduğumuz en önemli konu çünkü insanlar artık yüz yüze iletişim kurmuyor.

Erkek, 22 yaşında, sınır yerleşim yeri, Tavuş, Türklerle etkileşimi olmuş

... Bence ekonomik ilişkiler [kurulması] en kolay olanı, çünkü Türkiye’nin sahip olduğu hammaddeler ve ürünler, onları ne kadar beğenmesek de, iyi kalitede. Ve bu Ermenistan için çok büyük bir rol oynayacaktır, çünkü hammaddeleri ithal etmek ve Ermeni ürünleri yaratmak daha ucuz olacaktır.

Kadın, 23 yaşında, sınır bölgesi dışındaki yerleşim yeri, Yerevan, Türklerle etkileşimi olmuş

... Her şey sıkı bir rejim altında olursa ve onlara fazla ayrıcalık tanınmazsa [ekonomik işbirliği mümkün]. Zaten burada toprakları, Ararat bölgesinde bahçeleri ve evleri olduğuna dair rivayetler var. Her şey kontrol edilirse ve ilişkiler sadece ekonomik olursa ve onlarla başka düzenlemeler yapılmazsa belki her şey tekrar normalleşir. Bu ticaret hâlâ var, Türkiye’yle doğrudan açık bir sınırımız olmadığı doğru, sadece hava yoluyla var ama ticaret hâlâ sürüyor.

Erkek, 28 yaşında, sınır yerleşimi, Şirak, Türklerle etkileşimi olmamış

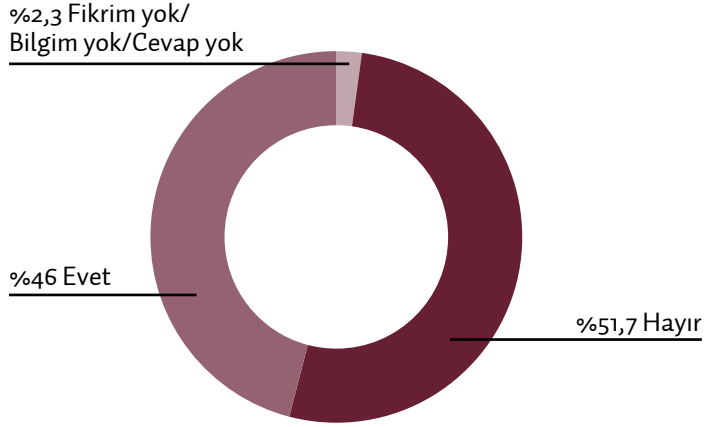
İlginçtir ki, nitel çalışmadan sadece bir katılımcı, normalleşmenin olumlu sonuçları olarak ekonomik büyümeyi değil de güvenlik ve savaşın önlenmesini görmektedir.

...Türkiye ile iyi ilişkiler içinde olduğumuzda güvenliğin daha iyi olacağını, daha güvenli olacağını düşünüyorum. Diplomatik ilişkilerimiz olacak; onlarla doğrudan konuşup müzakere edebileceğiz... Her zaman duyuyorum, Türkler Ermenistan’a gelince ne olacak diye, ama ülkelerinden gelip Ermenistan’da yaşamaları zor olacak, benim böyle bir korkum yok. Benim korkum savaş ama bu sınırların açılması bunu engeller diye düşünüyorum.

Kadın, 44 yaşında, sınır bölgesi dışındaki yerleşim yeri, Yerevan, Türklerle etkileşimi olmuş

Ülke çapında yapılan temsili ankete geri dönecek olursak, kamunun %51,7’si Türkiye’de üretilen bir ürünü satın almayacağını belirtmektedir (bkz. Grafik 43).

Grafik 43. A9. Türkiye'de üretilen bir ürünü satın alır mıydınız? (n = 1201)

Türk ürünlerini satın alma isteği yerleşim yeri⁴⁷ ve daha zayıf da olsa yaşla birlikte değişmektedir,⁴⁸ çünkü kentsel alanlarda yaşayanlar (51.4%) ve daha yaşlı olanlar, kırsal alanlarda yaşayanların (%39.1) ve daha genç olanların aksine Türk ürünlerini satın almaya daha yatkındırlar (bkz. Grafik 44).

Grafik 44. Yerleşim yerine göre Türkiye'de üretilen ürünleri satın alma eğilimi (n=1173)

Kent (N=742)

Kır (N=431)

⁴⁷ Ki-kare testi, $X^2 = 15,893$, p-değeri = 0,0003538, n=1173

⁴⁸ Spearman testi, Spearman'ın rho katsayısı = 0,0651, p-değeri = 0,02574, n=1173

Bu özellikle Ermenistan’a ithal edilen malların kayda değer bir kısmının Türkiye’de üretildiği ve ithalat oranlarının düşmediği (Ermenistan’ın Türkiye’den mal ithalatına sınırlama getirdiği 2020-2021 yılları hariç) gerçeği ışığında ilginç bir gözlemdir. Kısıtlamaların 2022’de kaldırılmasının ardından, ithalat göstergeleri kısıtlamalardan öncekiyle neredeyse aynı seviyeye dönmüştür.⁴⁹ Bu durum, sıradan vatandaşların çoğu genellikle ülkeler arası ticarete katılmadığından ve daha ziyade malların nihai tüketicisi olduğundan, kamuoyunun ekonomide var olanı doğrudan yansıtmayabileceğini ortaya koymaktadır. Bu da zaman zaman onlara başka bir seçenek bırakmayabilir ya da malların nerede üretildiği konusunda hiçbir farkındalıkları olmayabilir. Dahası, çoğu insan mal satın almaya karar verirken malın üretildiği ülke yerine başka etkenleri (fiyat, kalite, marka vb.) göz önünde bulundurabilir.

... Tercih hakkı bende olsaydı, o kalitede ürünü başka yerde bulabilsem Türkiye’ye gitmezdim, ürünlerini getirmezdim. Yunanistan’dan denedim, olmadı; Rusya’dan denedim, olmadı ama oradaki ürünler zaten ya Çin malı ya da Türk malı. Çin’e gidemezsiniz, maliyetler o kadar yüksek ki ürünü seçmek için seyahat edip geri gelemezsiniz. Büyük miktarda mal ithal etmeniz gerekiyor ki bu benim profilim değil. Ama Türkiye’ye gidip istediğiniz kadar mal getirebilirsiniz.

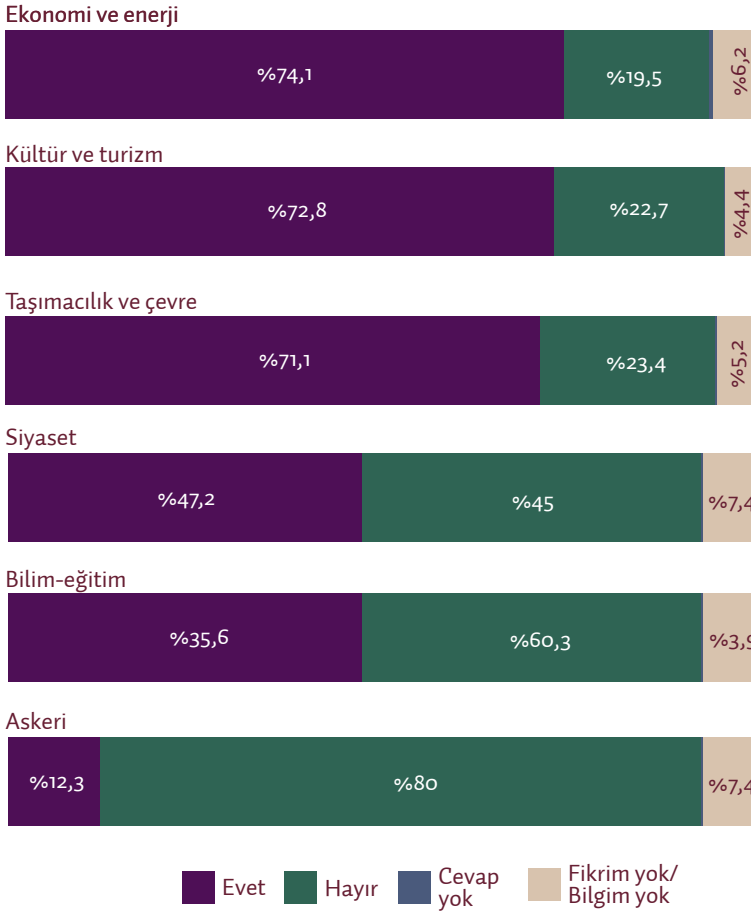
Kadın, 68 yaşında, anahtar önemde bilgi sağlayıcı, iş sektörü temsilcisi

... Şu anda bile evimizde Türk menşeli pek çok şey var. Savaştan sonra bunları almamaya ne kadar çalışsak da, Ermenistan pazarında ikamesi olmayan birçok şey var. Eğer giysiler ucuzsa, vatansever emelleriniz olsa bile, eğer sadece buna gücünüz yetiyorsa, onu almak zorundasınız.

Kadın, 31 yaşında, sınır bölgesi dışındaki yerleşim yeri, Yerevan, Türklerle etkileşimi olmuş

⁴⁹ “Türkiye’nin Ermenistan’a uyguladığı ablukanın kaldırılmasına ilişkin olasılıklar ve zorluklar”, Amberd (57), 2023, s. 54 (Ermenice)

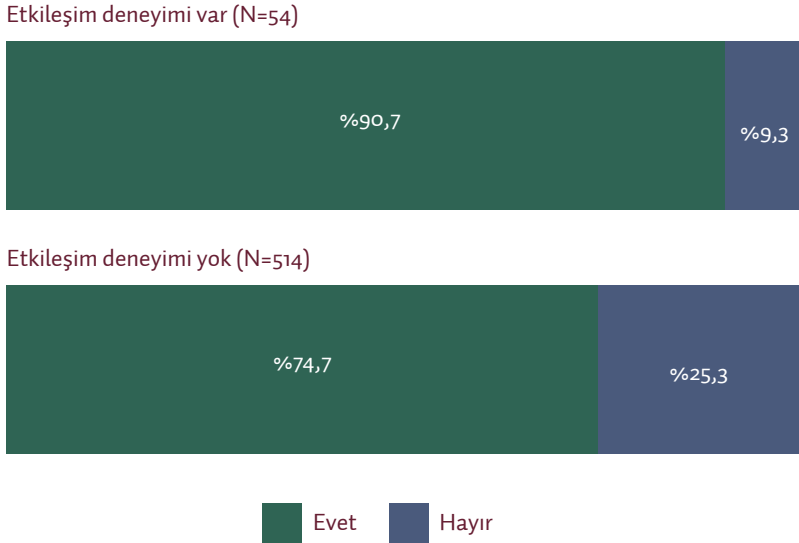
Grafik 45. N8. Sizce Türkiye ve Ermenistan aşağıdaki alanlarda ilişki kurabilir mi? (n = 595)⁵⁰

⁵⁰ Ermenistan'ın Türkiye'yle hiç ilişkiye girmemesi gerektiğini söyleyenler veya soruya cevap vermekte zorlananlar (Bkz. Grafik 49) bu soruyu atlamışlardır.

Özellikle, Türkiye’yi ziyaret etmiş olanlar, iki ülkenin kültür ve turizm alanında ilişki geliştirmesine daha fazla eğilim göstermektedir (%90,7 ziyaret edenler, %74,7 ziyaret etmeyenler)⁵¹ (bkz. Grafik 46).

Grafik 46. Türkiye’yi ziyaret etme durumuna göre kültür ve turizm alanlarında ilişki olasılığı (n = 568)

⁵¹ Fisher’ın Kesin Testi, p-değeri = 0,0068, n = 568

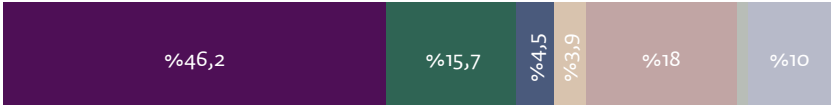
Kamuoyu Ermenistan hükümetinin normalleşmeye yönelik rolünü çok önemli (%60,4) veya oldukça (%17,4) önemli bulmaktadır. Sonuçlar, diğer ülke hükümetlerinin kümülatif açıdan (5 ve 4 değerleri bir araya getirildiğinde) Türkiye hükümetinin rolüne (%61,9 çok önemli veya oldukça önemli rol) kıyasla daha fazla önem verildiğini (%69,3) göstermektedir (bkz. Grafik 47).

Grafik 47. N9. Aşağıdaki etkenler sizce normalleşme süreci için ne kadar önemli? (n = 801)

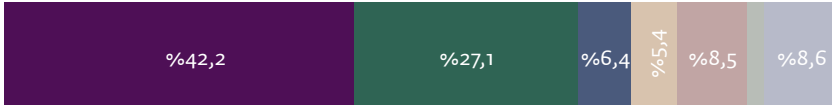
Ermenistan hükümeti

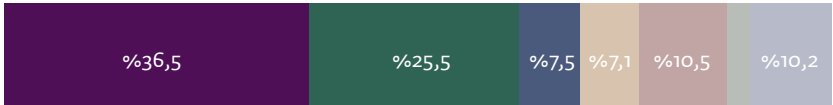
Türkiye hükümeti

Diğer ülke hükümetleri

Sivil toplum (STK'lar, insiyatif grupları vb.)

Grafikten de görülebileceği üzere, Türkiye hükümetinin normalleşmenin sağlanmasındaki rolünün önemi en fazla “hiç önemli değil” cevabını almıştır (%18). İlginçtir ki, Ermenistan ve Türkiye arasındaki sınırın açılmasını onaylamama eğiliminde olanlar, Türkiye hükümetinin normalleşme süreçlerinde önemli bir rolü olmadığını da daha sıkça dile getirme eğilimindedir (%45,4 önemli değil veya hiç önemli değil)⁵² (bkz. grafik 48).

Grafik 48. Sınırların açılması konusundaki tutuma göre Türkiye hükümetinin rolünün önemi (n=669)

Sınırların açılmasını tamamen onaylıyorum (N=101)

Sınırların açılmasını biraz onaylıyorum (N=155)

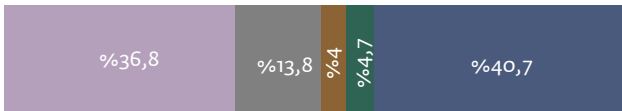
Sınırların açılmasını ne onaylıyorum ne onaylamıyorum (N=94)

Sınırların açılmasını pek onaylamıyorum (N=66)

Sınırların açılmasını hiç onaylamıyorum (N=253)

⁵² Spearman'ın sıra korelasyonu rho = 0,3074628, p-değeri = 0,000, n=669

Kümülatif açıdan (“5” ve “4” değerleri) diğer ülkelerin hükümetlerinin rolünün (%69,3) Türkiye hükümetinin rolünden (%61,9) daha önemli olarak algılandığını belirtmek gerekir. Gelgelelim, derinlemesine görüşmeler, Ermeniler ve Türklerin üçüncü bir taraf olmadan müzakere etmeye çalışmaları halinde normalleşmenin genellikle daha olası görüldüğünü ortaya koymaktadır.

... Ermeni halkı bizzat oturup Türkiye’yle meseleyi müzakere etseydi, sorunlarını çözmek için üçüncü bir tarafı devreye sokmaktan daha kazançlı bir duruma ulaşırdı.

Kadın, 34 yaşında, sınır bölgesi dışındaki yerleşim yeri, Armavir, Türklerle etkileşimi olmamış

Ayrıca, anahtar önemdeki bilgi sağlayıcı konumundaki kişilerle yapılan görüşmeler, Türkiye hükümetinin rolünün normalleşme sonucu açısından kilit nitelikte bir etken olduğunu göstermektedir. Her iki taraftan da, özellikle Türkiye’den karar alma süreçlerinde yer alan kişiler, belirli bir normalleşme eylem planı üzerinde anlaşmadığı sürece, olası bir politika değişikliği uygulanabilir görülmemektedir.

... STK’ların tüm bu girişimleri veya değişim programları önemli, ama uygun bir politikayla desteklenmedikleri sürece oldukça parçalı kalmakta ve bir sonuç doğuramazlar... Bu meseleler, karar alma süreçlerinde belirleyici role sahip kişiler tarafından ele alınmalı. Örneğin Türkiye’de sol kesim bu konuya ilgi duyuyorsa, marjinalleştirilirler ve görüşleri belirleyici bir etki yaratamaz, politikayı değiştiremezler. Sağ kesimin dikkatini çekmek ve onları bu diyaloga dahil etmek mümkün olursa, süreç daha etkili olabilir.

Erkek, 40 yaşında, anahtar önemde bilgi sağlayıcı, medya ve STK temsilcisi

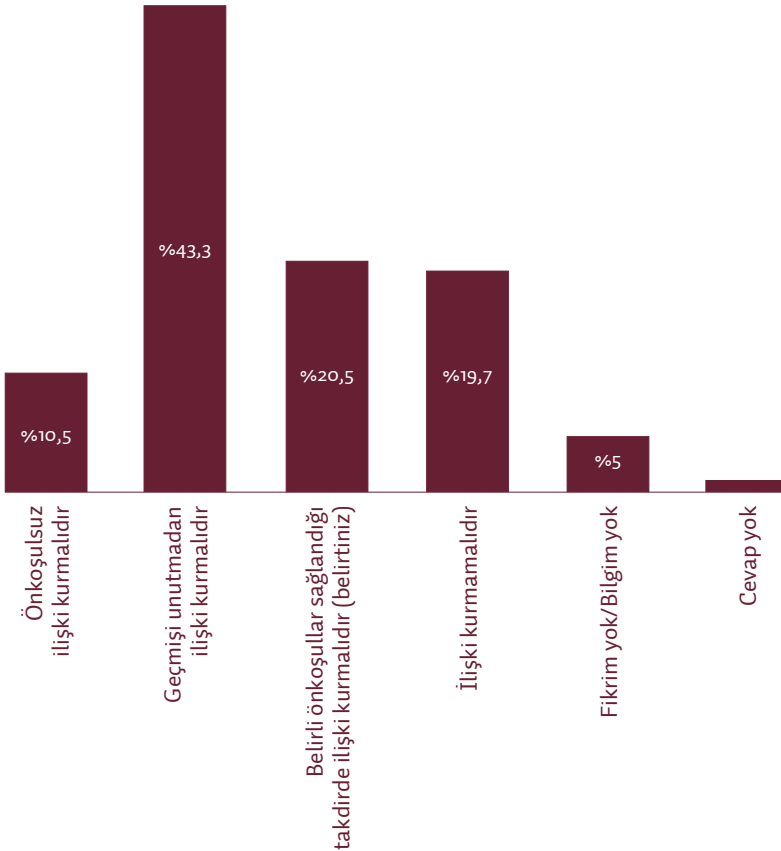
Sonuçta, devletler arasında ortak bir karara varılması durumunda, bu bağlamda işbirliğine dayalı ve yapıcı anlatılar oluşturma süreci gündeme gelmektedir. Özellikle, “biz/onlar gerçekte nasıldır” şeklindeki benlik ve çapraz tanışma anlatıları, normalleşme anlatılarıyla takip edilmesi gereken bir ilk adım olarak ortaya konmaktadır.

... Medya, gelecekte politikacılar tarafından kullanılabilecek normalleşme anlatıları oluşturabilir, fakat karşı tarafta bir uzlaşma ve istek yoksa bu anlamsız olur. Şu anda Ermenistan toplumu için normalleşme değil, tanınma [buradaki kastını tam açmıyor, ama bağlama bakılırsa, toplumsal özelliklerin tanınması kastediliyor] anlatıları oluşturmak önemli. Öte yandan, Türkiye’nin Ermenilerin onlara zarar vermek ve topraklarını geri almak istediğine dair anlatılarını değiştirmesi gerekiyor, çünkü eminim ki böyle düşünüyorlar.

Erkek, 40 yaşında, anahtar önemde bilgi sağlayıcı, medya ve STK temsilcisi

Öte yandan, kamunun geneli Ermenistan'ın Türkiye'yle ilişki kurması gerektiğini, ama bunu geçmişini unutmadan (%43,3) veya sadece belirli önkoşullarla (%20,5) yapması gerektiğine inanma eğilimindedir. Herhangi bir önkoşul olmaksızın ilişki kurma seçeneği en az tercih edilen seçenek olsa da (%10,5), bu üç seçeneği bir araya getirdiğimizde, toplamda, Türkiye'yle ilişki kurmaya dair koşullu ve bir nebze güvensiz de olsa onay ve açıklık olduğunu göstermektedir. Toplam oran (%74,3), Türkiye'yle hiç ilişki kurulmaması gerektiğini düşünenlerin oranını (%19,7) hayli aşmaktadır (bkz. Grafik 49).

Grafik 49. N7. Sizce Ermenistan, Türkiye'yle ilişkiler konusunda hangi pozisyonu almalıdır? (n = 801)

Ayrıca, analiz normalleşmeye yönelik tutumun yaşla da ilişkili olabileceğini göstermektedir.⁵³ Buna göre, katılımcıların çoğu belirli önkoşullarla ilişki kurmayı onaylama eğiliminde olsa da, genç katılımcıların Ermenistan'ın Türkiye'yle hiç ilişki kurmaması gerektiğine daha yaşlı katılımcılardan daha sık inanma eğiliminde olduğu gözlemlenmektedir⁵⁴ (bkz. Tablo 10).

Tablo 10. Yaşa göre Türkiye'yle ilişkilere yönelik algılanan pozisyon (n=753)

	Hiçbir koşul olmaksızın ilişki kurmak	İlişkilerin şartlı onayı	Hiç ilişki yok
18-24 (n= 70)	1,4	75,1	22,9
25-34 (n= 132)	7,6	68,9	23,5
35-44 (n= 159)	8,8	67,9	23,3
45-54 (n= 127)	14,2	66,9	18,9
55-64 (n= 129)	14,7	66,7	18,6
65+ (n= 136)	16,2	64,7	19,1

Kamunun %20,5'lik kesiminin tam olarak hangi önkoşulları ima ettiği üzerinde durmak önemli. Katılımcıların cevapları, ekonomik büyüme beklentileri, (her ne kadar Azerbaycan'la ilgili bir konu olsa da) savaş esirlerinin iadesi ve (ayrıştırılmamış şekilde) Ermenistan için elverişli koşulların yaratılması gibi çeşitli önkoşulları içermekle birlikte, 164 cevap arasında en çok iki koşul öne çıkmıştır: (1) kimi zaman egemenliğe saygı şartıyla iç içe geçen barış ve güvenliğin güvence altına alınması ve sağlanması (%32,9, yani 54 cevap) ve (2) bazen toprakların iadesi şartıyla iç içe geçen Ermeni Soykırımının tanınması (%28, yani 46 cevap). Ayrıca, 6 cevapta (%3,7) bu iki önkoşul birlikte dile getirilmiştir.

53 Bu hesaplama için, “geçmiş ünutmadan ilişki kurma” ve “belirli önkoşullarla ilişki kurma” seçenekleri tek bir seçenekte birleştirilmiştir, çünkü her ikisi de genel olarak ilişkilerin koşullu olarak onaylanması anlamını taşımaktadır. Dolayısıyla, bu veri modifikasyonundan sonra 1'den 3'e kadar sıralı bir ölçek elde ediyoruz; “1” hiçbir koşul olmaksızın ilişki kurmak, “2” ilişkilerin koşullu onayı ve “3” hiç ilişki yok anlamına geliyor.

54 Spearman'ın sıra korelasyonu rho, S = 79262896, p-değeri = 0,001749, n = 753

İlginçtir ki, iki toplum arasında normalleşme yolunda atılması gereken adımlar ele alındığında, derinlemesine görüşmelerde Soykırımın tanınması meselesine pek değinilmemiştir. Cevaplar çoğunlukla güvenlik ve emniyetin yeniden sağlanması ve olası çatışmaların önlenmesine işaret etmektedir. Buna göre, görüşmeler sırasında Soykırımın tanınması konusundan bir koşul olarak bahsedenlerin sayısının çok az olduğunu, Türkiye toplumuna karşı tutumlarını anlatırkense sürekli Soykırımdan bahsettiklerini görmekteyiz.

... Eğer [Soykırım] devlet düzeyinde tanınırsa ve böyle kötü bir şey yaptıklarını kabul ederlerse, ondan sonra [normalleşme hakkında] konuşabiliriz, ama o zamana kadar ikna edici rolündeyiz, bunu kanıtlamaya çalışan zavallı bir insan rolündeyiz.

Kadın, 31 yaşında, sınır bölgesi dışındaki yerleşim yeri, Yerevan, Türklerle etkileşimi olmuş

... Sınırlar kapansın, iletişim kurmayalım, ticaret yapmayalım, ta ki bir gün birileri Ermeni meselesini ele alıp doğru bir şekilde çözene kadar... Ermenistan'ı yeniden birleştirmeliyiz, yani bize ait olanı Türkiye'den almalıyız.

Erkek, 29 yaşında, sınır yerleşimi, Vayots Dzor, Türklerle etkileşimi olmuş

... İlişkiler düzenlenirken güvenlik garanti altına alınmalıdır, bu nedenle bağlantı uluslararası yapılar aracılığıyla kurulursa ve her iki ülkenin de önüne bir tür ultimatoom konursa ya da her ikisinin de birbirinin güvenliğine saygı göstermesi ve birbirini koruması talep edilirse, sorun olmayacağını düşünüyorum.

Kadın, 23 yaşında, sınır yerleşimi, Aragatsotn, Türklerle etkileşimi olmuş

... Ermenilerin güvenliğinin azami düzeyde garanti altına alındığından emin olalım. Evet, belki Ermeniler de onlara çok kötü davranıyor olabilir ama karşılıklı anlaşmayla biz onların ülkemizde güvenliğini garanti altına alacağız, onlar da bizim onların ülkesinde güvenliğimizi garanti altına alacaklar.

Erkek, 22 yaşında, sınır yerleşim yeri, Tavuş, Türklerle etkileşimi olmuş

... Soykırımın tanınması bir mesele değildir; bununla yüzleşmeleri gerektiği açıktır. Bahaneler üretmeye çalışıyorlar ama bu artık doğru bir strateji değil. Mesela Almanya şimdiye kadar kabul etmeseydi gelişemezdi. Bu her millette olur, biz de tarih boyunca ideal değildik. Kabul etmemiz gereken şeyler de yaptık.

Erkek, 49 yaşında, sınır bölgesi dışındaki yerleşim yeri, Yerevan, Türklerle etkileşimi olmuş

Bu gözlemler, Ermenilerin Türkiye'yle ilişkilerin normalleşmesi konusundaki karışık duygularını ortaya koymaktadır. Birçoğu bu sürecin özellikle yerel topluluklar ve ulusal güvenlik üzerindeki etkilerinden korkmakta, geçmişe dair kolektif anılar görüşlerinde hâlâ önemli bir rol oynamaktadır. Uzun vadede, ekonomik işbirliği normalleşme için en çok onaylanan başlangıç noktalarından biri olarak öne çıkmaktadır. Bununla birlikte, kayda değer endişelere rağmen, özellikle Ermenistan ve Türkiye arasında üçüncü tarafların müdahil olmadığı doğrudan müzakereler tercih edilerek diyaloga açık bir tutum da sergilenmektedir.

2. BÖLÜM - MERCEK ALTINDA TÜRKİYE: NORMALLEŞMEYE YÖNELİK KAMUOYU ALGI VE TUTUMUNUN İNCELENMESİ

KONDA Araştırma ve Danışmanlık

2.1. METODOLOJİ

Bu araştırma, Ermenistan ve Türkiye arasındaki ilişkilerin normalleşmesi konusunda genel kamunun ve ilgili hedef grupların temsilcilerinin tutumlarını incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırma özgül olarak, çeşitli sosyo-demografik ve coğrafi etkenleri göz önünde bulundurarak Türkiye’deki genel kamuoyunun Ermenistan’a yönelik algılarını anlamayı amaçlamaktadır. Ayrıca, bu algıların kökenlerini belirlemeye çalışmak suretiyle, iki ülke arasındaki ilişkilerin normalleşmesi için potansiyel senaryoları aydınlatmayı da amaç edinmektedir.

Bu kısımda, yukarıda belirtilen hususları ele almak için kullanılan araştırma tasarımı ve uygulama aşamaları, yöntemleri ve araçları tanıtılmaktadır.

Veri Toplama Yöntemleri

Nicel çalışma için veri toplamak amacıyla KONDA Aracılı Panel kullanılmıştır. Görüşmeler, aracılı anketörler aracılığıyla telefonla gerçekleştirilmiştir. Bu sistemde, KONDA ile nicel çalışmanın kurallarına göre işbirliği yapmayı kabul eden aracılı anketörler ve geniş bir evrenden araştırmanın gereklerine göre hesaplanan örneklemeye dahil edilen panelistlerle çalışılmıştır. Anketörlerin kontakları ve KONDA’nın yönlendirdiği kişiler panelist havuzuna dahil edilmiştir.

Nicel verilerin toplandığı Aracılı Panel Sistemi’nde üç tür insan bulunmaktadır.

Panel Koordinatörü: Görüşmecilerin ilk oryantasyonunu görüntülü arama veya yüz yüze gerçekleştirir ve sisteme ekler. Eksik panelist profillerine göre araçların sisteme panelist ekleme sürecini takip eder. Bölgelere ve demografik özelliklere göre panelist talebini takip eder ve sistemi buna göre besler. Bu kişiler tam veya yarı zamanlı KONDA çalışanlarıdır.

Aracılı anketörler listelerini temel demografik özelliklere göre önce kendi çevrelerine, sonra da KONDA’nın yönlendirdiği panelist verilerine göre oluşturur. Panel koordinatörleri bu listeleri kontrol eder ve doğru kişilerin sistemde yer aldığından emin olmak için kontrol aramaları yapar. Listelerini onayladıkları araçlar sisteme eklenir.

Aracılı Anketörler: Kendi ağırları veya KONDA tarafından yönlendirilen panelistleri yönetirler. Panelistleri sisteme dahil etmeden önce bilgilendirir ve sözlü onaylarını alırlar. Bu kişiler düzenli çalışanlardır. Ücret karşılığında çalışırlar.

Oluşturdukları listelerin ve kendilerine yönlendirilen panelistlerin panel koordinatörü tarafından onaylanması halinde sisteme katılabilirler. Panel Koordinasyon Ekibi ile düzenli olarak yüz yüze veya çevrimiçi görüşmeler yaparak panel nüfusunun kendi büyüklüklerini temsil etmesini sağlamakla sorumludurlar. Anket kapsamında, anket öncesinde ve sonrasında panelistler ve kendileri Panel Koordinasyon Ekibi tarafından düzenli olarak aranmakta ve kontrol edilmektedir.

Panelistler: Aracılı anketörler tarafından sisteme eklenirler. Panel sistemi anketlerine katılmak istemezlerse veya veri ve mantık kontrolleri sırasında tutarsız cevaplar verirlerse sistemden çıkarılırlar. Bu kişiler sisteme eklendiklerinde sözlü onay verirler, gönüllü olarak denek olurlar ve kendilerine ödeme yapılmaz.

Aracılı panele 15 yaşından büyük bireyler panelist olarak katılabilir. Telefonda konuşma engeli olmayan herkes panele katılabilir. Bu anket modelinde panelistlere ücret ödenmemektedir (katılımcının düzenli bir ödeme beklentisiyle önyargılı cevaplar verme eğilimini ortadan kaldırmak için ücret verilmemektedir).

Nitel çalışma için derinlemesine mülakatlar gerçekleştirilmiştir, çünkü araştırma kapsamı Ermenistan'a ilişkin tutum ve algıların ardında yatan nedenlerin etraflıca anlaşılmasını gerektirmektedir. Bu yöntemler özellikle kişisel deneyimleri ve pratikleri irdelemede etkilidir.

Veri Kaynakları ve Saha Çalışması Zaman Çerçevesi

Bu araştırma, yalnızca birincil verilere dayanmaktadır ve hem nitel hem de nicel çalışmalar için veri kaynağı olarak genel kamuya başvurulmaktadır.

Nicel çalışma 1-4 Aralık 2023 tarihleri arasında KONDA Aracılı Paneli'ne dahil olmayı kabul eden kişilerle telefon görüşmeleri yoluyla gerçekleştirilmiştir.

Nitel çalışma için görüşmeler 5 Mayıs-16 Haziran 2024 tarihleri arasında uzmanlar tarafından yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşme tekniği kullanılarak gerçekleştirilmiştir.

Bunların yanı sıra, analizi geliştirmek ve toplanan verilerin kapsamlı yorumlanmasını sağlamak için çeşitli medya materyalleri, kitaplar ve Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkiler ve normalleşmeyi sağlayabilecek yollar hakkındaki önceki araştırmalardan da yararlanılmıştır.

Örneklem Büyüklükleri, Coğrafi Kapsam ve Örnekleme Stratejileri/Prosedürleri

Örneklem, aşağıda açıklanan hesaplama yöntemiyle toplanan KONDA Barometresi verilerine göre demografik dağılım, siyasi tercihler ve bölgesel dağılım dikkate alınarak KONDA Aracılı Panel'deki panelist evreninden hesaplanmıştır. Örneklem büyüklüğüne göre nicel çalışmaya dahil edilen panelistlerle görüşmeler yapılarak veriler toplanmıştır.

Örneklem hazırlama sürecinde, nüfus büyüklüğü katmanlaştırmasında devlet tarafından yönetilen bir sistemden elde edilen veriler kullanılmıştır. Türkiye sınırları içinde ikamet eden tüm bireylerin 5490 sayılı Nüfus Hizmetleri Kanunu uyarınca ikamet adresleri tespit edilmiş; Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları için bu adresler TC kimlik numaraları kullanılarak Merkezi Nüfus İdaresi Sistemi (MERNİS) veri tabanındaki nüfus kayıtlarıyla eşleştirilmiş; yabancı uyruklulara ilişkin bilgiler de pasaport numaraları kullanılarak sisteme entegre edilmiş ve böylece Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS) oluşturulmuştur.¹ Örneklem, bu ADNKS verilerine göre nüfus büyüklüğü, ADNKS verilerine göre yerleşim yerleri ve köylerin eğitim istatistikleri ve yerleşim yerleri ve köylerdeki 14 Mayıs 2023 genel seçim sonuçları katmanlandırılarak hazırlanmıştır. Yerleşim yerleri önce kır/kent/metropol olarak katmanlandırılmış ve örneklem 12 bölge temelinde belirlenmiştir. Katmanlandırma sonrasında her kümeden ziyaret edilecek mahalle ve köyler bilgisayar ortamında rastgele seçilmiştir. Bu örneklemenin amacı, katılımcıların 15 yaş üstü Türkiye nüfusunu temsil etmesini sağlamaktır. Örneklem hesaplaması KONDA'nın bilgi ve deneyimleriyle geliştirdiği bir formül olup KONDA'nın ticari sırrıdır ve gizliliğe tabidir. Örnekleme ilişkin mahalle, katılımcı, saha süreci vb. konularda bilgi vermek KONDA'nın takdirindedir.

Bu rapor ve dayanağı olan veriler KONDA Araştırma ve Danışmanlık tarafından Hrant Dink Vakfı için hazırlanmıştır. Bu araştırma raporu, Türkiye ve Ermenistan toplumlarının birbirlerine yönelik algılarını ve Türkiye'de 15 yaş üstü nüfusun normalleşme sürecine bakışını anlamaya dönük bir içerikten oluşmaktadır. Türkiye İstatistik Kurumu'nun 2023 yılsonu verilerine göre Türkiye'de 15-17 yaş grubundaki bireylerin sayısı 4 milyona yakındır. Verilere göre bu yaş grubu Türkiye'deki genç nüfusun %30,3'ünü oluşturmaktadır. Bu nedenle, Türkiye ve Ermenistan toplumlarının birbirlerini nasıl anladıkları ve algıladıklarına ilişkin araştırmamızda, Türkiye'de nüfusun büyük bir kesimini temsil eden bu grubu bilinçli olarak dikkate aldık.

¹ <https://nip.tuik.gov.tr/Home/Adnks>

Raporda bahsi geçen konular farklı demografik kümeler üzerinden de analiz edildi.

Araştırma kapsamında 74 şehirde 1.107 farklı mahalle veya köyde yaşayan 2.029 kişiyle telefon görüşmesi yapılmıştır.

Türkiye’deki araştırma, Türkiye’nin 15 yaş ve üzeri yetişkin nüfusunu temsil eden bireylerin tercihlerindeki eğilim ve değişimleri belirlemek ve izlemek amacıyla tasarlanmış ve uygulanmıştır. Araştırma bulguları için hata payı %95 güven aralığında +/- 2,18 ve %99 güven aralığında +/- 2,86’dır.

Örnekleme, ADNKS verileri ve 14 Mayıs 2023 tarihinde yapılan genel seçimlerin mahalle ve köy sonuçları temel alınarak mahalle ve köylerin nüfus büyüklükleri ve eğitim seviyeleri katmanlandırılarak hazırlanmıştır. Yerleşim yerleri öncelikle kırsal/kent/metropol şeklinde kategorilere ayrılmış ve örneklem 12 bölge temelinde belirlenmiştir.

Tablo 1. Katılımcıların ikamet ettikleri iller ve bölgesel dağılım

NUTS-1	Frekans	Yüzde	Şehir
İstanbul Bölgesi (TR1)	375	18,5	İstanbul
Batı Marmara Bölgesi (TR2)	83	4,1	Balıkesir, Çanakkale, Edirne, Kırklareli, Tekirdağ
Ege Bölgesi (TR3)	260	12,8	Afyonkarahisar, Aydın, Denizli, İzmir, Kütahya, Manisa, Muğla, Uşak
Doğu Marmara Bölgesi (TR4)	196	9,7	Bilecik, Bolu, Bursa, Eskişehir, Kocaeli, Sakarya, Yalova, Düzce
Batı Anadolu Bölgesi (TR5)	219	10,8	Ankara, Konya
Akdeniz Bölgesi (TR6)	267	13,2	Adana, Antalya, Hatay, Isparta, Mersin, Kahramanmaraş, Osmaniye
İç Anadolu Bölgesi (TR7)	118	5,8	Kayseri, Kırşehir, Nevşehir, Niğde, Sivas, Yozgat, Aksaray, Kırıkkale
Batı Karadeniz Bölgesi (TR8)	110	5,4	Amasya, Çorum, Kastamonu, Samsun, Sinop, Tokat, Zonguldak, Karabük
Doğu Karadeniz Bölgesi (TR9)	71	3,5	Artvin, Giresun, Gümüşhane, Ordu, Rize, Trabzon
Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi (TRA)	50	2,5	Ağrı, Erzincan, Erzurum, Kars, Bayburt
Ortadoğu Anadolu Bölgesi (TRB)	88	4,4	Bitlis, Elazığ, Hakkari, Malatya, Muş, Tunceli, Van
Güneydoğu Anadolu Bölgesi (TRC)	192	9,5	Adıyaman, Diyarbakır, Gaziantep, Mardin, Siirt, Şanlıurfa, Batman, Şırnak, Kilis
Toplam	2029	100,0	

Nitel çalışma için görüşme yapmak üzere 200 kişi aranmış, fakat sadece 35 kişi katılmayı kabul etmiştir. Bu süreç, kişilerin müsait olmaması, konuyla ilgili önyargılarının olması veya konuyla ilgili herhangi bir görüşlerinin olmaması gibi nedenlerle beklenenden uzun sürmüştür.

Nitel çalışma aşaması, nicel çalışmadan elde edilen bulguları tamamlamak ve zenginleştirmek amacıyla, nicel çalışma tamamlandıktan sonra tasarlanmıştır.

Nitel çalışma özellikle aşağıdaki konulara odaklanmıştır:

- Türkiye ve Ermenistan arasındaki normalleşme önemlidir. Görüşülen kişilerin normalleşmenin hangi alanlarının –siyasi, ekonomik, kültürel veya enerji– daha önemli olduğuna dair bakış açıları incelenmektedir.
- Türkiye ve Ermenistan arasındaki normalleşmeyle ilgili başlıca endişeler anlaşılmaya çalışılmıştır.
- Ermenistan'ın ve Ermenilerin Türkiye toplumundaki imgesi incelenmiştir.
- Ermenistan ve Türkiye'nin ortak çıkarları ile ulusal çıkarlarının kesiştiği noktalar da araştırılmıştır.
- Katılımcıların iki ülke arasında benzerlik gördüğü alanlar ve toplumsal ve kültürel alanlardaki ortak noktalar incelenmiştir.
- Türkiye ve Ermenistan arasındaki ilişkilerin normalleşmesini teşvik etmek için hükümetin ve toplumun atabileceği potansiyel adımlar değerlendirilmiştir.
- Türkiye toplumunun, Ermenistan ve Türkiye arasındaki sınırın açılmasına yönelik kamuoyu görüşü de mercek altına alınmıştır.

Bu kapsamda toplam 35 kişiyle görüşülmüştür. Bu kişilerden 11'i Türkiye-Ermenistan sınırına yakın bölgelerde yaşayanlardır. Katılımcıların seçiminde cinsiyet, yaş, eğitim düzeyi ve meslek gibi ölçütler arasında dengeli bir dağılıma öncelik verilmiştir.

Aşağıdaki tablo örneklemin coğrafi kapsamını göstermektedir (N = 2029).

Tablo 2. Betimleyici istatistikler: Bölge ve yerleşim yeri

Özellikler	Frekans
Bölgeler	
İstanbul	%18,5
Batı Marmara	%4,1
Ege	%12,8
Doğu Marmara	%9,7
Batı Anadolu	%10,8
Akdeniz	%13,2
İç Anadolu	%5,8
Batı Karadeniz	%5,4
Doğu Karadeniz	%3,5
Kuzeydoğu Anadolu	%2,5
Ortadoğu Anadolu	%4,4
Güneydoğu Anadolu	%9,5
Yerleşim yeri	
Kır	%7,9
Kent	%38,4
Metropol	%53,7

Genellenebilirlik Dayanağı

KONDA tarafından Türkiye’deki normalleşme algılarına ilişkin toplanan nicel veriler, cinsiyet, yaş ve eğitim düzeyi açısından ulusal düzeyde temsil niteliği taşımaktadır.

Kalite Güvence Önlemleri

Nicel verilerin toplanması için KONDA Aracılı Panel Sistemi kullanılmıştır. Ana anketlerden önce 67 kişiyle pilot görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın kurallara uygunluğunu ve verilerin güvenilirliğini sağlamak için bir dizi kontrol gerçekleştirilmiştir. Kontrol adımları aşağıda belirtilmiştir:

- Önceki anketlere verilen yanıtların tutarlılığına bakarak veri kontrolü
- Ortalama anket süresi ve başlangıç-bitiş süreleri
- Aykırı/uç değerler
- Telefonla geri dönüş yaparak kişileri kontrol etme
- Şüpheli konuşmaların telefon kayıtlarının kontrol edilmesi

Araştırma kapsamında 2172 görüşme gerçekleştirilmiş, çeşitli nedenlerle nicel verilerden çıkarılan görüşmelerin ardından 2029 görüşmenin verileri analiz edilmiştir. Veri kontrolü ve analizi için SPSS ve R programları kullanılmıştır. Elde edilen veri setinin özellikleri gerek önceki KONDA verileri gerekse Türkiye İstatistik Kurumu verileriyle tutarlıdır.

Sınırlılıklar

KONDA Aracılı Paneli ile gerçekleştirilen anketin doğasında bazı sınırlılıklar bulunmaktadır.

Panel evrenindeki katılımcıların, kendileriyle görüşme yapan aracı kişilerle olan geçmişteki ve mevcut ilişkileri, sorulan sorulara verdikleri yanıtları etkileyebilir. Bu durum, “tanıdıklık yanlılığı” olarak adlandırılabilir. Benzer bir yanlılık, katılımcı ve görüşmeci arasında bir tanışıklığın olmadığı durumlarda “tanıdık olmama yanlılığı” şeklinde de tezahür edebilir. Sosyal araştırmalarda tanıdıklık veya tanıdık olmama yanlılığını ölçmek mümkün olmadığından, bu sınırlamalar herhangi bir araştırmada göz ardı edilebilir.

Anketle ölçülen sorulara verilen cevapların ardındaki duygu halleri, düşünceler

ve motivasyonlar gibi nitel unsurlar bütünüyle anlaşılamamış ve sonuçlara yansıtılamamış olabilir. Küresel veya yerel gündemdeki herhangi bir değişiklik, siyasi olaylar veya siyasetçilerin araştırma konusuna değinen konuşmalar, Türkiye ve Ermenistan'ın bu araştırma bağlamında içinde bulunduğu coğrafyanın jeopolitik koşulları, araştırma kapsamında sorulan sorulara ilişkin verilen cevapları etkileyebilir (her ne kadar kişilerin yanıtlarını koşullardan arındırmak için veri toplama sürecini iki güne indirmiş olsak da bahsi geçen koşulların oluşma ihtimali her zaman mevcuttur).

Anket tasarımının erişilebilirliği ideal olmayabilir. Anket, dil engelleri veya işaret dili gibi özel durumları göz önünde bulundurmamış olabilir. Bu durum, belirli bir katılımcı grubunun ankete erişimini engellemiş olabilir. Araştırma kapsamı dışında olsa da, başka bir kısıtlılık da katılımcıların soruları yanıtladıkları ortamda kendilerini ne kadar rahat hissettikleri ve ankete ne kadar dürüst cevap verdikleriyle ilgilidir. Bir grup katılımcı, bulundukları ortam veya genel olarak ankete yaklaşımları sebebiyle yanıt vermekten kaçınmış olabilir.

Ankette sorulan kavramların herkes için aynı anlama gelmemesi de mümkündür. Bu durum, söz konusu kavramların anlamı konusunda bir mutabakatsızlığa yol açabilir.

Etik Hususlar

Nicel çalışmada, katılımcılar araştırmanın hedefleri hakkında bilgilendirilmiş ve anketi tamamlamadan önce sözlü onay vermişlerdir. Çalışmanın bireysel perspektiflerden ziyade genel olarak kamuoyunun görüşlerini almayı amaçladığı vurgulanmıştır.

Nitel çalışmada, katılımcılar araştırmanın amaçları hakkında sözlü olarak bilgilendirilmiş ve sözlü onayları alınmıştır. Görüşmelerin kaydedileceği konusunda da bilgilendirilmişler ve ses kaydı için onayları alınmıştır.

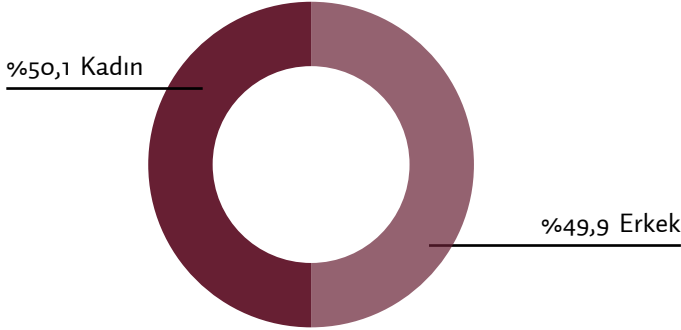
Nicel ve nitel çalışmalardan elde edilen tüm veriler, katılımcıların kimliklerinin ifşa edilmemesini sağlamak amacıyla anonimleştirilmiş ve bu doğrultuda saklanıp kullanılmıştır.

2.2. SONUÇLAR

2.2.1. Anket Katılımcılarının Demografik Profili

Raporun bu kısmı anket katılımcılarının temel demografik bulgularıyla başlamaktadır. Anketteki cinsiyet dağılımının neredeyse eşit olduğunu söyleyebiliriz. Aşağıdaki grafikte gösterildiği gibi, katılımcıların %50,1'i kadın, %49,9'u ise erkektir.

Grafik 1. D1. Katılımcının cinsiyeti (n = 2029)

En yüksek oran (%33) 51+ yaş grubuna aittir. Bunu %32,9 ile 34-50 yaş grubu ve %29,2 ile 18-33 yaş grubu takip etmektedir. En genç katılımcı 15, en yaşlı katılımcı ise 93 yaşındadır. Katılımcıların yaş ortalaması 41,8'dir (bkz. Tablo 3).

Tablo 3. D2. Kaç yaşındasınız? (n = 2028)

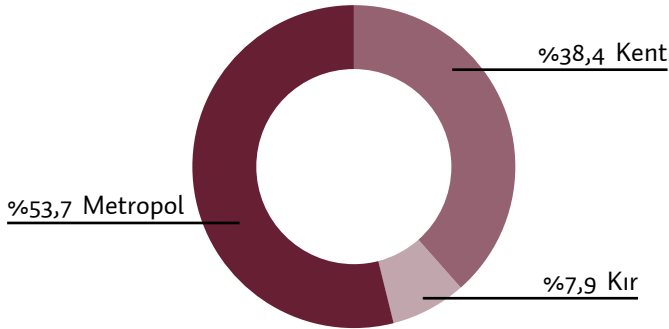
Ortalama	Min	Maks	Standart sapma	Geçerli vaka sayısı(N)
41,8	15	93	16,2	2,028

Tablo 4. Dört yaş dilimine göre yaş dağılımı

Yaş dilimi	n	Frekans (anket)
15-17	100	%4,9
18-33	592	%29,2
34-50	667	%32,9
51+	670	%33

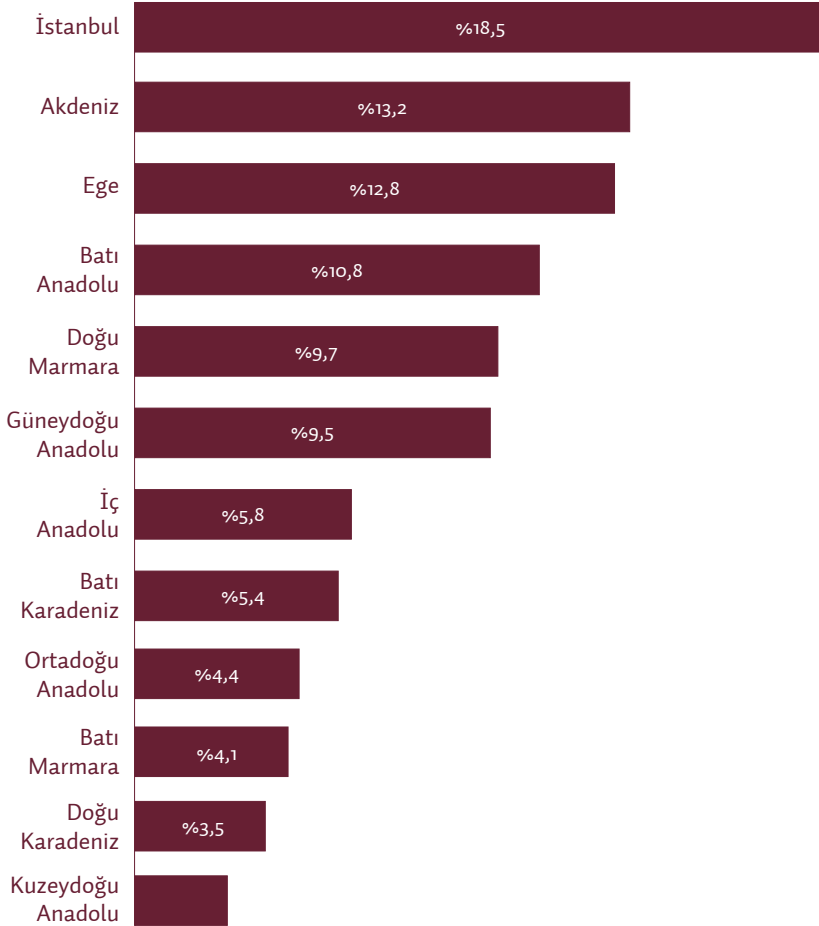
Yerleşim yerleri (%53,7'si metropollerde, %38,4'ü kentsel alanlarda ve %7,9'u kırsal alanlarda) görüşülen kişilerin demografik profili hakkında daha fazla içgörü sunmaktadır.

Grafik 2. D45. Katılımcının yerleşim yeri (n = 2029)

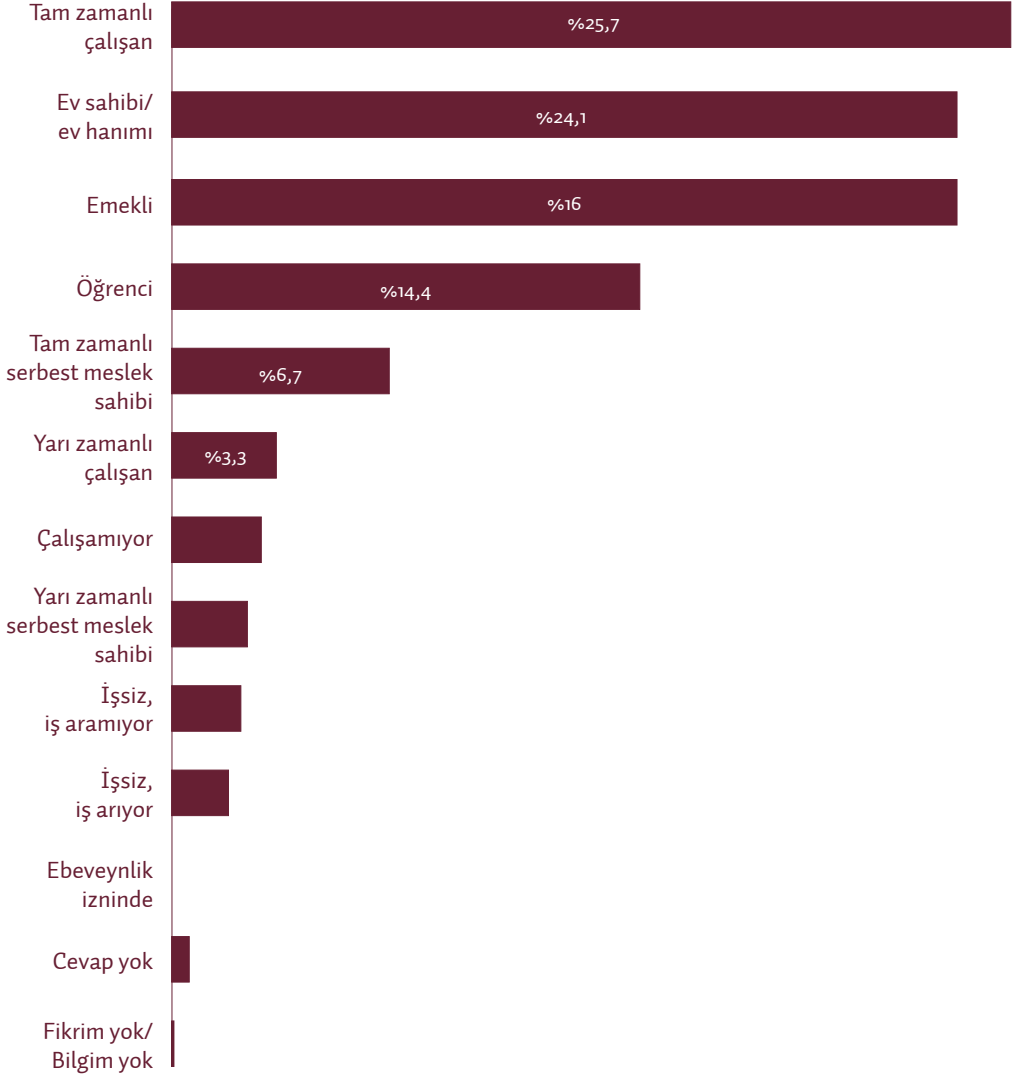
İstanbul, bölgeler arasında en yüksek orana (%18,5) sahiptir. İstanbul'u Akdeniz (%13,2) ve Ege (%12,8) bölgeleri takip etmektedir. En düşük oransa Kuzeydoğu Anadolu'ya (%2,5) aittir.

Grafik 3. D46. Katılımcının bölgesi (n = 2029)

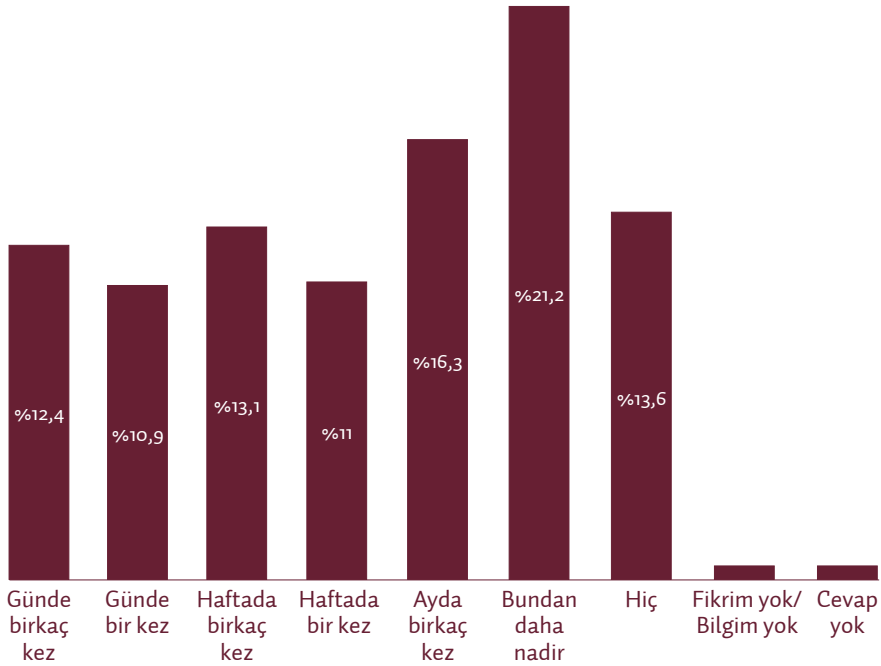
Katılımcıların çoğunluğu tam zamanlı çalışmaktadır (%25,7). Sonraki en yaygın meslekler ev sahipliği/ev hanımları (%24,1), emekliler (%16) ve öğrencilerdir (%14,4).

Grafik 4. D5. Şu anki ana mesleğiniz nedir? (n = 2016)

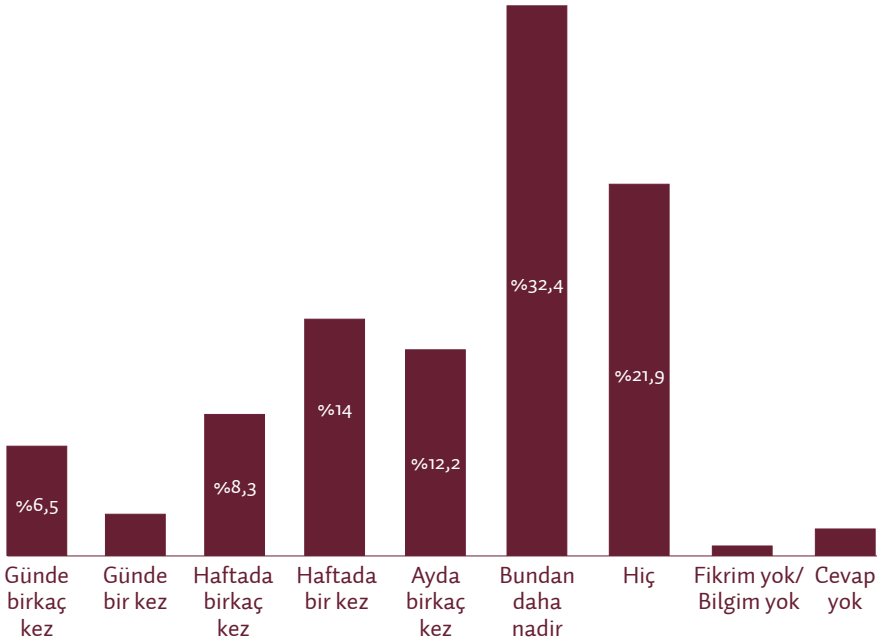
Aşağıdaki grafik dinî katılımın değişen derecelerini göstermektedir. Ankete göre, katılımcıların %12,4’ü dinlerinin kutsal metinlerini günde birkaç kez okuduklarını veya dinlediklerini belirtirken %21,2’si kutsal metinlerle çok nadiren etkileşimde bulunduğunu, %13,6’sı ise hiç etkileşimde bulunmadığını bildirmiştir.

Grafik 5. Grafik 5. D34. Dininizin kutsal metinleri olan Kur'an gibi metinleri ne sıklıkta okur veya dinlersiniz? (n = 2007)

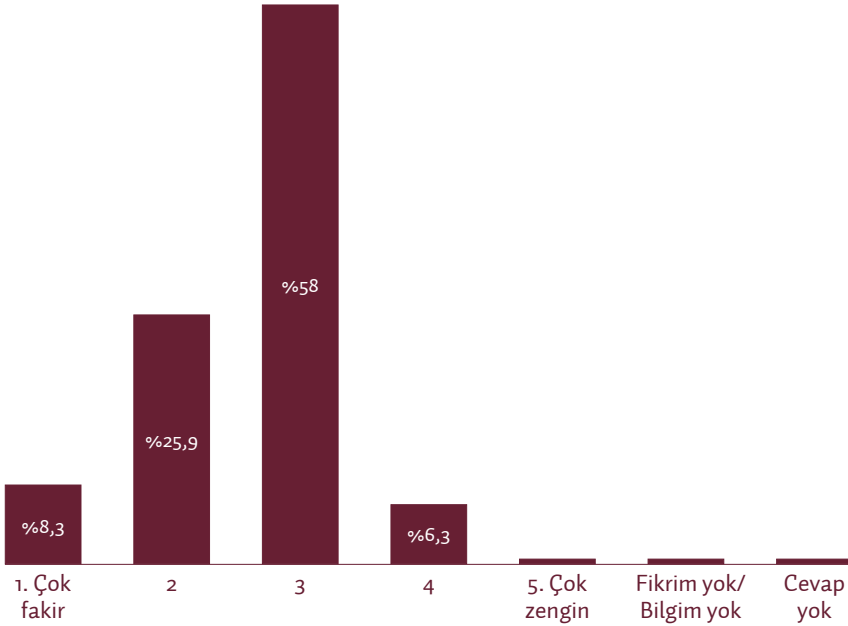
Aşağıdaki grafikte de görülebileceği gibi, katılımcıların %32,4'ü cami ve cemevlerini özel günler dışında çok nadiren ziyaret ederken %21,9'u bu tür yerleri hiç ziyaret etmediğini belirtmiştir. Öte yandan, dinî mekânları düzenli aralıklarla ziyaret edenlerin oranı %6,5'tir.

Grafik 6. D35. Özel günler dışında camiler ve cemevleri gibi dinî mekânları ne sıklıkta ziyaret edersiniz? (n = 1997)

Katılımcılara, ülkelerindeki insanları 1 (en fakir) ve 5 (en zengin) arasında düşündüklerinde, ailelerinin hangi dilime dahil olduğunu sordüğümüzda, %58'i ailesinin orta segmentte olduğunu belirtmiştir. İkinci en yüksek oran ise (%25,9) kendi ailesini orta kesimden daha fakir olarak değerlendiren katılımcılara aittir. Öte yandan, ailesini “çok zengin” olarak değerlendiren katılımcı oranının son derece düşük olduğunu görüyoruz.

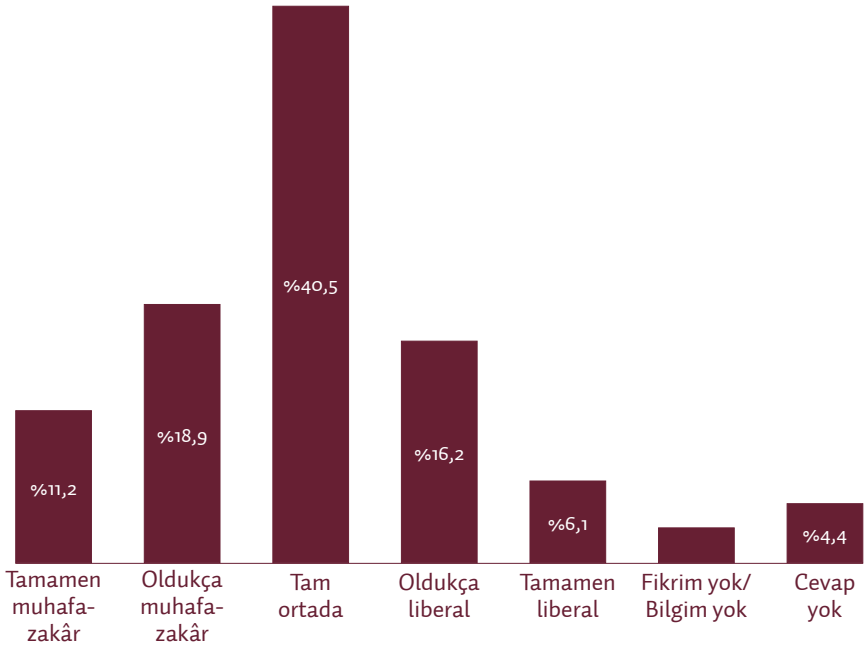
Grafik 7. D39. Ülkemizdeki insanları 1 en fakiri, 5 ise en zengini temsil edecek şekilde beş gelir ve servet dilimine ayırarak olsaydık, ailenizin hangi dilime ait olacağını düşünürdünüz? (n = 2021)

İki ülke arasında liberalizme, muhafazakârlığa, sol ve sağ ideolojilere yönelik algılardaki olası farklılıklar ışığında, Türkiye için ayrı anket soruları tasarlanmıştır. Bununla birlikte, aşağıdaki iki grafik incelendiğinde, yanıtların çarpıcı biçimde benzer dağılımlar sergilediği görülmektedir.

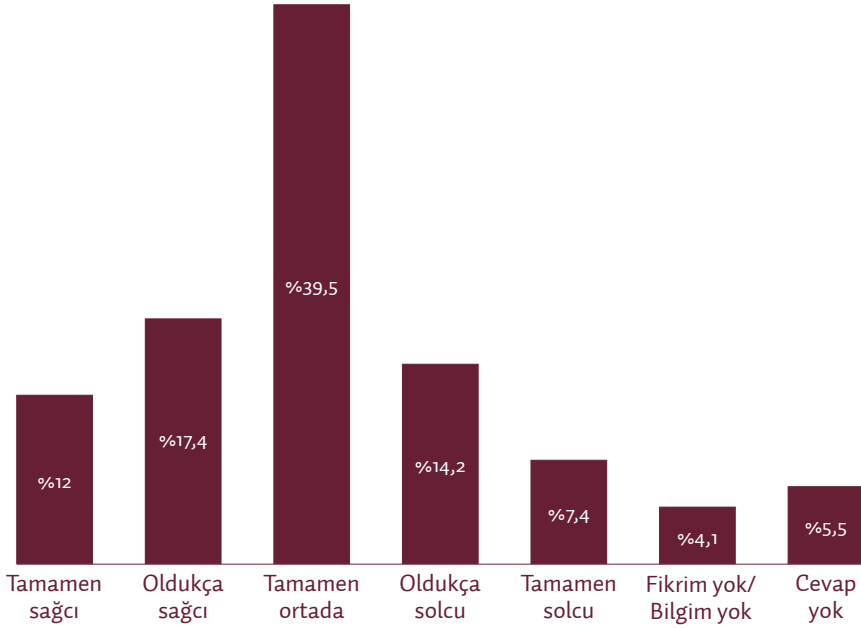
Katılımcılardan kendilerini muhafazakâr-liberal ölçeğinde konumlandırmaları istendiğinde, kayda değer oranda (%40,5) bir grup kendilerini tam ortada olarak tanımlamıştır. Ayrıca, muhafazakâr veya liberal cenahta olmalarına bakılmaksızın, kendilerini ölçeğin uç noktalarında tanımlayanların oranı azalmaktadır.

Grafik 8. P9. Dünyanın nasıl işlemesi gerektiği konusunda insanların farklı görüşleri olabilir. Bunu göz önünde bulundurarak kendinizi nasıl tanımlarsınız? "Kendimi... olarak görüyorum..." (n = 1940)

Katılımcıların siyasi ölçek üzerindeki konumları incelendiğinde, muhafazakâr-liberal ölçeğiyle benzer bir eğilim gözlemlenmektedir. %39,5'i kendilerini tam ortada tanımlamaktadır. Ayrıca, siyasi ölçeğin uçlarında yer alan, ister sol ister sağ olsun, kendilerini bu şekilde tanımlayanların oranı azalmaktadır.

Grafik 9. P8. Dünyanın nasıl işlemesi gerektiği konusunda insanların farklı görüşleri olabilir. Bunu göz önünde bulundurarak kendinizi nasıl tanımlarsınız? "Kendimi... olarak görüyorum..." (n = 1918)

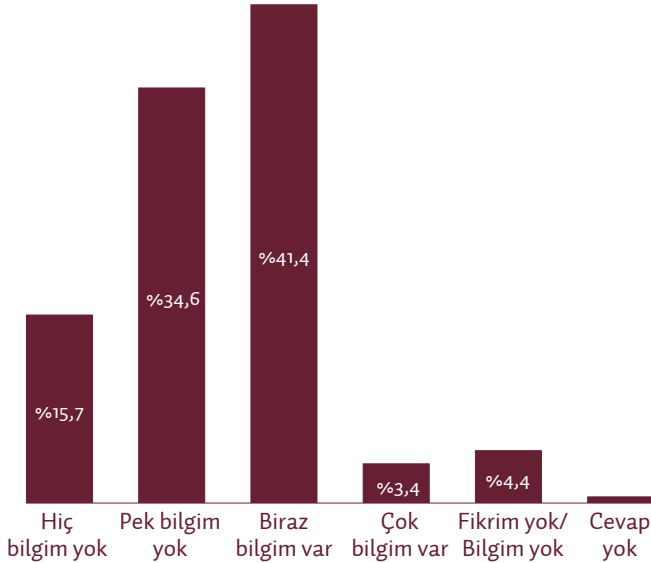

2.2.2. Bilgi, Algılar, Tutumlar

Bu bölümde, anket katılımcılarının Ermeniler ve Ermenistan hakkındaki bilgi, algı ve tutumları incelenecektir.² İki ülke arasındaki ilişkinin çok uzun bir geçmişi olsa da, bu ilişki yavaş gelişmiş ve bu gelişme şimdiye kadar tutarlı bir şekilde yapıcı olmamıştır. Üstelik, ortak sınırlara sahip olmalarına rağmen bu ülkeler arasındaki bağlantılar asgari düzeyde kalmıştır.

Katılımcılara “Genel olarak Ermenistan ve Ermeniler hakkında ne kadar bilgi sahibi olduğunuzu düşünüyorsunuz?” sorusu yöneltildiğinde, katılımcıların %41,4’ü Ermenistan ve Ermeniler hakkında oldukça bilgi sahibi olduklarını, %34,6’sıysa pek bilgi sahibi olmadıklarını belirtmiştir. Anket katılımcılarının sadece %3,4’ü Ermenistan ve Ermeniler hakkında çok bilgili olduğunu düşünmektedir.

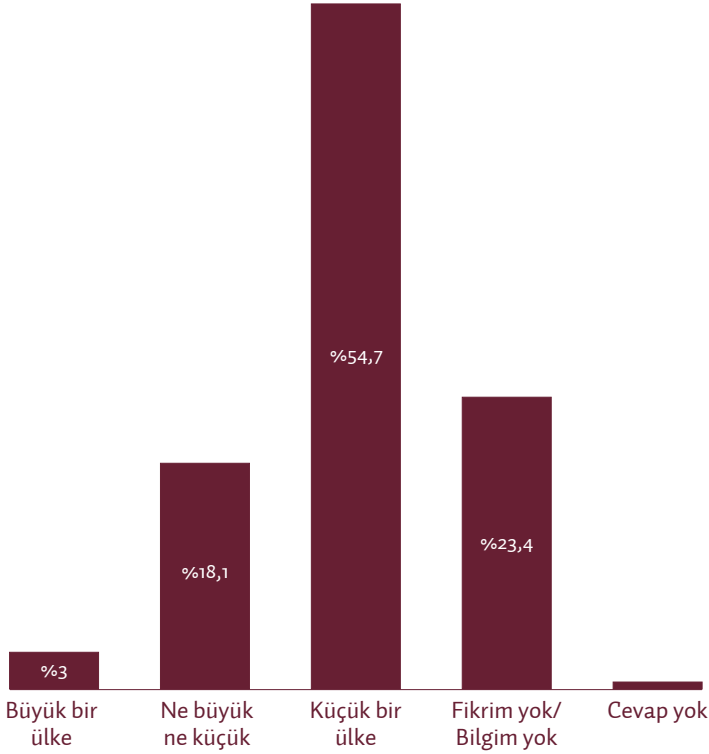
Grafik 10. A21. Genel olarak Ermenistan ve Ermeniler hakkında ne kadar bilgi sahibi olduğunuzu düşünüyorsunuz? (n = 2019)

² Değişkenler arasında istatistiksel testler yapılmadan önce, tüm “Bilğim yok” ve “Cevap yok” seçeneklerinin istatistiksel testlerin doğruluğu için gerekli olan “NA” olarak ele alındığını belirtmekte fayda var. İstatistiksel açıdan ilişkilendirilen değişkenlere bağlı olarak farklı gözlem sayıları görebilecek olmanızın nedeni budur.

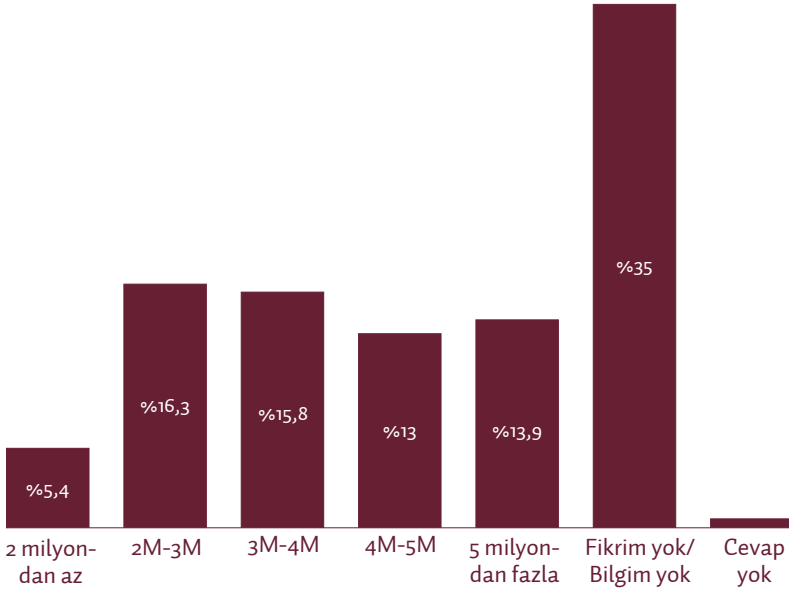
Yukarıdaki bulgulara ek olarak, katılımcıların yarısından fazlasının (%54,7) Ermenistan'ı küçük bir ülke olarak tanımladığını, katılımcıların %23,4'ününse Ermenistan'ın toprak büyüklüğü hakkında hiçbir bilgisi olmadığını belirttiğini görüyoruz.

Grafik 11. A13. Bugünkü Ermenistan'ın toprak büyüklüğünü nasıl değerlendirirsiniz? (n = 2013)

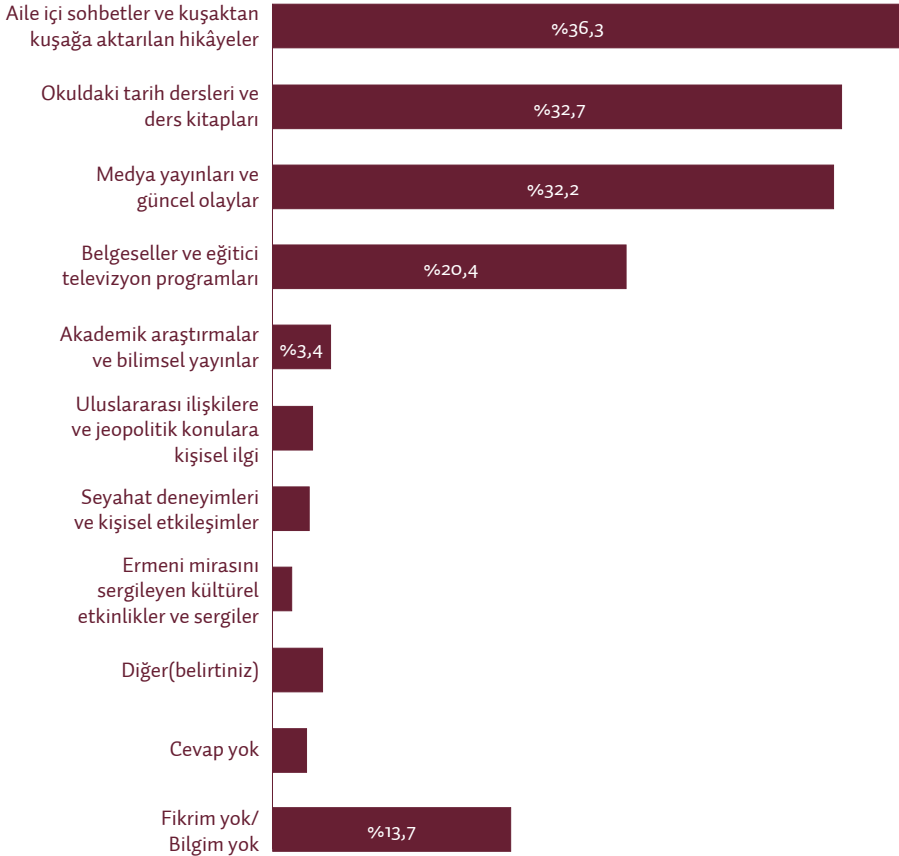
Katılımcılara Ermenistan hakkında daha detaylı bir soru da sorulmuştur: “Sizce bugün Ermenistan’ın nüfusu yaklaşık kaç milyondur?” Bu soruya verilen en yaygın yanıt (%35) “Fikrim yok/Bilgim yok” olmuştur. Öte yandan, katılımcıların %16,3’ü Ermenistan nüfusunun 2 ila 3 milyon arasında olduğunu söylerken, katılımcıların %15,8’i nüfusun 3 ila 4 milyon arasında olduğunu düşünmektedir.

Grafik 12. A11. Tahminen bugün Ermenistan’ın nüfusunun kaç milyon civarında olduğunu düşünüyorsunuz? (seçenekler belirtilmemiştir, n = 2016)

Aşağıdaki grafikte de görüldüğü gibi, Türkiye’de Ermenistan ve Ermeniler hakkında bilgi sahibi olmanın en yaygın yolu aile içi sohbetler ve nesilden nesile aktarılan hikâyelerdir (%36,3). Bunu okuldaki tarih dersleri ve ders kitapları (%32,7) ve medyada yer alan haberler ve güncel olaylar (%32,2) takip etmektedir.

Grafik 13. P22. Lütfen şu cümleyi tamamlayın: “Büyürken, Ermenistan ve Ermeniler hakkında bilgi sahibi olmamın başlıca kaynağı ...” (çoktan seçmeli, cevaplar katılımcıya okunmadı, n = 2986)

Nitel çalışmaya odaklandığımızda, katılımcıların Ermeniler hakkında çeşitli kaynaklardan bilgi edindiklerini gözlemliyoruz. Bu kaynaklar arasında aile büyüklerinden alınan bilgiler, okul eğitimi, tarihî eserler ve yerel anlatılar yer alıyor. Ayrıca bazı katılımcılar Ermeniler hakkında medya, sosyal medya ve kişisel araştırma yoluyla da bilgi edindiğini ifade ediyor.

Buna göre, G14 numaralı katılımcı çeşitli bilgi kaynaklarından bahsetmektedir: büyükler, sosyal medya, Twitter/X'teki etiketler ve etkinlikler. Bu durum, Ermeniler hakkındaki anlayışlarını şekillendiren çeşitli etkilerin varlığına işaret etmektedir. Büyüklerden öğrenmek geleneksel, sözlü anlatıların ve kişisel anekdotların algıları şekillendirmede önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Bu genellikle, nesiller boyunca aktarılan tarihsel ve kültürel bağlamı yansıtır. Sosyal medya ve Twitter/X'teki etiketlerin belirtilmesiyle, günümüzdeki dijital platformların görüşleri şekillendirme ve bilgi yayma üzerindeki etkisini vurgulamaktadır. Sosyal medya, tüketilen içeriğe bağlı olarak hem bilgilendirme yapabilir hem de yanlış bilgi yayabilir:

Soru: Büyürken Ermeniler hakkında nasıl bilgi edindiniz?

Cevap: Büyüklerden, sosyal medyadan, Twitter/X'teki etiketlerden, yaşanan olaylardan.

(G14: Erkek, 28 yaşında, lise mezunu)

“Yaşanan olaylar”a yapılan atıf, Ermenileri ilgilendiren tarihi ve muhtemelen yakın tarihli olayların farkında olduğunu göstermektedir. Bu hem 1915 Ermeni Soykırımı gibi tarihsel olayları hem de daha yakın tarihli siyasi veya toplumsal olayları içerebilir. Geleneksel ve modern kaynakların bir araya gelişi, G14'ün hem doğru tarihsel anlatıları hem de taraflı veya eksik bilgileri içerebilecek bir anlatı karışımına maruz kaldığına işaret etmektedir. Bu karışım, Ermeniler hakkında karmaşık ve bazen de çelişkili bir anlayışa yol açabilir.

Katılımcıların mühim bir kısmı Ermeniler hakkındaki bilgilerinin esasen tarih derslerinden geldiğini belirtmiştir. Bu durum, örgün eğitimin Ermenilere ilişkin anlayış ve algılarının şekillenmesinde önemli bir rol oynadığını göstermektedir:

S: Büyürken Ermeniler hakkında nasıl bilgi edindiniz?

C: Tarih derslerinden bildiğim kadarıyla.

(G13: Kadın, 59 yaşında, lise mezunu)

Benzer şekilde, G29 olarak tanımlanan katılımcı da Ermeniler hakkındaki bilgilerini örgün eğitim, özellikle de tarih kitapları ve derslerden aldığını söylemiştir. Osmanlı döneminde Ermenilerin bir zamanlar güvenilir bir topluluk olduğunu, ama Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra bu güvenin kaybolduğunu vurgulamıştır. Bu

yanıt, tarihsel anlatıların mevcut algılar üzerindeki etkisini yansıtmakta ve eğitimin anlayışı şekillendirmedeki rolünün altını çizmektedir. G29'un bir zamanlar güven duyulurken daha sonra güvensizliğe düştüğünü kabul etmesi, tarihsel olayların, özellikle de 1915 Ermeni Soykırımının Türkler ve Ermeniler arasındaki ilişki üzerindeki derin etkisine ışık tutmaktadır. Bu bakış açısı, daha dengeli bir anlayışı teşvik etmek için hem bir arada yaşama dönemlerini hem de çatışmaları ele alan incelikli ve kapsamlı bir tarih eğitimine ihtiyaç duyulduğuna işaret etmektedir:

Ermenileri tarih kitaplarından ve derslerden öğrendim. Ermeniler Osmanlı döneminde güvenilen bir toplumdur ama Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra bu güven ortadan kalktı.

(G29: Erkek, 23 yaşında, lise mezunu)

Bu cevap, katılımcının Ermeniler hakkında sınırlı kişisel veya ailevi bilgisi olabileceğini, bunun yerine kurumsal eğitime yaslandığını düşündürmektedir. Katılımcıların bilgi kaynakları tarihsel olaylar ve kişisel deneyimlerle şekillenmiştir. Bu durum, Türkiye'de yaşayan bireylerin Ermeniler ve Ermenistan hakkındaki algılarının nasıl oluştuğunu ve farklı kaynaklar tarafından nasıl etkilendiğini göstermektedir.

Ermenileri ilk olarak Van'ın Erciş³ ilçesinde yapıldığı söylenen katliamlarla ve Dereköy'de yaşayan insanların katledilmesiyle tanıdık.

(Erkek, 51 yaşında, üniversite mezunu, Türkiye-Ermenistan sınırına yakın bir yerde yaşıyor)

Okuyarak yani objektif olarak... Aile büyüklerimden olsun, çevreden olsun bilgi alıyoruz ama hani ben bilinçli olarak kendim aktif okuyarak bilgi edindim ama tabii kulaktan dolma şeyler de var sonuçta.

(G6: Erkek, 46 yaşında, üniversite mezunu, Türkiye-Ermenistan sınırına yakın bir yerde yaşıyor)

G15, Ermenistan ve Ermeniler hakkında genel bir bilgisi olmadığını, çocukluğunda çevresinden duyduğu dışlayıcı ifade biçimlerinden etkilendiğini belirtmiştir. Dolayısıyla, katılımcıların büyük bir kısmı Ermeniler hakkında geleneksel kaynaklar (büyükler), çağdaş dijital platformlar (sosyal medya ve Twitter/X) ve önemli olaylardan haberdar olmanın bir bileşimi yoluyla bilgi edinmiştir. Bu farklı etkiler, Ermenilere ilişkin anlayışlarının hem tarihsel anlatılar hem de modern söylemlerle şekillendiğini düşündürmektedir. Kaynak niteliği taşıyan anlatıların karışık olabileceğinin farkında olarak, Ermeniler hakkında daha bilgili ve incelikli bir anlayış geliştirmek için doğru ve dengeli bilgileri teşvik etmek elzemdir.

Genel olarak, katılımcıların çoğu Ermeniler ve Ermenistan hakkında fazla bilgi sahibi olmadıklarını belirtmiştir. (Örneğin: G1, G2, G7, G8, G9, G12, G13, G14, G15,

3 Erciş'in Ermenicesi Arçes'tir.

G16 vd.) Ermenistan ve Türkiye-Ermenistan ilişkileri hakkındaki sınırlı bilgi, konunun derinlemesine anlaşılmasını zorlaştırabilmektedir. Örneğin G12, Ermeniler ve Ermenistan hakkında fazla bir şey bilmediğini belirtmiştir. Ermeniler hakkında duyduklarının genellikle olumsuz ve dışlayıcı sözler olduğunu, ama kendisinin bu tür önyargıları olmadığını belirtmiştir. Ermeniler hakkındaki dışlayıcı ve nefret dolu sözlerle bir örnek de vermiştir:

Yani Ermenilere “kötü insanlar”, affedersiniz “köpekler” falan dendiğini duydum.

(G12: Kadın, 33 yaşında, lise mezunu)

G12, içinde bulunduğu bağlamdaki olumsuz bakış açısına rağmen, bir Ermeni arkadaş veya komşu edinmekte herhangi bir sorun görmediğini, oğlunun ya da kızının bir Ermeniyle evlenmesine izin vereceğini söylüyor. Genel olarak, G12’ye benzer şekilde, diğer katılımcılar (milliyetçi olanlar hariç) genel bilgi eksikliğine rağmen en azından bireysel düzeyde olumlu ve hoşgörülü bir tutum sergilemektedir.

G14’ün Ermenilere yönelik tutumuna, eşitliğe ve ayrımcılık yapmamaya yönelik güçlü bir bağlılık damgasını vurmaktadır. G14 herkese aynı şekilde davranılması gerektiğini vurgulayarak hakkaniyete ve kapsayıcılığa duyduğu inancı ortaya koymaktadır. Bu tarafsız duruş, özellikle tarihsel gerilimler bağlamında, tarihsel şikâyetlerin ötesine geçme ve bireysel karaktere odaklanma çabasına işaret etmektedir. Katılımcının görüşleri, başkalarına yönelik tutumların şekillenmesinde kişisel değerlerin ve toplumsal normların önemini vurgulamakta, kişiler arası ilişkilerde daha kapsayıcı ve eşitlikçi bir yaklaşımı teşvik etmektedir:

S: Genel olarak Ermenilere karşı tutumunuzun nasıl olduğunu söyleyebilirsiniz?

C: Herkese karşı aynıyım, herkese aynı davranırım. İnsanlar arasında ayrım yapmam, insanlar arasında ayrımcılık yapmam.

(G14: Erkek, 28 yaşında, lise mezunu)

G15 de bireysel düzeyde Ermenilere karşı olumsuz bir tutum sergilememekte, Ermeni arkadaşlıklara ve komşuluklara açık olduğunu belirtmekte, Ermenistan’da üretilen ürünleri satın alabileceğini ve oğlunun ya da kızının bir Ermeniyle evlenmesine izin verebileceğini ifade etmektedir. G18 de Ermeni bir arkadaş edinmekte veya bir Ermeniyle evlenmekte sakınca görmemektedir. Ermenistan’da üretilen ürünleri satın almaktan çekinmediğini de belirtmektedir.

S: Ermeni bir arkadaşınız olabilir mi?

C: Olabilir tabii ki, bu normal.

(G18: Erkek, 34 yaşında, üniversite mezunu)

G20, Ermeni bir arkadaş edinmekte veya Ermeni bir gelin/damat ile evlenmekte bir sakınca görmemektedir. Ermenistan'da üretilen ürünleri satın almaktan da çekinmemektedir.

S: Örneğin Ermenistan'da üretilen bir ürünü satın alır mıydınız?

C: Yani ürüne göre değişir. Gıda hariç, ürün kaliteli ve uygun fiyatlıysa satın alırım diye düşünüyorum.

(G20: Erkek, 35 yaşında, lise mezunu)

G25 olarak tanımlanan katılımcı, Ermeniler ve Türkler arasındaki derin tarihsel ve kültürel bağları vurgulayan bir görüş ifade etmektedir. G25, Ermenilerin Türk kültüründeki uzun süreli varlığının ve iki grup arasındaki önemli kültürel benzerliklerin altını çizmektedir. Bu bakış açısı, tarihsel ve kültürel bağların Türkiye ve Ermenistan arasındaki güncel ilişkilerin geliştirilmesi için bir temel oluşturabileceğini ima ederek, ortak miras ve karşılıklı saygıya dayalı olumlu ilişkilerin kurulabileceğine işaret etmektedir:

Ermenistan denildiğinde aklıma Ermenistan, kısacası Yerevan Ermenileri geliyor. Onlar çok eski zamanlardan beri bizim kültürümüzde varlar, aslında çok benzer kültürlerde yaşıyoruz.

(G25: Erkek, 25 yaşında, üniversite mezunu)

G28 olarak tanımlanan katılımcı, Ermenistan ve Ermenileri öncelikli olarak Müslüman olmamakla ilişkilendirmektedir. Bu yanıt, Ermenilerin karmaşık kimliğini basitleştirebilecek ve onları tanımlan bir özellik olarak dinî kimliğe odaklanan bir bakış açısını yansıtmaktadır. Dinsel farklılıklara yapılan bu vurgu, katılımcının Ermeniler hakkındaki algılarını ve tutumlarını etkiliyor olabilir ve Ermeni kimliğine dair daha kapsamlı ve kapsayıcı bir anlayış geliştirmek için bu tür bakış açılarının ele alınmasının ve genişletilmesinin önemini vurgulamaktadır:

S: Ermenistan ve Ermeniler deyince aklınıza ne geliyor?

C: Gayrimüslimler geliyor.

(G28: Erkek, 31 yaşında, lise altı eğitim seviyesi.)

G29, Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkilere olumsuz ve temkinli bir yaklaşım sergilemektedir. Ermenistan'dan ürün alabileceğini ve iyi bir insan olması şartıyla bir Ermeni arkadaşı olabileceğini belirtse de çocuklarının bir Ermeniyle evlenmesine karşı çıkmaktadır. Ermenistan'la diplomatik ilişkilerin kurulmasını savunmasına rağmen, bu ilişkilerin Azerbaycan'la birlikte yönetilmesi gerektiğini düşünmektedir.

Güvenlik kaygıları ve tarihsel çekinceler, ilişkilerin normalleşmesinin önündeki en büyük engeller olarak görülmektedir:

S: Ermenistan ve Ermeniler denildiğinde aklınıza ne geliyor?

A: İhanet.

S: Bunu biraz tanımlayabilir misiniz, ne tür bir ihanet?

C: Osmanlı döneminde Ermeniler millet-i sadıka dediğimiz bir topluluktu. Daha sonra Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı sırasında vatana ihanet ettiler.

(G29: Erkek, 23 yaşında, lise mezunu)

G34 olarak tanımlanan katılımcı, Ermenistan'ı öncelikle Azerbaycan'la olan çatışmasıyla ilişkilendirmekte ve "Ermeni Soykırımı" olarak nitelendirilen olayları "geçersizliği kanıtlanmış" bir "söylenti" olarak nitelendirerek reddetmektedir. Bu bakış açısı, tarihsel ve siyasal anlaşmazlıklara odaklanan milliyetçi bir bakış açısını yansıtarak çatışma ve ihtilafları vurgulamaktadır. Bu görüş milliyetçi katılımcılarda baskındır. Söz konusu yanıt, Ermenistan-Azerbaycan çatışmasının ve ihtilaflı tarihsel anlatıların Ermenistan algısı üzerindeki kayda değer etkisini vurgulamaktadır. Bu ihtilaflı konuların ele alınması ve daha dengeli bir anlayışın teşviki, Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin ve karşılıklı anlayışın geliştirilmesi doğrultusunda elzem adımlar olabilir:

S: Ermenistan ve Ermeniler deyince aklınıza ne geliyor?

C: Azerbaycan ilk sırada geliyor, Azerbaycan ile sorunları vardı. Bir de Ermeni soykırımı söylentisi vardı, onun da geçersiz olduğu kanıtlandı.

(G34: Erkek, 35 yaşında, lise mezunu)

Katılımcı G35, Ermeniliği bir mezhep olarak görürken, Ermenileri artık ayrı bir ırk olarak görmeye başladığını belirtmektedir. Bu düzeltme, Ermeniler ile bölgedeki kendi topluluklarının tarih boyunca bir arada yaşadıklarına dair daha geniş bir farkındalığı yansıtmaktadır. G35'in evrilen bu anlayışı, eğitim ve deneyimin yanlış algıların düzeltilmesi, etnik ve kültürel kimliklere daha saygılı ve nüanslı bir bakış açısının geliştirilmesi üzerindeki etkisini vurgulamaktadır. Bu farkındalık, farklı topluluklar arasında ilişkilerin iyileştirilmesi ve karşılıklı saygının inşası açısından hayati önemdedir.

Bir yıl öncesine kadar Ermeniliği bir mezhep olarak biliyordum. Bir yıldır onların bir ırk olduğunu biliyorum. Evet, yaşadığım coğrafyada çok eski zamanlardan beri birlikte yaşadığımızı biliyorum.

(G35: Erkek, 30 yaşında, üniversite mezunu)

G35 Ermenilere karşı olumlu bir tutum sergilemekte ve onların tarihsel mağduriyetlerini dikkate almaktadır. Bu da tarihsel olayların bireylerin empati ve anlayışını nasıl şekillendirdiğini göstermektedir. Katılımcı G35, Ermenilere karşı gayet iyimser ve olumlu bir tutum sergilemektedir. Ermenilere karşı empati ve sempati duymakta, onları tarihsel adaletsizliklerin kurbanları olarak görmektedir. İstanbul ve Diyarbakır'daki Ermeni tanıdıklarıyla kişisel ilişkileri bu olumlu bakış açısını daha da güçlendirmiştir. Bu tutum, Ermeniler hakkında bilinçli olarak iyi şeyler düşündükleri ve onları destekledikleri, ama bunu yaparken de tepeden bakıyormuş gibi görünmemeye dikkat ettikleri bir pozitif ayrımcılık unsurunu da içermektedir. Bu bakış açısı, empatinin, kişisel bağlantıların ve sahici bir olumlu tutumun farklı toplumlar arasında anlayışı teşvik etmek ve ilişkileri geliştirmek açısından önemini vurgulamaktadır:

S: Genel olarak Ermenilere karşı tutumunuzun ne olduğunu söyleyebilirsiniz?

C: Ben çok iyimserim, tepeden bakıyor gibi görünmek istemem ama onlar için biraz üzülen taraftayım çünkü onlar mağdurdur. İstanbul ve Diyarbakır'da Ermeni tanıdıklarım var. Ben çok pozitifim, hatta Ermenilere pozitif ayrımcılık anlamında biraz pozitifim, iyi şeyler düşünüyorum.

S: Mağduriyetin ne anlama geldiğini, ne tür bir mağduriyet olduğunu açıklayabilir misiniz?

C: 1915 olaylarıyla ilgili duyduğlarımız var, karşı tarafın tezleri var, onların kendi tezleri var. Tabii ki gerçeğe tarihçilerle ulaşabiliriz, tarihçiler oturup konuşabilirler, ama bu durum bana onların kötü durumda ve mağdur olduklarını hissettiriyor.

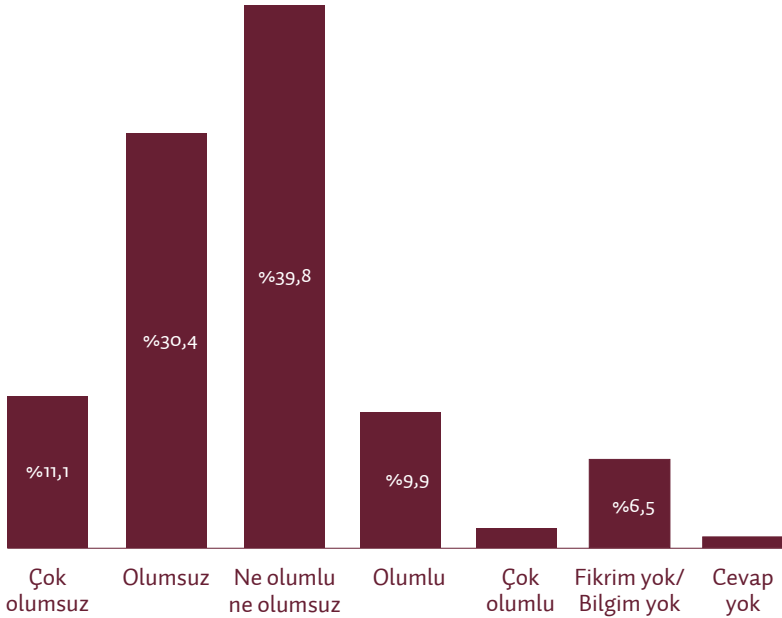
S: Sizce Türklerin genel olarak Ermenilere karşı tutumu nedir?

C: Türklerin Ermenilere karşı tutumunun korkunç olduğunu söyleyebilirim. Çocukluktan itibaren onlara Ermenilerin gerçek bir düşman oldukları öğretiliyor, sosyal medyada bile, hepimizin gördüğü gibi, birine hakaret ederken "Ermeni" kelimesi kullanılıyor, "Ermeni dölü" gibi ifadeler kullanılıyor.

(G35: Erkek, 30 yaşında, üniversite mezunu)

İstatistiklere devam edecek olursak, “Genel olarak Ermeniler hakkında nasıl bir tutumunuz olduğunu söyleyebilir misiniz?” sorusuna verilen en yaygın yanıt (%39,8) “Ne olumlu ne olumsuz” olmuştur. Öte yandan, katılımcıların %11,1’i Ermenilere karşı çok olumsuz bir tutumda olduğunu ifade ederken %30,4’ü olumsuz bir tutumu olduğunu belirtmiştir. Ne var ki, benzer oranlar Ermenilere karşı olumlu tutum sergileyenler için söz konusu değildir. Katılımcıların sadece %9,9’u Ermenilere karşı olumlu bir tutum içinde olduğunu bildirmiştir.

Grafik 14. P17. Genel olarak Ermeniler hakkında nasıl bir tutumunuz olduğunu söyleyebilir misiniz? (n = 2010)

Kırsaldan metropollere doğru gidildikçe Ermenilere yönelik olumlu tutumlara sahip kişilerin oranının biraz arttığını görüyoruz.

Tablo 5. Yerleşim yerine göre Ermeniler hakkındaki tutum (n = 1878)

	Çok olumsuz	Olumsuz	Ne olumlu ne olumsuz	Olumlu	Çok olumlu
Kırsal (n= 147)	%17,8	%25,1	%48,2	%8,8	%0
Kentsel (n= 720)	%11,7	%35,7	%40,4	%11,3	%1
Metropol (n= 1011)	%11,5	%31,9	%44,1	%10,5	%2

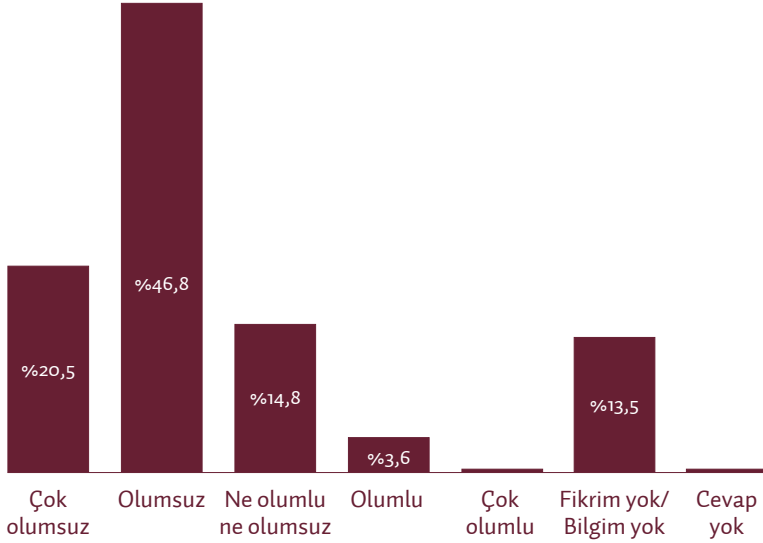
Aşağıdaki tabloda görüldüğü gibi, Ermenilere karşı çok olumsuz bir tutumu olduğunu söyleyenler arasında en yüksek oran 51 yaş ve üzerinelere aittir (%16). Öte yandan, Ermenilere karşı çok olumlu bir tutumu olduğunu söyleyenler arasında en yüksek oranınsa 15-17 yaş arasındakilere ait olduğunu görmekteyiz (%3,1).

Tablo 6. Katılımcıların yaşına göre Ermeniler hakkındaki tutum (n = 1877)

	Çok olumsuz	Olumsuz	Ne olumlu ne olumsuz	Olumlu	Çok olumlu
15 – 17 (n = 89)	%5,1	%32,9	%50,5	%8,5	%3,1
18 – 33 (n = 558)	%9,7	%26,2	%52,1	%10,3	%1,7
34 – 50 (n = 611)	%11,2	%35,1	%43,2	%9,6	%0,9
51+ (n = 619)	%16	%36,6	%33,5	%12,4	%1,6

Katılımcıların hatırı sayılır bir kısmı Ermenilerin Türklere karşı olumsuz (%46,8) ve çok olumsuz (%20,5) bir tutumda olduğu kanısındadır. Ermenilerin Türklere karşı olumlu bir tutumu olduğunu düşünenlerin oranıysa sadece %3,6’dır.

Grafik 15. P18. Sizce Ermenilerin, genel olarak Türklere hakkında ne tür bir tutumu var? (n = 2017)

Katılımcılara yöneltilen bir diğer soru da “Peki sizce Türklerin, genel olarak Ermeniler hakkında ne tür bir tutumu var?” olmuştur. Ermenilerin Türklere yönelik tutumlarına ilişkin algıların Türklerin Ermenilere yönelik tutumlarıyla önemli ölçüde ilişkili olduğu görülmektedir.⁴ Türklerin Ermenilere karşı olumsuz bir tutumu olduğunu düşünen görüşmecilerin, Ermenilerin de Türklere karşı olumsuz bir tutumu olduğuna inanma olasılıklarının çok yüksek olduğu görülmektedir. Başka bir deyişle, iki tarafın birbirlerine yönelik olumsuz algıları arasında bir korelasyon bulunmaktadır.

Ayrıca, Ermenilerin Türklere karşı “çok olumsuz” bir tutumu olduğunu düşünenlerin oranı erkek katılımcılarda kadın katılımcılara kıyasla daha yüksekken Ermenilerin Türklere karşı “olumsuz” bir tutumu olduğunu düşünenlerde tam tersi bir eğilim gözlenmektedir.

⁴ Kendall tau = 0,440, p-değeri < 0,001, n = 1766.

Tablo 7. Katılımcıların cinsiyetine göre Ermenilerin Türklere yönelik algılanan tutumu (n = 1742)

	Çok olumsuz	Olumsuz	Ne olumlu ne olumsuz	Olumlu	Çok olumlu
Erkek (n= 910)	%26	%51,8	%17,2	%5	%0
Kadın (n= 833)	%21,6	%57,5	%17,4	%3,2	%0,3

Aşağıdaki tabloya göre, Ermenilerin Türklere karşı çok olumsuz/olumsuz bir tutum içinde olduğunu düşünenlerde en yüksek oran kentlerde yaşayanlara aittir.

Tablo 8. Yerleşim yerine göre Ermenilerin Türklere yönelik algılanan tutumu (n = 1742)

	Çok olumsuz	Olumsuz	Ne olumlu ne olumsuz	Olumlu	Çok olumlu
Kırsal (n= 133)	%27,7	%42,8	%21,9	%7,6	%0
Kentsel (n= 648)	%26	%54,7	%15,3	%3,7	%0,2
Metropol (n=962)	%21,9	%56,1	%18	%4	%0,1

Aşağıdaki ifadelerle verilen yanıtlar incelendiğinde, “Kesinlikle evet” yanıtının, açık ara farkla en yüksek oranda “Türk olmaktan gurur duyuyorum” diyenlere ait olduğu görülmektedir (%70,6).

Ayrıca, katılımcıların %54,6’sı “Kızım Ermeni bir erkekle evlenirse rahatsız olurum” ifadesini onaylarken, bu oran “Oğlum Ermeni bir kadınla evlenirse rahatsız olurum” ifadesi için %49,7’dir.

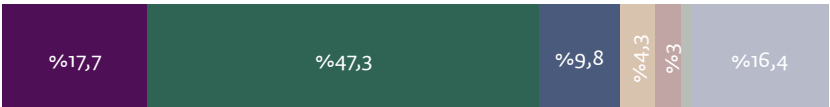
En yüksek oranda “Bilğim yok/Fikrim yok” cevabı (%16,4) “Türkler gelmeden önce Anadolu’nun bazı bölgelerinde Ermeniler yaşıyordu” ifadesine aittir. Bu bulgunun nedeni, bu ifadenin tarihsel bilgi gerektirmesi olabilir.

Grafik 16. P20. Şimdi size birkaç ifade okuyacağım. Her birini ne ölçüde doğru veya yanlış bulduğunuzu belirtiniz. (1 - Kesinlikle yanlış, 5 - Kesinlikle doğru (n = 1999))

Türk olmaktan gurur duyuyorum.

Türkler gelmeden önce Ermeniler Anadolu'nun bazı bölgelerinde yaşıyordu.

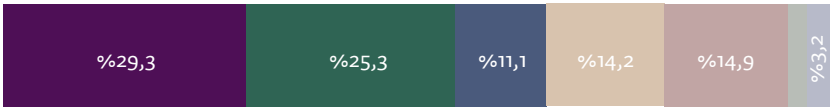
Ermeniler komşumuzdur, bu nedenle onlarla barış içinde yaşamının bir yolunu bulmalıyız.

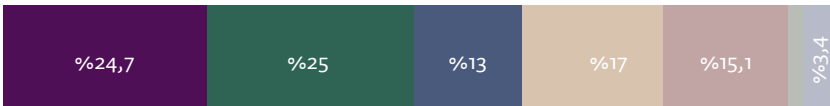
Ermeni bir arkadaşım olabilir.

Eğer kızım Ermeni bir erkekle evlense rahatsız olurum.

Eğer oğlum Ermeni bir kadınla evlense rahatsız olurum.

G26 olarak tanımlanan katılımcı, Ermenilerin Türklerin gelişinden önce Anadolu'nun bazı bölgelerindeki tarihsel varlığını kabul etmekte ve bunu normal bulmaktadır. Bu durumu Osmanlı İmparatorluğu bağlamına yerleştirerek Rumların, Kırgızların ve Ermenilerin, ilk toprak sahipleri arasında olabileceğini belirtmiştir. Genel olarak, katılımcıların bakış açıları bölgenin tarihsel çokkültürlülüğünü kabul ettiklerini ve Ermenilerin tarihsel varlığına karşı önyargı duymadıklarını yansıtmaktadır. Keza, G26'nın görüşü de Anadolu'nun çeşitlilikler içeren etnik mirasının tanınmasının ve bu mirasa değer verilmesinin, güncel ilişkilerin anlaşılması ve iyileştirilmesi açısından bir temel teşkil ettiğini vurgulamaktadır:

S: Türklerin gelişinden önce Anadolu'nun bazı bölgelerinde yaşayan Ermeniler hakkında ne düşünüyorsunuz?

C: Olabilir tabii, çünkü Osmanlı'dan beri Rumlar, Kırgızlar, Ermeniler ilk toprak sahibi olmuş olabilirler, o yüzden böyle bir şeyi normal karşılıyorum.

(G26: Kadın, 24 yaşında, lise mezunu)

Görüşmelerden elde edilen verilere göre, katılımcıların çoğunluğu oğullarının veya kızlarının bir Ermeniyle evlenmesine karşı temkinli veya olumsuz bir tutum sergilemektedir. Gelgelelim bazı katılımcılar daha açık ve olumlu bir yaklaşım sergilemiştir. Diğerleri ise tarihsel olaylar ve kültürel farklılıklar nedeniyle Ermenilerle evliliğe karşı olumsuz bir tutum içindedir. Örneğin Ermenilere karşı tarihsel önyargılar ve geçmişte yaşanan çatışmalar bu tür evliliklere karşı mesafeli durulmasına dayanak olmaktadır. Katılımcılar kültürel ve dinsel farklılıkların sorunlara yol açabileceğini düşünmektedir. Bazı katılımcılar çocuklarının bir Ermeniyle evlenmesini kabul etmeyeceklerini açıkça ifade etmiştir.

Oğlumun ya da kızımın bir Ermeniyle evlenmesine asla müsaade etmem.

(G17: Erkek, 34 yaşında, üniversite mezunu, Türkiye-Ermenistan sınırına yakın bir yerde yaşıyor)

Dinî ve kültürel farklılıklar nedeniyle böyle bir evliliği onaylayamam.

(G4: Kadın, 43 yaşında, lise altı eğitim seviyesi, Türkiye-Ermenistan sınırına yakın bir yerde yaşıyor)

G27'nin görüşleri milliyetçi eğilimleri yansıtmaktadır. Ermeni ürünlerini satın almayacağını, bir Ermeniyle arkadaşlık kurmayacağını ve çocuklarının bir Ermeniyle evlenmesine izin vermeyeceğini belirtmektedir. Tarihsel ve siyasi sebeplerden dolayı Ermenilere güvenmediğini ifade etmektedir. Sınırların açılmasına ve diplomatik ilişkilerin normalleşmesine karşı çıkmakta ve bu süreçlerin Türkiye'nin çıkarlarına hizmet etmediğini düşünmektedir:

S: Ermenistan’da üretilen bir ürünü satın alır mıydınız?

C: Hayır.

S: Neden?

C: Çünkü buldukları ilk fırsatta masum insanları katlediyorlar, 1994’te Hocalı’da olduğu gibi.

S: Ermeni bir arkadaşınız olabilir mi?

C: Hayır.

S: Oğlunuzun/kızınızın bir Ermeni ile evlenmesine izin verir misiniz?

C: Hayır.

S: Neden?

C: Kendi milletimden olmasını tercih ederim.

S: Türkiye ve Ermenistan arasındaki ortak sınırın açılmasının ekonomimizi, kültürümüzü veya güvenliğimizi nasıl etkileyeceğini düşünüyorsunuz?

C: Yani güvenlik açısından sorun yaratabileceğini düşünüyorum. Ekonomi açısından turizmi biraz hareketlendirebilir ama çok da gerekli değil.

(G27: Erkek, 22 yaşında, lise mezunu)

Görüşülen kişilerin bir kısmı, evliliğin kişilerin uyumuna ve karakterine bağlı olduğunu, oğullarının veya kızlarının etnik kökenine veya dinine bakılmaksızın bir Ermeniyle evlenebileceğini belirtmiştir. Bu katılımcılar kişisel ilişkilerde uyumun önemli olduğunu, önyargıların aşılması gerektiğini öne sürmüştür.

Diğer görüşmecilerse Ermenilerle barış ve hoşgörü içinde yaşamının önemli olduğunu, çocuklarının bir Ermeniyle evlenmesine izin verebileceklerini belirtmişlerdir.

Oğlumun veya kızımın bir Ermeniyle evlenmesine müsaade edebilirim, önemli olan kişilerin uyumu.

(G6: Erkek, 46 yaşında, üniversite mezunu, Türkiye-Ermenistan sınırına yakın bir yerde yaşıyor)

Evlilikte önemli olan karakterdir, etnik köken veya din değil.

(G8: Kadın, 22 yaşında, lise mezunu, Türkiye-Ermenistan sınırına yakın bir yerde yaşıyor)

Katılımcıların çoğu, oğullarının veya kızlarının bir Ermeniyle evlenmesi konusunda temkinli veya olumsuz bir tutum sergilemektedir. Bununla birlikte, bazı katılımcılar daha açık ve hoşgörülü bir bakış açısını benimsemektedir. Bu farklı tutumlar tarihsel olaylara, kültürel ve dinsel farklılıklara, uyum ve hoşgörüye dair bireysel anlayışlara dayanmaktadır.

Görüşülen kişilerin çoğunluğu Ermeni bir arkadaşına veya komşuya sahip olma konusunda olumlu veya yansız bir tutumdadır. Ermeni arkadaşlara veya komşulara sahip olma konusundaki olumlu tutumlar, bireysel ilişkilerde uyum ve hoşgörünün önemini vurgulamaktadır. Ancak, bazı katılımcılar tarihsel ve kültürel çekinceler nedeniyle daha temkinli davranmaktadır.

Elbette olabilir. Yani insanların milliyeti ya da dinî inançları benim için bir engel değil. İyi anlaşabildiğim, güvendiğim ve değer verdiğim herkesle arkadaş olabilirim.

(G3: Kadın, 26 yaşında, üniversite mezunu, Türkiye-Ermenistan sınırına yakın bir yerde yaşıyor)

S: Diyelim ki çok tatlı biriyle tanıştınız, ama Ermeni, onunla arkadaş olabilir misiniz?

C: Olabilirim.

(G12: Kadın, 33 yaşında, lise mezunu)

Olabilir. İnsanların birbirlerine karşı tutumları, karakterleri ve davranışları önemlidir. Ermeni bir arkadaşımın olması benim için sorun değil.

(G11: Erkek, 34 yaşında, üniversite mezunu, Türkiye-Ermenistan sınırına yakın bir yerde yaşıyor)

G23'ün cevapları hem tüketici tercihlerinde hem de kişisel ilişkilerinde ayrımcı olmayan, pragmatik bir yaklaşımı yansıtmaktadır. Ermenistan'dan faydalı ürünler almaya istekli ve Ermeni arkadaş edinmeye açık olması, tarihsel veya etnik önyargılardan ziyade pratikliğe ve bireysel değerlere odaklanıldığını göstermektedir. Bu tutum, farklı geçmişleri olan insanlar arasında olumlu etkileşimlerin teşvik edilmesi ve karşılıklı anlayışın geliştirilmesi açısından hayati önemdedir. Katılımcıların bu duruşu, uzlaşa ve işbirliğine katkıda bulunacak yapıcı ve uyumlu ilişkiler için bir potansiyel olduğunu düşündürmektedir:

S: Ermenistan'da üretilen bir ürünü satın alır mıydınız?

C: Eğer kullanılırsa, satın alırım.

S: Ermeni bir arkadaşınız olabilir mi?

C: Tabii ki olabilir.

(G23: Erkek, 61 yaşında, üniversite mezunu)

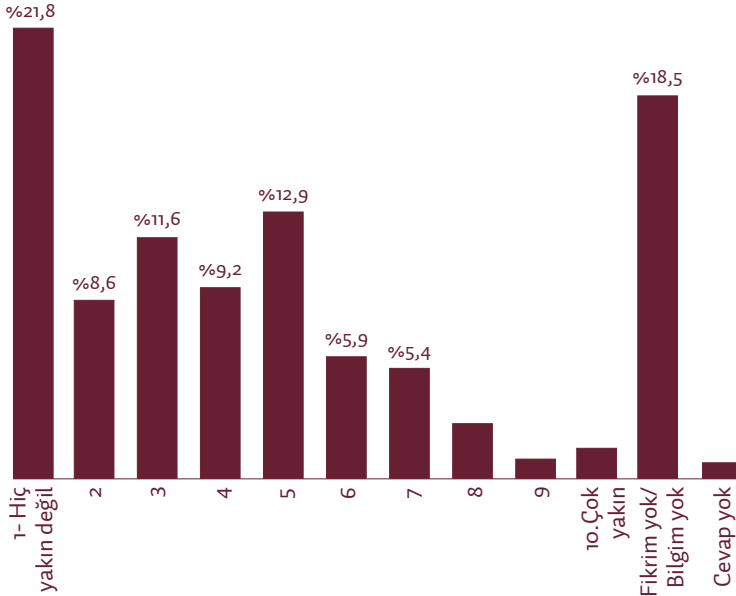
G25 olarak tanımlanan katılımcı, Ermeni arkadaşlarıyla ilişkilerini kendi gözünden anlatmıştır. Bu arkadaşların olumlu niteliklerinin ve paylaştıkları kültürel yakınlığın altını çizmiştir. Bu bakış açısı, farklı kültürel gruplar arasındaki entegrasyon ve kabul potansiyelini vurgulamakta, müşterek kültürel unsurların ve olumlu kişisel ilişkilerin tarihsel bölünmeler arasında köprü kurabileceğini akla getirmektedir. G25'in deneyimi, katı etnik kimliklerin ötesine bakarak ortak bir zemin bulmanın ve karşılıklı saygı ile anlayış geliştirmeye çalışmanın önemine ışık tutmaktadır:

Ermeni arkadaşlarım var ama bugün kendilerini Ermeni olarak değil Kürt olarak görüyorlar. Onlar iyi insanlar, bizim kültürümüze çok yakınlar, ben de Kürdüm ve onları Kürt kültürüme çok yakın insanlar olarak görüyorum.

(G25: Erkek, 25 yaşında, üniversite mezunu)

İstatistiklere devam edecek olursak, katılımcıların %21,8'i Türk ve Ermeni kültürlerinin birbirine hiç yakın olmadığını düşünmektedir. Soruya "Fikrim yok/ Bilgim yok" diyenlerin oranı da oldukça yüksektir (%18,5). Ayrıca, orta değer olan "5"ten (%12,9) "9" değerine (%3'ten az) doğru gidildikçe yüzdelerin kademeli olarak düştüğünü görmekteyiz.

Grafik 17. N25. Sizce Türk ve Ermeni kültürleri ne kadar yakın? 1'den 10'a kadar olan bir ölçekte cevap verin; 1 hiç yakın olmadığını, 10 ise çok yakın olduğunu ifade ediyor (n = 2012)

Nitel çalışmanın devamında, katılımcıların Türk ve Ermeni kültürlerinin yakınlığına ilişkin görüşlerinin farklılaştığını gözlemledik. Bazıları kültürel benzerlikleri kabul ederken diğerleri bu iki kültür arasında kayda değer farklılıklar olduğunu belirtmektedir.

Ortak bir kültürden geliyor olmamız, dinlerimiz farklı olsa da yemek kültürümüzün neredeyse aynı olması, halaylarımız, konuşma şeklimiz, yaşama biçimimiz, kültürel kodlarımız, aynı toprakların havasını soluyor olmamız. Bu durum Türkiye'nin batısıyla İç Anadolu'nun doğusu arasında bir fark yaratmıyor, bunu hemen hemen her toprak için söylüyorum çünkü mesela siz lahmacunun ne olduğunu biliyorsunuz, onlar da lahmacunun ne olduğunu biliyorlar.

(G8: Kadın, 22 yaşında, lise mezunu, Türkiye-Ermenistan sınırına yakın bir yerde yaşıyor)

Diyelim ki yakınlık orta düzeyde, yani burada onların etkileri var, özellikle Kürtler üzerinde, düğünler olsun, farklı gelenekler olsun. Hurafeler, batıl inançlar, mesela folklorik açıdan diyelim, mesela düğünler, yani onların da etkisi var, yani onlardan kalan inançlar hâlâ burada... Evet, var.

(G2: Erkek, 33 yaşında, üniversite mezunu, Türkiye-Ermenistan sınırına yakın bir yerde yaşıyor)

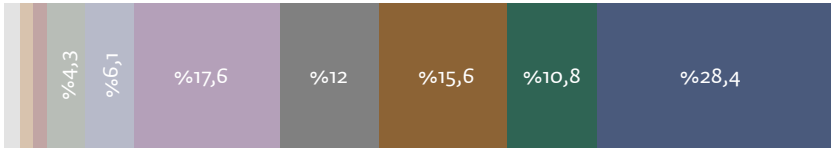
Kültürel olarak herhangi bir yakınlık görmüyorum.

(G4: Kadın, 43 yaşında, lise altı eğitim seviyesi, Türkiye-Ermenistan sınırına yakın bir yerde yaşıyor)

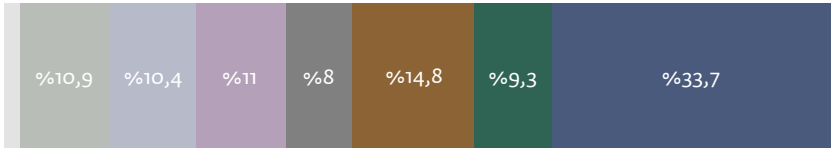
Ankette Türk ve Ermeni kültürlerinin algılanan yakınlık düzeyini yerleşim türüne göre incelediğimizde, yanıtların özellikle metropollerde ve kentsel alanlarda yaşayanlar arasında farklılaştığını görüyoruz.⁵ Ülke kültürlerinin hiç yakın olmadığını düşünenler arasında en yüksek oranın kırsal kesimde yaşayanlara ait olduğunu da söyleyebiliriz (%33,7).

Grafik 18. Yerleşim yerine göre Türk ve Ermeni kültürlerinin algılanan yakınlık düzeyi (n = 1637)

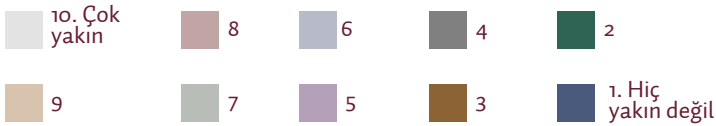
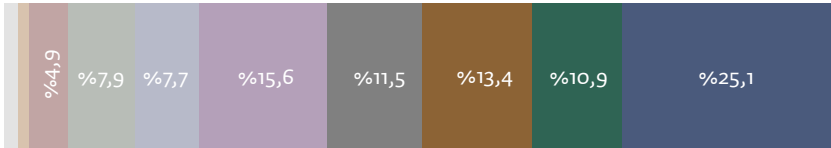
Kent (N=629)

Kır (N=131)

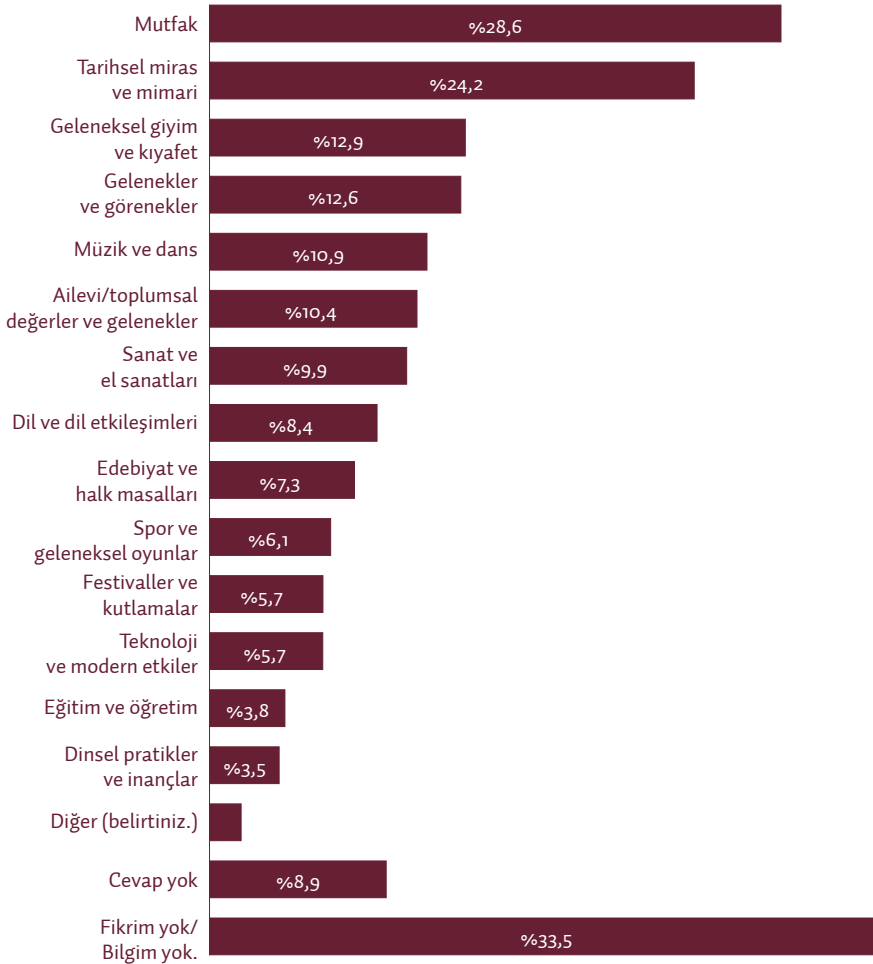
Metropol (N=877)

⁵ Dunnett testi, Kent - Metropol, P adj. = 0.009, n = 1637.

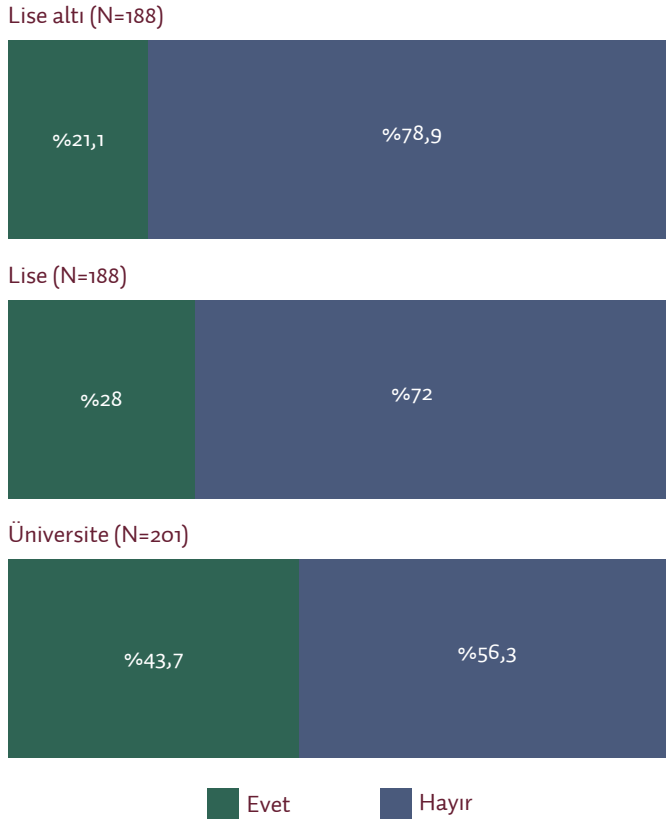
Ayrıca, katılımcılara hangi kültürel alanların benzerlik gösterdiğini düşündüklerini sorarak kültürel benzerlikleri tespit etmeyi amaçladık. Nicel bulgulara dayanarak, en yaygın cevabın mutfak (%28,6) olduğunu gözlemledik. Bu cevabı tarihsel miras ve mimari (%24,2) ile geleneksel giyim ve kıyafet (%12,9) takip etmektedir. Öte yandan, en yüksek yanıt oranının “Fikrim yok/Bilgim yok” diyenlere ait olduğunu da belirtmeliyiz.

Grafik 19. N26. Hangi kültürel alanlarda ülkeler arasında benzerlikler olduğunu düşünüyorsunuz? (çoktan seçmeli, cevaplar katılımcıya okunmamıştır, n = 3755)

Katılımcıların eğitim seviyesi arttıkça mutfağı benzer bir kültür alanı olarak görenlerin oranı da artmaktadır (%21,1'den %43,7'ye)⁶ Her 5 üniversite mezunundan 2'si mutfağın halklar arasında benzer bir kültürel alan olduğu kanısındadır.

Grafik 20. Katılımcıların eğitim düzeyine göre, benzer bir kültür alanı olarak mutfak (n = 577)

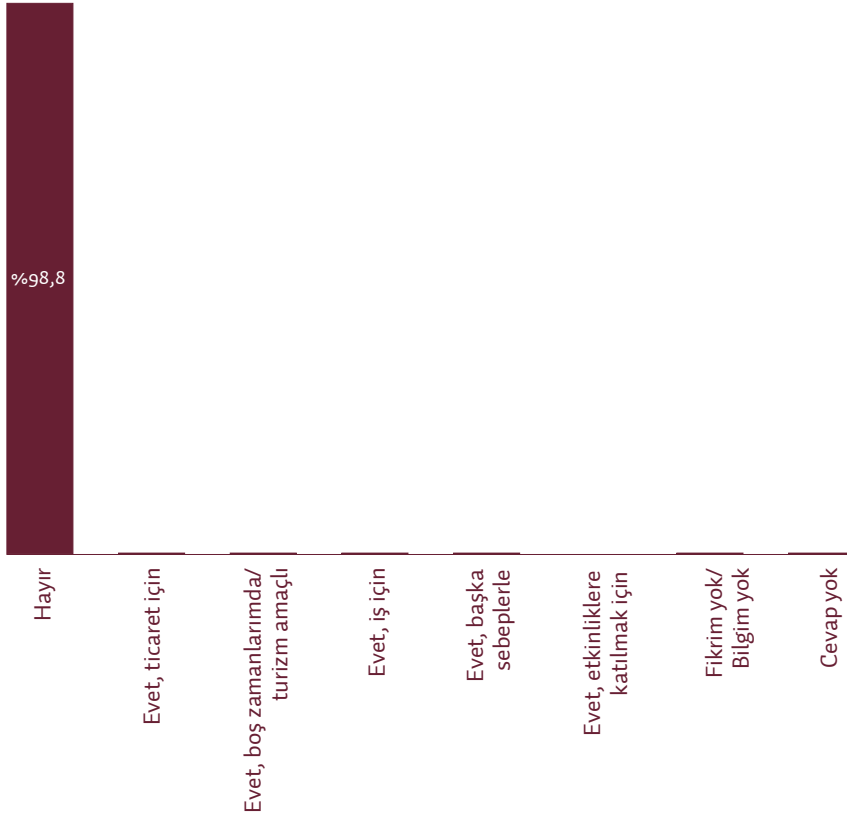
⁶ Ki kare testi, $X^2 = 76,254$, $p < 0,001$, $n = 577$.

2.2.3. Mevcut Pratikler ve Deneyimler

Raporun bu kısmında, katılımcıların Ermenilere yönelik mevcut pratik ve deneyimlerini inceliyoruz.

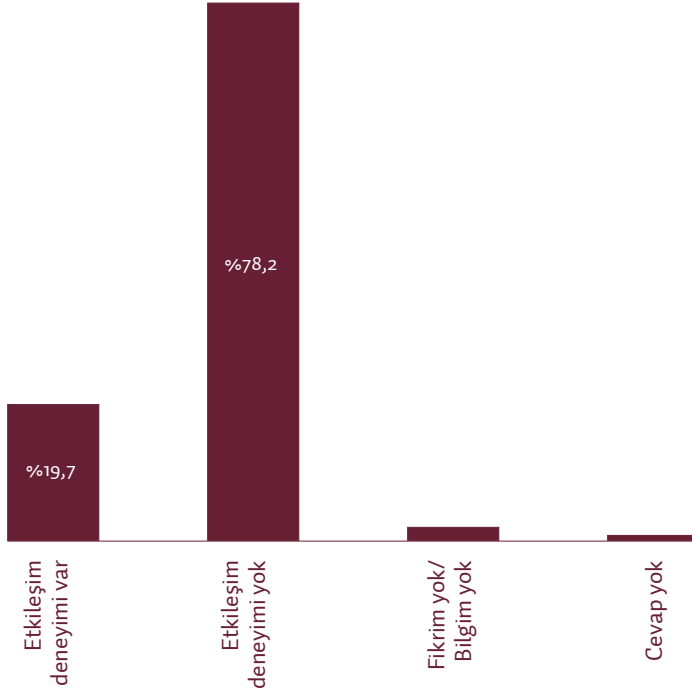
Katılımcılara “Ermenistan’ı hiç ziyaret ettiniz mi?” sorusu yöneltildiğinde, ankete katılanların neredeyse tamamının (%98,8) Ermenistan’ı hiç ziyaret etmediklerini saptadık.

Grafik 21. P17. Ermenistan'ı hiç ziyaret ettiniz mi? (n=2022)

Dahası, etkileşim deneyimi insanlar arasındaki ilişkilerde önemli bir etken olabilir. Rapor kapsamında Türkiye’de yaşayanların Ermenilere yönelik algı ve bakış açıları ele alındığı için katılımcılara “Bir Ermeniyle hiç iletişiminiz/etkileşiminiz oldu mu?” sorusu da sorulmuştur. Katılımcıların %78,2’si daha önce bir Ermeniyle hiç etkileşimde bulunmadığını belirtirken, %19,7’si etkileşimde bulunduğunu ifade etmiştir.

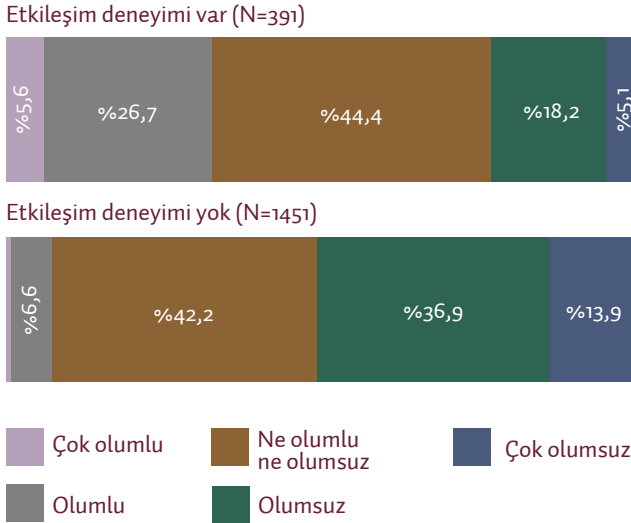
Grafik 22. P15. Bir Ermeniyle hiç iletişiminiz/etkileşiminiz oldu mu?
(n = 2024)

Hayatında bir Ermeniyle etkileşimde bulunmuş olanlar, Ermenilere karşı daha olumlu tutumlar sergileme eğilimindedir.⁷ Hayatında bir Ermeniyle etkileşimde bulunmuş katılımcıların %32,3'ü (çok olumlu ve olumlu yanıtların toplamı) Ermenilere karşı olumlu bir tutumda olduklarını belirtmiştir. Daha önce bir Ermeniyle etkileşimde bulunmamış olanlar arasındaysa “çok olumlu” yanıtını veren kimse yokken %6,6’sı “olumlu” yanıtını vermiştir. Ayrıca, bu bireylerin %50,8’i (çok olumsuz ve olumsuz yanıtların toplamı) Ermenilere karşı olumsuz bir tutumda olduklarını ifade etmiştir.

Özetle, bu bulgular, Ermenilerle kişisel etkileşimlerin onlara yönelik olumlu tutumları kayda değer ölçüde artırdığını, bu tür etkileşimlerin olmayışının olumsuz algılarda payı olabileceğini düşündürmektedir. Bu durum, farklı toplumlar arasındaki uçurumları kapatmak ve karşılıklı anlayışı geliştirmek için kişiler arası ilişkileri ve diyalogları teşvik etmenin önemli olduğuna dikkat çekmektedir.

Grafik 23. Etkileşim deneyimine göre Ermenilere yönelik tutum (n = 1842)

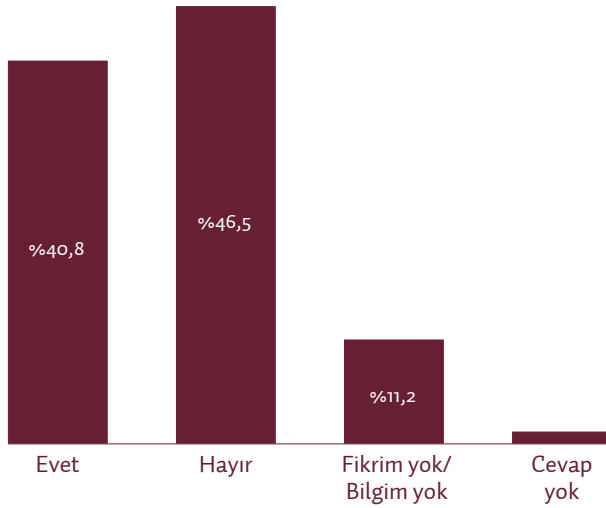

⁷ Wilcoxon sıra toplamı testi, W = 1300204.500, p-değeri < 0.001, n = 1842.

Katılımcıların Ermenilere ve Ermenistan’a yönelik algı ve tutumlarını incelemek amacıyla sorulan bir diğer soruysa “Ermenistan’da üretilmiş bir ürünü satın alırmısınız?” olmuştur.

Katılımcıların %46,5’i Ermenistan’da üretilen bir ürünü satın almayacağını belirtirken %40,8’i tam tersini ifade etmiştir.

Grafik 24. P16. Ermenistan’da üretilmiş bir ürünü satın alırmısınız?
(n = 2001)

Nitel çalışmaya devam edecek olursak, genel olarak katılımcıların Ermenilerle etkileşimlerinin yoğunluğunun ve niteliğinin sınırlı olduğunu gözlemliyoruz. Bu etkileşimler nadiren kişisel düzeyde gerçekleşmekte ve genellikle tarihsel olayların gölgesinde kalmaktadır.

S: Ermenistan ve Ermeniler denildiğinde aklınıza ne geliyor?

C: Hımm, aklıma ne geliyor? Şu anda bu konuda herhangi bir bilğim yok.

S.: Hiç Ermeni tanıyor musunuz?

C: Ermeni mi, hayır, onları görmedim, onlarla hiç karşılaşmadım, bilmiyorum.

S: Ermenistan’ı ziyaret ettiniz mi?

C: Tabii ki hayır.

S: Yani bir Ermeni ürününe karşı önyargınız yok mu?

C: Bilmiyorum, ama dürüst olmak gerekirse kullanmayı düşünmezdim.

Birçok katılımcı, Ermenilerle kişisel düzeyde çok az etkileşimleri olduğunu ya da hiç olmadığını belirtmiştir. Bazı katılımcılar hiç Ermeni tanıdıkları veya arkadaşları olmadığını belirtirken diğerleri işyerinde veya günlük hayatta Ermenilerle karşılaşmadıklarını ifade etti:

S: Hiç Ermeni tanıdınız mı, Ermenistan'ı ziyaret ettiniz mi?

C: Ziyaret etmedim ama onları televizyonda gördüm.

S: Kendi hayatınızda peki?

C: Hayır, belki kendi hayatımda tanımışımdır ama “Ben Ermeniyim” diyen kimse yok.

Katılımcıların yaşadıkları bölgeler ve tarihsel olaylar Ermenilerle etkileşimlerini etkilemektedir:

Evet, onları tanıyorum. Ben Karslıyım, Kars'ta hâlâ yaşayan çok Ermeni var.

(G8: Kadın, 22 yaşında, lise mezunu, Türkiye-Ermenistan sınırına yakın bir yerde yaşıyor)

Örneğin Van ve çevresinde yaşayan katılımcılar tarih boyunca Ermenilerle yaşanan çatışmalardan etkilendiklerini belirtmişlerdir. Ermeniler hakkında duydukları hikâyeler ve bölge tarihi, katılımcıların Ermenilere karşı mesafeli durmalarına neden olmuştur. Ermeni komşuları veya arkadaşları olabileceğini belirten katılımcılar da olmuştur, fakat bu katılımcılar genellikle etkileşimlerinin sınırlı olduğunu belirtmişlerdir.

Derin görüşmelerden elde edilen verilere göre, katılımcıların Ermenistan'da üretilen bir ürünü satın alma konusundaki tutumları farklılık göstermektedir. Ancak, genel olarak belirli eğilimler gözlemlenebilmektedir: Bazı katılımcılar Ermenistan'da üretilen bir ürünü faydalı ve ihtiyaç duydukları takdirde satın alacaklarını belirtmişlerdir. Bu katılımcılar, ürünün menşei yerine pratik ihtiyaçlarını ön planda tutmaktadır. Örneğin Türkiye'de bulunmayan ya da daha iyi kaliteye ve uygun fiyata sahip olan bir Ermenistan menşeli malı satın alabileceklerini dile getirmişlerdir.

Ermenistan'da üretilen bir ürün Türkiye'de de üretiliyorsa tabii ki almam ama başka yerde üretilmiyorsa ve almak zorundaysak alırız.

(G9: Erkek, 51 yaşında, üniversite mezunu, Türkiye-Ermenistan sınırına yakın bir yerde yaşıyor)

Bazı katılımcılar Ermenistan’da üretilen bir ürünü satın alma konusunda tarihsel olaylar ve siyasi çekinceler nedeniyle isteksizdi. Bu katılımcılar, geçmişte yaşanan çatışmalar ve soykırım anlatıları nedeniyle, Ermenistan’da üretilen ürünlere mesafeli yaklaşmaktadır.

Ermenistan’da üretilen bir ürünü satın almakta tereddüt ederim çünkü geçmişte yaşanan olaylar ve soykırım iddiaları nedeniyle Ermenistan’a mesafeliyim.

(G11: Erkek, 34 yaşında, üniversite mezunu, Türkiye-Ermenistan sınırına yakın bir yerde yaşıyor)

Ürünün Ermenistan menşeli olması nedeniyle aynı ürünü başka bir ülkeden satın alma eğiliminde olan katılımcılar da bulunmaktadır. Yansız bir tutum sergileyen katılımcılar, Ermenistan’da üretilen bir ürünü kalitesi ve fiyatı uygunsa satın alacaklarını belirtmiştir. Bu katılımcılar ürünün üretildiği ülkenin önemli olmadığını, asıl önemli olanın ürünün kendisi olduğunu vurgulamışlardır. Bazı katılımcılarsa Ermenistan’da üretilen ürünlere karşı herhangi bir önyargılarının olmadığını ve ihtiyaç duymaları halinde bu ürünleri satın alabileceklerini belirtmiştir.

Ermenistan’da üretilen bir ürünü satın alırım, önemli olan ürünün kalitesi ve fiyatıdır. Ülkenin menşei önemli değil.

(G7: Erkek, 34 yaşında, üniversite mezunu, Türkiye-Ermenistan sınırına yakın bir yerde yaşıyor)

Katılımcıların Ermenistan’da üretilen bir ürünü satın alma konusundaki tutumları tarihsel, siyasal ve pratik etkenlere bağlı olarak değişmektedir. Genel olarak, bir ürün kullanışı ve kaliteliyse satın alma eğilimi söz konusudur. Ne var ki tarihsel olaylar ve siyasal çekinceler nedeniyle bazı katılımcılar bu ürünlere mesafeli yaklaşmaktadır.

Bazı katılımcıların (G19, G20 ve G21 gibi) Ermenistan algısı, 1915 Ermeni Soykırımı gibi tarihsel olaylar ve devam eden siyasi çatışmalar tarafından şekillenerek kuvvetli bir biçimde olumsuz hal almıştır. Bu bakış açısı, çözülmemiş tarihsel sıkıntıların ve mevcut siyasi gerginliklerin bireysel tutumlar üzerindeki derin etkisinin altını çizmektedir. Güçlü duygusal tepkiler ve olumsuz çağrışımlar, Ermenistan ve Türkiye arasında uzlaş ve karşılıklı anlayışın geliştirilmesinin önündeki önemli zorluklara işaret etmektedir. Bu engellerin aşılabilmesi için tarihsel sıkıntıların ele alınması, diyalogların teşvik edilmesi ve ortak bir zemin bulmayı amaçlayan işbirliği çabalarıyla güven inşası gibi adımlar atılması gerekmektedir.

Ermenistan deyince aklıma ilk gelen soykırım, anlaşma olmaması, anlaşmaya varılamaması, ülkeler arası kavga, çatışma, böyle kötü kelimeler geliyor.

(G19: Kadın, 35 yaşında, lise mezunu)

G21'in Ermenistan ve Ermenilerle ilgili algısı ağırlıklı olarak, tarihsel bir olayla, 1915 Ermeni Soykırımıyla şekillenmiştir:

Ermenistan ve Ermeniler deyince aklımıza genellikle soykırım geliyor.

(G21: Kadın, 31 yaşında, üniversite mezunu)

Bu sorunların ele alınması, tarihsel sıkıntıları kabul ederken, her iki tarafın kimliklerini ve tarihlerini daha etraflıca anlamayı teşvik eden eğitim, kültürel etkileşim ve açık diyalog yoluyla perspektifleri genişletme çabalarını gerektirmektedir.

S: Ermeniler ve Türkler arasındaki karşılıklı güven düzeyini ne artırabilirdi?

C: İnsanların birbirini anlaması gerekir.

(G21: Kadın, 31 yaşında, üniversite mezunu)

G22'nin Ermenistan algısı, kapalı sınırlar ve iki ülke arasında iletişimin olmaması görüşü etrafında şekillenmiştir. Bu bakış, etkileşim ve anlayışın önündeki fiziksel ve sembolik engelleri vurgulamaktadır. Çözülememiş tarihsel ve siyasi meseleleri temsil eden kapalı sınırlar, yalıtıklık ve kopukluk duygusunu beslemektedir. Bu engellerin diplomatik çabalarla ele alınması ve iletişim ile etkileşimin teşvik edilmesi, ilişkilerin iyileştirilmesi ve algıların değişmesi için bir yol açabilir. Katılımcının ifadeleri, sınırların açılmasını, diyalogun teşvik edilmesini ve iki toplum arasında köprüler kurulmasını amaçlayan girişimlere acilen ihtiyaç duyulduğunu ortaya koymaktadır:

Ermenistan'ı düşündüğümde aklıma kapalı sınırlar geliyor, iletişim yok, kimse oradan buraya gelemiyor ve kimse buradan oraya gidemiyor.

(G22: Kadın, 23 yaşında, lise mezunu)

G22'nin Türkiye ve Ermenistan'ın barış içinde yaşamak için bir yol bulup bulamayacağına ilişkin görüşü, Türkiye'ye sağlayacağı faydalara dair pragmatik bir değerlendirmeye şekillenmiştir. Ermenistan'ın Türkiye için küresel ölçekte sınırlı katkılar sunduğunu düşünmekle birlikte, ticaret yolları aracılığıyla sağlanacak erişimin Ermenistan için faydalı olabileceğini kabul etmektedir. Bu bakış açısı, barışa yönelik ekonomik işbirliğinin, özellikle ticaretin, ilişkilerin iyileşmesinden doğabilecek en somut ve yararlı sonuç olarak görüldüğü ticarete dayalı bir yaklaşıma işaret etmektedir. Katılımcının tutumu, geniş kapsamlı diplomatik veya kültürel uzlaşma çabalarından ziyade pratik faydalara odaklanmakta olup, ekonomik teşviklerin iki ülke arasındaki ilişkilerin iyileştirilmesinde önemli bir itici güç olabileceğini düşündürmektedir:

S: Türkiye ve Ermenistan'ın komşu olduğunu ve iki ülkenin barış içinde yaşamının bir yolunu bulması gerektiğini düşünüyor musunuz?

C: Yani Ermenistan'ın küresel anlamda Türkiye'ye katkı sağlayacak bir konumda olmadığını düşündüğüm için, Türkiye'nin Ermenistan'a ticaret yolu açısından erişim sağlamasının Ermenistan için daha faydalı olacağını düşünüyorum, sanki Türkiye'nin buna çok ihtiyacı yokmuş gibi.

(G22: Kadın, 23 yaşında, lise mezunu)

G29 olarak tanımlanan katılımcı, Türkiye ile Ermenistan arasında barış sağlanıp çatışmanın sonlandırılabilmesi konusunda karamsar bir görüştedir. G29, Türkiye'nin Azerbaycan'la dostluğunu ve Azerbaycan-Ermenistan arasında süregelen gerilimi, Ermenistan'la barış içinde yaşamının bir yolunu bulmaya karşı olmasının başlıca nedenleri olarak dile getirmektedir. Ayrıca, Türkiye ve Ermenistan arasındaki uzun süredir devam eden husumete atıfta bulunarak, tarihte derin kökleri bulunan bir karşıtlık algısının olduğunu ve bunun aşılmasının zor olduğuna inandığını ifade etmektedir. Bu bakış açısı, bölgesel ittifakların ve tarihsel çatışmaların güncel tutumlar üzerindeki önemli etkisini vurgulamakta ve bu engellerin aşılmasının hem tarihsel sıkıntıların hem de güncel siyasi dinamiklerin ele alınmasını gerektireceğini öne sürmektedir:

S: Ermeniler komşumuz olduğuna göre, onlarla barış içinde yaşamının bir yolunu bulmamız gerektiğini düşünüyor musunuz?

C: Hayır, çünkü hâlâ devam eden bir Azerbaycan-Ermenistan gerginliği var ve Azerbaycan bizim dostumuz.

S: Ermenistan ve Türkiye arasındaki sorunların çözülebileceğini düşünüyor musunuz?

C: Sanmıyorum çünkü çok uzun süredir devam eden bir hasımlığımız var.

(G29: Erkek, 23 yaşında, lise mezunu)

G30 olarak tanımlanan katılımcı, Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin normalleşmesi için Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki savaşın sona ermesinin kritik bir önkoşul olduğu kanısındadır. Bu bakış açısı, Ermenistan-Azerbaycan çatışmasının Türkiye-Ermenistan ilişkileri üzerindeki önemli etkisini vurgulamakta ve bölgesel meselelerin iç içe geçmişliğini yansıtmaktadır. Bu yanıt, bölgede barış ve istikrarın sağlanmasının ikili ilişkilerin iyileştirilmesi açısından temel bir adım olduğuna ışık tutmaktadır. Bu görüş, Ermenistan-Azerbaycan çatışmasının çözümü doğrultusundaki çabaların, Türkiye ile Ermenistan arasında daha yapıcı bir etkileşim ve uzlaşının yolunu açabileceğini öne sürmektedir.

S: Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi için hangi önkoşulların yerine getirilmesi gerektiğini düşünüyorsunuz?

C: Azerbaycan'la olan savaşın sonu olabilir.

(G30: Kadın, 49 yaşında, lise mezunu)

TG23'ün Ermenilere yönelik tutumu, ayrımcılık yapmayan evrensel bir yaklaşımla şekillenmiştir. Katılımcı, Ermenilere de herkesle olduğu gibi davranılması gerektiğini vurgulayarak eşitlikçi ve kapsayıcı bir bakış açısını yansıtmaktadır. Bu tutum, tarihsel sıkıntıların ötesine geçme ve bireyin karakterine odaklanma isteğini göstermektedir. Böyle bir duruş, farklı kültürel veya etnik geçmişleri olan bireyler arasında uzlaşa sağlamak ve yapıcı ilişkiler kurmak için sağlam bir temel sunmaktadır.

S: Genel olarak Ermenilere karşı tutumunuzun nasıl olduğunu söyleyebilirsiniz?

C: Evrensel olarak herkese aynı şekilde bakıyorum.

(G23: Erkek, 61 yaşında, üniversite mezunu)

2.2.4. Potansiyel İşbirliği alanları

Bu kısımda toplumlar ve ülkeler arasındaki potansiyel işbirliği hakkında bilgi verilmektedir. Anket, toplumlar ve ülkeler arasındaki olası işbirliği fırsatlarını da anlamaya çalıştığından, hangi alanların bu işbirliği için itici güç olabileceğine odaklanmak hayati önem arz etmektedir. Bu kısımdaki nicel ve nitel bulgularla, normalleşme sürecinin ilerleyebileceği olası yollara ışık tutmaya çalışıyoruz.

Nitel bulgulara dayanarak, katılımcıların Ermenistan ve Türkiye arasındaki sınırın açılmasının ekonomik etkilerine ilişkin görüşlerinin çeşitli ve kapsamlı olduğunu gözlemledik:

Güvenlik açısından olumsuz bir şey olacağını sanmıyorum, ne kadar soru-numuz olabilir ki? Ekonomik ve kültürel bakımdan olumlu etkileri olacağını düşünüyorum.

(G8: Kadın, 22 yaşında, lise mezunu, Türkiye-Ermenistan sınırına yakın bir yerde yaşıyor)

Ekonomik açıdan, kültürel olarak olumlu bir şekilde nötr olduğunu düşünüyorum çünkü dediğim gibi, bazı şeyler zaten birbirine yakın. Belki çok yakın bir bölgede bir ya da iki küçük yerleşim yeri bizden ve onlardan etkilenebilir, ama güvenlik açısından bazı tereddütlerim var.

(G9: Erkek, 51 yaşında, üniversite mezunu, Türkiye Ermenistan sınırına yakın bir yerde yaşıyor)

Katılımcıların çoğu sınırın açılmasının olumlu ekonomik etkileri olacağı konusunda hemfikirdir. Bu olumlu etkiler arasında ticaretin artması, turizmin canlanması ve

ekonomik işbirliğinin gelişmesi yer almaktadır. Özellikle sınır bölgelerinde yaşayan halklar arasındaki ekonomik etkileşimin artması muhtemeldir. Bununla beraber, kimi katılımcılar güvenlik endişelerini dile getirmiş ve sınırın açılmasının güvenlik sorunları yaratabileceğini ifade etmişlerdir. Gelgelelim, sınırın kontrollü bir şekilde açılması halinde bu güvenlik endişelerinin en aza indirilebileceği yönünde görüşler de mevcuttur.

G12, Ermenilerle ilgili olumsuz söylemleri reddetmekte, bireysel düzeyde ilişkilere açık olduğunu ifade etmektedir. Ancak, Ermenistan’dan gelenlerin Türkiye’ye yerleşmesine karşı çıkması kültürel ve demografik kaygılarını yansıtmaktadır.

S: Ermenistan ile Türkiye arasındaki sınırın açılmasını onaylıyor musunuz?

C: Sınırların açılması mı? Kültür ve turizm açısından bir sorun görmüyorum ama yerleşim vs. istemem.

(G12: Kadın, 33 yaşında, lise mezunu)

G24 olarak tanımlanan katılımcı, Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin normalleşme potansiyeline dair ayrıntılı bir bakış açısı sunmaktadır. Tarihsel gerilimleri kabul etmekle birlikte, günümüzde normalleşmenin mümkün olabileceğine inanmakta; fakat bu sürecin son derece siyasi olduğunu ve daha geniş bir uluslararası işbirliğini gerektirdiğini vurgulamaktadır. Türkiye’nin, özellikle mevcut hükümetiyle, bu süreci tek başına gerçekleştiremeyebileceğini öne sürmektedir. Bu bakış açısı, diplomatik çabaların karmaşıklığına ve uzun süredir devam eden çatışmaların çözümünde uluslararası uzlaşının önemini dikkat çekmektedir:

Yani normalleşebilir, tabii geçmişte de olaylar oldu, bugün de normalleşebilir... Bu biraz siyasetle ilgili bir şey. Diğer ülkelerle ortak bir mutabakata varılması gerekir. Türkiye’nin mevcut hükümetle tek başına yapabileceği bir şey değil.

(G24: Kadın, 48 yaşında, lise mezunu)

G12’nin Ermenistan’dan insanların Türkiye’ye yerleşmesine karşı duruşu, kültürel çeşitlilik ve demografik değişimle ilgili endişelerini yansıtmaktadır. Bununla birlikte, G12, Ermenilere yönelik önyargılara da karşı çıkmaktadır. Daha fazla bilgilenme ve eğitimle bu önyargıların tamamen yıkılabileceği ve daha kapsayıcı bir bakış açısının geliştirilebileceği açıktır. Sivil toplum kuruluşları tarafından düzenlenen kültürel etkinliklere katılım, G12 gibi bireylerin daha fazla bilgi edinmesine ve önyargılarını azaltmasına yardımcı olabilir.

Genel olarak, katılımcıların görüşleri hoşgörölü ve yapıcı bir tutum sergilemektedir. Her ne kadar bilgi eksikliği olsa da bu tutumun eğitim ve bilinçlendirme sayesinde daha olumlu yönde gelişebileceği görülmektedir. Türkiye’nin diploma-

tik ilişkilerdeki aktif rolü ve sivil toplum kuruluşlarının etkinlikler düzenlemesi, Türkiye'deki insanların daha bilinçli ve önyargısız yaklaşımlar geliştirmesine katkıda bulunabilir.

G25 olarak tanımlanan katılımcı, Ermenistan ve diğer komşu ülkelerle diplomatik ilişkiler kurulmasını kuvvetle desteklemektedir. Bu tür ilişkiler için ortak coğrafya ve kültürel benzerlikleri ikna edici gerekçeler olarak vurgulamakta ve halihazırda diplomatik temasların olmayışını mantıksız bulmaktadır. Bu bakış açısı bölgesel işbirliğinin önemini ve ilgili tüm tarafların yararına olacak şekilde diplomatik ilişkilere öncelik verecek bir politika değişikliğine ihtiyaç duyulduğuna işaret etmektedir. G25'in bakış açısı, daha açık ve işbirliğine dayalı bir bölgesel yaklaşımı savunarak, ortak yanları esas alan karşılıklı anlayış ve işbirliği potansiyelinin altını çizmektedir:

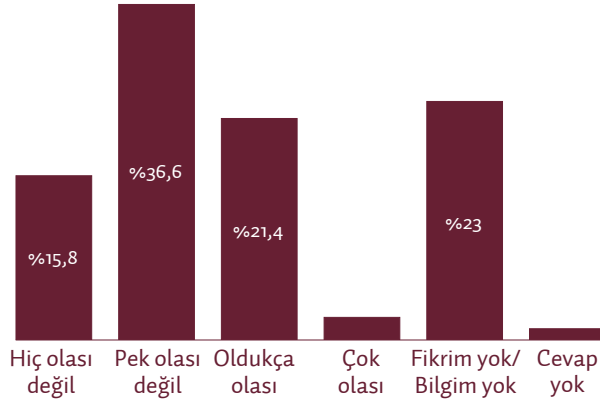
S: Ermenistan ile diplomatik ilişkiler kurulmalı mı?

C: Elbette kurulmalı, sadece Ermenistan'la değil, tüm komşularla. Sonuçta aynı coğrafyayı paylaşıyoruz, benzer kültürlerimiz var, dolayısıyla bunun bugüne kadar gerçekleşmemiş olması çok saçma.

(G25: Erkek, 25 yaşında, üniversite mezunu)

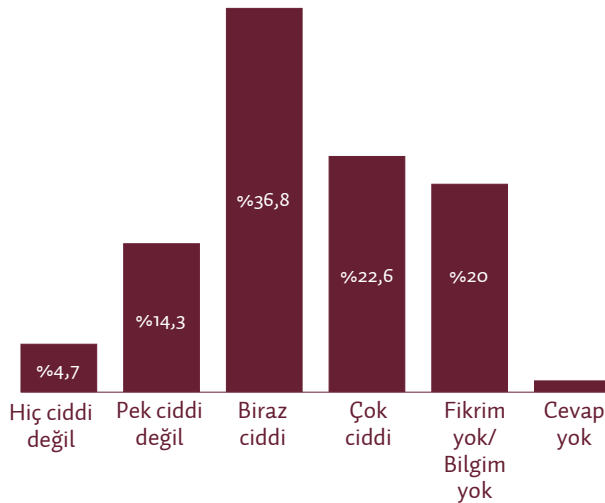
Anketin nicel bulgularına göre, katılımcıların %36,6'sı önümüzdeki 5 yıl içinde Ermenistan-Türkiye ilişkilerinin diyalog ve iletişim yoluyla normalleşmesini pek olası görmezken, %21,4'ü bu soruya daha ılımlı yaklaşarak normalleşmeyi oldukça olası gördüğünü belirtmiştir.

Grafik 25. N23. Genel olarak, önümüzdeki 5 yıl içinde Ermenistan-Türkiye ilişkilerinin diyalog ve iletişim yoluyla normalleşme olasılığını nasıl değerlendirirsiniz? (n = 2007)

Katılımcıların %36,8'i Türkiye ile Ermenistan arasındaki sorunların biraz ciddi olduğunu söylerken, %22,6'sı sorunların çok ciddi olduğunu düşünmektedir. Öte yandan, %14,3'lük bir kesimse sorunların pek ciddi olmadığı kanısındadır.

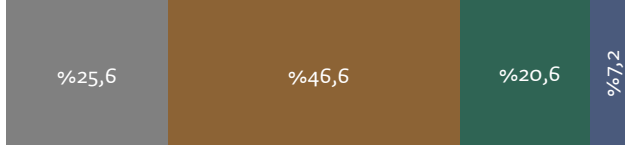
Grafik 26. N24. Türkiye ve Ermenistan arasındaki sorunların ne kadar ciddi olduğunu düşünüyorsunuz? (n = 1997)

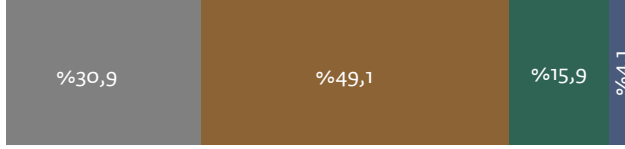
Katılımcıların eğitim seviyesi arttıkça ülkeler arasındaki sorunları çok ciddi bulanların oranı da artmaktadır.⁸ Lise altı eğitimlilerde bu oran %25,6'dır. Bu oran lise mezunlarında %30,9'a, üniversite mezunlarındaysa %31,2'ye ulaşmaktadır.

Grafik 27. Katılımcıların eğitim düzeyine göre Türkiye ve Ermenistan arasındaki sorunların algılanan ciddiyeti (n = 1586)

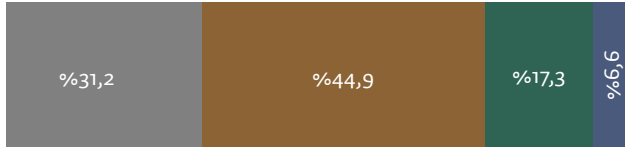
Lise altı (N=640)

Lise (N=548)

Üniversite (N=399)

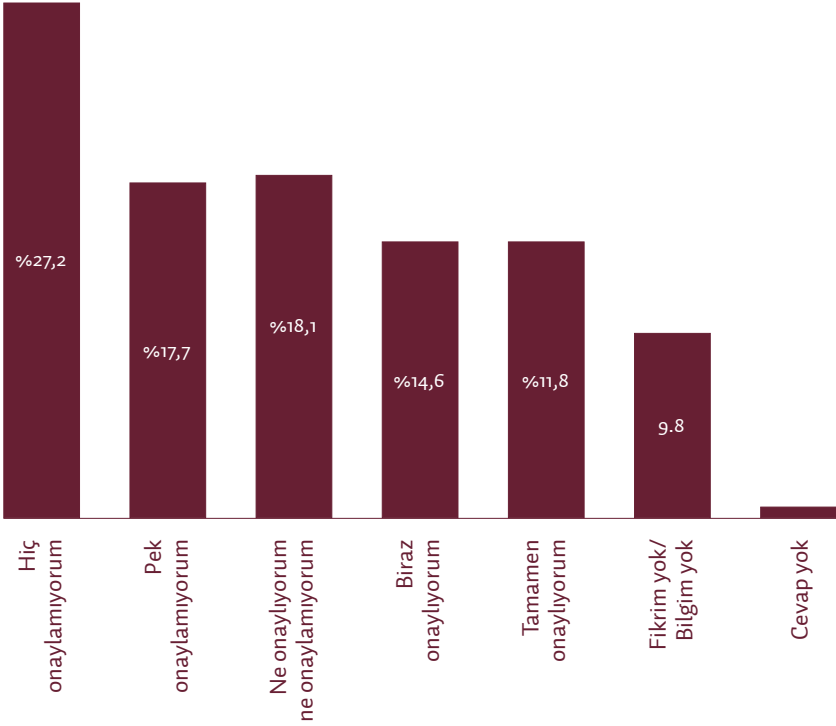

Çok ciddi
 Biraz ciddi
 Pek ciddi değil
 Hiç ciddi değil

8 Kruskal-Wallis testi, H = 9,781, p-değeri = 0,008, n = 1586.

Aşağıdaki grafikte de görüldüğü gibi, katılımcıların %27,2'si iki ülke arasındaki sınırın açılmasını hiç onaylamamaktadır. En düşük oransa, Ermenistan ve Türkiye arasındaki sınırın açılmasını tamamen onaylayanlarıdır (%11,8).

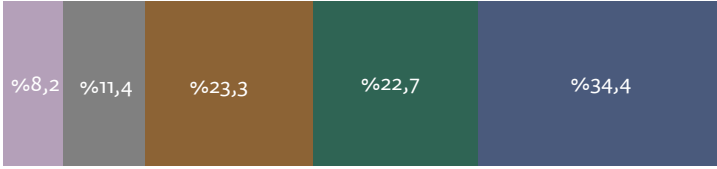
Grafik 28. N28. Ermenistan ve Türkiye arasındaki sınırın açılmasını ne ölçüde onaylıyorsunuz? (n = 2016)

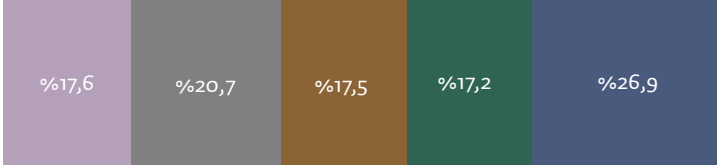
Yanıtlar cinsiyete göre incelendiğinde, ülkeler arasındaki sınırın açılmasını onaylayanların oranının erkeklerde kadınlara kıyasla daha yüksek olduğu görülmektedir.⁹ Öte yandan, kadın katılımcıların %34,4'ü bu durumu hiç onaylamazken bu oran erkek katılımcılar arasında %26,9'dur.

Grafik 29. Katılımcının cinsiyetine göre Ermenistan ve Türkiye arasındaki sınırın açılmasını onaylama düzeyi (n = 1817)

Kadın (N=852)

Erkek (N=965)

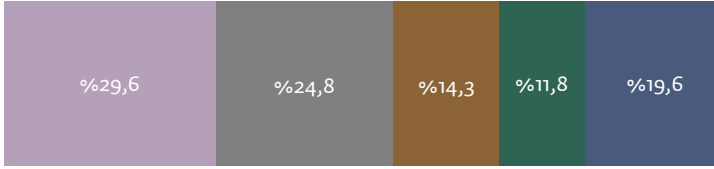
Tamamen onaylıyorum Ne onaylıyorum ne onaylamıyorum Hiç onaylamıyorum
Biraz onaylıyorum Pek onaylamıyorum

⁹ Wilcoxon sıra toplamı testi, W = 740966.500, p-değeri < 0.001, n = 1817.

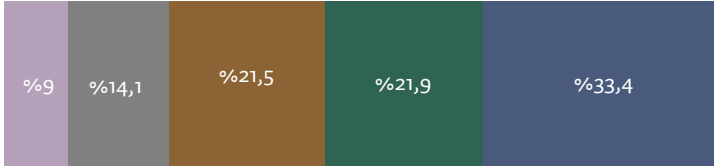
Dahası, iki ülke arasındaki sınırın açılmasını onaylayanların oranı, bir Ermeniyle etkileşim kurmuş olan katılımcılar arasında çok daha yüksektir.¹⁰ Sınırın açılmasını tamamen onaylayanların oranı %29,6 iken, bu oran bir Ermeniyle hiç etkileşim kurmamış olanlarda %9'dur.

Grafik 30. Etkileşim deneyimine göre Ermenistan ve Türkiye arasındaki sınırın açılmasını onaylama düzeyi (n = 1788)

Etkileşim deneyimi var (N=372)

Etkileşim deneyimi yok (N=1416)

 Tamamen onaylıyorum	 Ne onaylıyorum ne onaylamıyorum	 Hiç onaylamıyorum
 Biraz onaylıyorum	 Pek onaylamıyorum	

¹⁰ Wilcoxon sıra toplamı testi, W = 1246226.500, p-değeri < 0.001, n = 1787.

Katılımcılara ülkeler arasındaki sınırların karşılıklı olarak açılmasının neleri etkileyeceğini de sorarak bu konuyu detaylandırmaya çalıştık. Ankete göre, insanların %40,9'u bu gelişmenin Türkiye'nin güvenliği için çok olumsuz olacağını düşünmektedir. Bu oran diğer seçeneklere kıyasla en yüksek oran olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye'de çok olumsuz etkileneceği düşünülen ikinci alanınsa kültür olduğunu görmekteyiz (%30,4).

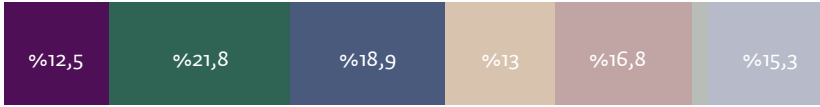
Öte yandan, Türkiye ile Ermenistan arasındaki karşılıklı sınırın açılmasının Türkiye ekonomisi üzerinde çok olumlu bir etkisi olacağına inananların oranı %15,1'dir. Çok olumlu etkileneceği düşünülen ikinci alansa iki ülke arasındaki ilişkilerin normalleşmesidir (%12,5).

Grafik 31. N29. Türkiye ve Ermenistan arasındaki sınırın açılmasının, aşağıdaki alanlar üzerinde ne tür bir etkisi olacağını düşünüyorsunuz? (n = 1999)

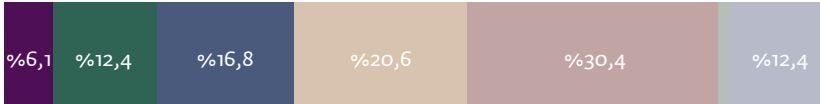
Ekonomimiz

Ülkelerimiz arasındaki ilişkilerin normalleşmesi

Kültürümüz

Ülkemizin güvenliği

5. Çok olumlu

3

1. Çok olumsuz

Fikrim yok/ Bilgim yok

4

2

Cevap yok

Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi konusunda katılımcılar arasında farklı görüşler bulunmaktadır. Bazı katılımcılar normalleşmenin mümkün olduğunu, bunun için empati, kültürel faaliyetler ve sivil toplum projelerinin önemli olduğunu belirtmektedir. Bazı katılımcılarsa jeopolitik durumlar ve dış güçlerin etkisi nedeniyle normalleşmenin zor olduğunu veya mümkün olmadığını ifade etmektedir. Bu farklar, Türkiye ve Ermenistan halkları arasındaki tarihsel, kültürel ve siyasal dinamiklerin karmaşıklığını yansıtmaktadır.

Empati kurarak birçok şeyi başarabilirler. Normalleşmeye çalışsak bile dışarıdan birileri bu normalleşmeyi etkilemek ya da engellemek için elinden geleni yapacaktır.

(G9: Erkek, 51 yaşında, üniversite mezunu, Türkiye-Ermenistan sınırına yakın bir yerde yaşıyor)

Mevcut jeopolitik durumda çözülebileceğini düşünmüyorum.

(G7: Erkek, 34 yaşında, üniversite mezunu, Türkiye-Ermenistan sınırına yakın bir yerde yaşıyor)

G18, Ermenistan ve Türkiye arasındaki ilişkilerin normalleşmesi konusunda olumlu bir tutumda olduğunu söylemektedir. Bireysel düzeyde, Ermenilere karşı olumsuz bir tutumu bulunmamakta, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesini desteklemektedir:

Bu diplomatik ilişki bir iletişimdir, olumlu da olsa olumsuz da olsa kurulabilir, neden olmasın?

(G18: Erkek, 34 yaşında, üniversite mezunu)

G19, Ermenistan'la diplomatik ilişkilerin kurulmasına şartlı destek vermekte, sahici ve karşılıklı fayda sağlayan etkileşimlerin önemini vurgulamaktadır. Fırsatçılığa karşı uyarıda bulunarak ilişkilerin olumlu bir yaklaşımla ele alınması gerektiğini belirtmektedir. Yanıtı, iyimserliği temkinle dengeleyen, diplomatik sonuçların şekillendirilmesinde proaktif ve bilinçli bir yaklaşımı savunan incelikli bir bakış açısını yansıtmaktadır. Bu görüş, her iki tarafın da etkileşimlerinde hakkaniyet ve iyi niyet göstermesi durumunda ikili ilişkilerde iyileşme sağlanabileceğine dikkat çekmektedir.

S: Sizce Ermenistan'la diplomatik ilişkiler kurulmalı mı ve nasıl?

C: Kurulursa iyi olabilir, ama taraflı çıkarlara dayanmamalı. Kötü olacak diye düşünmeyin; iyi yapmak da kötü yapmak da sizin elinizde.

(G19: Kadın, 35 yaşında, lise mezunu)

G22 olarak tanımlanan katılımcının Ermenistan'la diplomatik ilişkiler kurulması konusundaki bakışı belirsizlik ve şartlı destekle şekillenmiştir. Katılımcı, potansiyel faydaları kabul etmekle birlikte, bu tür ilişkilerin gerekliliğini ve uygulanabilirliğini sorgulaması hasebiyle ikircikli bir konumda bulunmaktadır. Azerbaycan'la yakın ilişkiler ve milliyetçi hislerin etkisi, bu bakış açısını şekillendiren önemli etkenlerdir. Katılımcı, Türkiye'nin Ermenistan'dan kayda değer siyasi veya ekonomik faydalar elde edeceğine inandığı takdirde tutumunun değişebileceğini ima etmektedir. Ancak, bu tür faydalar olmazsa, halihazırda olduğu gibi ilişki kurulamayışı, kabul edilen bir gerçeklik olarak görülmektedir. Bu analiz, Ermenistan'la diplomatik ilişkilere dair tutumların şekillenmesinde pragmatik değerlendirmeler, tarihsel ittifaklar ve milliyetçi hisler arasındaki karmaşık etkileşimi gözler önüne sermektedir:

S: Sizce Ermenistan'la diplomatik ilişkiler kurulmalı mı?

C: Yani, diplomatik ilişkilerin hangi çıkar doğrultusunda geliştirilebileceğini bilmiyorum. Kurulsa daha iyi olur diye düşünüyorum, ama kurulmalı mı? Türkiye'nin, kurulması gerekse bile bu tarafı tutmayacağını düşünüyorum. Yani, çoğu milliyetçi için Azerbaycan'ın tutumu ya da Azerbaycan'ın tarafında olmak önemli, ama düşündüğünüzde, Türkiye'nin Ermenistan'dan siyasi ya da ekonomik bir fayda elde etmiş olsaydı bu tarafı tutmayacağını düşünüyorum. Bu yüzden, çok da önemli olduğunu düşünmüyorum, bu şekilde devam eder gibi görünüyor.

(G22: Kadın, 23 yaşında, lise mezunu)

G13, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi gerektiğine inanmakta, diplomatik ilişkilerin kurulmasının faydalı olacağını düşünmektedir. Gelgelelim sivil toplum kuruluşlarının işbirliği konusunda kararsızdır ve tarihsel anlaşmazlıkların çözümünün zor olduğunu belirtmektedir. Ona göre, ekonomi ve enerji konusunda kurulacak işbirliği, çıkar ilişkisi çerçevesinde hızlandırılabilir:

S: Sizce Ermenistan'la diplomatik ilişkiler kurulmalı mı, ne düşünüyorsunuz?

C: Gelecekte bizim için faydalı olabileceğini düşünüyorum, sonuçta komşu bir ülke, neden savaşalım ya da kötü ilişkilerimiz olsun ki? Bizim ülkemiz için de faydalı olabilir.

(G13: Kadın, 59 yaşında, lise mezunu)

G16'nın diplomatik ilişki kurulup kurulmaması konusunda net bir görüşü olmamakla birlikte, kötü niyetli biri olmadığı için herkesin barış içinde yaşaması gerektiğini düşünmektedir:

Onu bilemiyorum, yani hepimiz insanız, bilmiyorum, kötü düşünemiyorum çünkü hiçbir zaman art niyetli kötü bir insan olmadım.

(G16: Kadın, 40 yaşında, lise altı eğitim seviyesi)

G26 olarak tanımlanan katılımcı, Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınırın açılmasını esasen güvenlik endişeleri çerçevesinde değerlendirmektedir. Bu adımın Ermenistan'dan kaynaklanabilecek güvenlik sorunlarına yol açabileceğini düşünmektedir. Bu bakış açısı, tarihsel çatışmalar ve siyasi gerilimler nedeniyle devam eden büyük güvensizliği ve korkuyu gözler önüne sermektedir. Katılımcının güvenlik meselelerine odaklanması, bu endişelerin giderilmesi ve sınırın açılması ile ilgili ilişkilerin geliştirilmesi konusundaki tartışmalar için daha uygun bir ortam oluşturulması bakımından, güven artırıcı önlemler alınıp güvenceler verilmesi gerektiğine dikkat çekmektedir:

S: Türkiye ve Ermenistan arasındaki ortak sınırın açılmasının ekonomimizi, kültürümüzü veya güvenliğimizi nasıl etkileyeceğini düşünüyorsunuz?

C: Yani, güvenlik açısından sorunlara yol açabileceğini düşünüyorum.

S: Bu sorunlar kimden kaynaklanır?

C: Sanırım Ermenistan'dan.

(G26: Kadın, 24 yaşında, lise mezunu)

Ankette katılımcılara Türkiye ve Ermenistan’ın hangi alanlarda ilişki kurabileceği de sorulmuştur. Aşağıdaki grafikte de görüldüğü üzere, “Hayır” cevabının en yüksek olduğu alan askeri alandır (%65,8). Bu seçeneği siyaset (%40,9) takip etmektedir. Öte yandan, en yüksek oranda “Evet” cevabı verilen alanlar, sırasıyla, ekonomi ve enerji (%53,9), ulaşım ve çevre (%51) ve kültür ve turizmdir (%50,2).

Grafik 32. N32. Sizce Türkiye ve Ermenistan aşağıdaki alanlarda ilişki kurabilir mi? (n = 1980)

Ülkelerin askeri alanda ilişki kurabileceğini düşünenlerin oranı erkek katılımcılar arasında kadınlara kıyasla biraz daha yüksektir.

Tablo 9. Katılımcıların cinsiyetine göre iki ülke arasındaki askeri ilişkilere bakış açıları (n = 1588).

	Evett	Hayır
Kadın (n= 729)	%13,8	%86,2
Erkek (n= 859)	%17,8	%82,2

Eğitim seviyesi arttıkça iki ülkenin askeri alanda işbirliği yapabileceğini düşünenlerin oranı az da olsa artmaktadır.

Tablo 10. Katılımcıların eğitim düzeyine göre iki ülke arasındaki askeri ilişkilere bakış açıları (n = 1584).

	Evett	Hayır
Lise altı (n= 645)	%14,5	%85,5
Lise (n= 559)	%15,4	%84,6
Üniversite (n= 380)	%19	%81

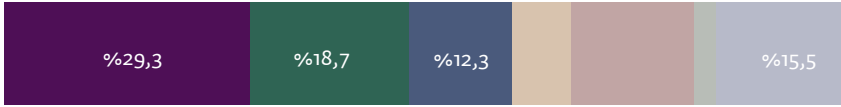
Katılımcılar Türkiye hükümetinin normalleşmedeki rolünü çok (%47,8) veya oldukça (%19,5) önemli bulmaktadır. “5 - Çok önemli” cevabını verenler arasında ikinci en yüksek oran Ermenistan hükümetinin normalleşmedeki rolünü önemseyenlerin oranıdır (%29,3). Normalleşmede mühim rol oynayacağı düşünülen aktörlerin başında Türkiye ve Ermenistan hükümetlerinin geldiğini görmekteyiz. “Fikrim yok” cevabının en yüksek oranda “sivil toplum” seçeneğine ait olduğunu, bunun bir nedeninin kamunun bu tür kurumlar hakkındaki bilgi eksikliği olabileceğini de belirtmeliyiz.

Grafik 33. N33. Aşağıdakilerin rolü sizce normalleşme süreci için ne kadar önemli? (n = 1971)

Türkiye hükümeti

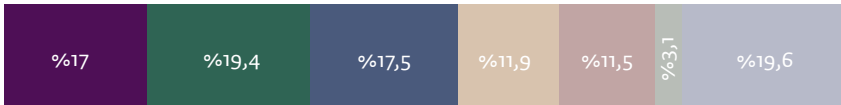
Ermenistan hükümeti

Sivil toplum (STK'lar, inisiyatif grupları vs.)

Diğer ülke hükümetleri

Türkiye hükümetinin rolünü önemli bulanların oranı kadın katılımcılar arasında erkeklere kıyasla daha yüksektir.

Tablo 11. Katılımcıların cinsiyetine göre Türkiye hükümetinin normalleşmedeki rolünün değerlendirilmesi (n = 1693).

	1. Hiç önemli değil	2	3	4	5. Çok önemli
Kadın (n= 792)	%4,1	%3,7	%9,9	%25,1	%57,2
Erkek (n= 901)	%4,7	%5,4	%10,7	%21,8	%57,4

Son olarak, bulgularımızı katılımcıların eğitim düzeyine göre değerlendirdik. Türkiye hükümetinin normalleşmedeki önemine ilişkin olarak, “4” ve “5” kümülatif değerlerinin, lise altı eğitim almış katılımcılarda en yüksek oranda olduğunu görmekteyiz.

Tablo 12. Katılımcıların eğitim düzeyine göre Türkiye hükümetinin normalleşmedeki rolünün değerlendirilmesi (n = 1690).

	1. Hiç önemli değil	2	3	4	5. Çok önemli
Lise altı (n= 718)	%4,4	%4,9	%8,2	%25,3	%57,1
Lise (n= 559)	%4,6	%5	%12,2	%21,1	%57,1
Üniversite (n= 413)	%4,1	%3,8	%11,1	%23,1	%57,9

Nitel bulgular incelendiğinde, katılımcıların Türkiye'nin Ermenistan'la ilişkilerini iyileştirmek için atması gereken adımlara ilişkin görüşlerinin çok çeşitli ve kapsamlı olduğu görülmektedir:

G2, Türkiye'nin Ermenistan'la ilişkilerini geliştirmek için kültürel etkinlikler düzenlemesi, sınırları açması ve vizesiz giriş-çıkış imkânı sağlaması gerektiğini vurgulamaktadır.

G9, ekonomik ve enerji alanlarında işbirliğinin geliştirilmesi gerektiğini savunmakta, ülkeler arasındaki çıkarların karşılıklı olarak gözetilmesi gerektiğinin altını çizmektedir.

G1, önyargıların çocukların eğitilmesiyle azaltılabileceğine, eğitim ve bilinçlendirme programlarının önemli olduğuna dikkat çekmektedir.

G6 ise büyük güçlerin müdahale ederek barışçıl çözümler bulabileceğini belirtmektedir. Bu katılımcı, "büyük güç" terimini kullanmakta, ama aslında, dünya siyasi sistemindeki hegemonik ülkelere atıfta bulunmaktadır. Bu terim genellikle küresel ölçekte önemli ekonomik, askeri ve siyasi etkiye sahip ülkeleri ifade eder.

G24 olarak tanımlanan katılımcı, Türkiye toplumunun Ermenilerle pozitif ilişkilere zaten meyilli olduğu, toplumun kendi başına değişim yaratmasının yetersiz kaldığı kanısındadır. İyileştirilmiş ilişkiler karşısındaki asıl engelin, siyasi retorik ve eylemlerde yattığını ve bunların ayrılıkları yaratarak sürdürdüğünü vurgulamaktadır. Bu bakış açısı, tarihsel gerilimlerin aşılmasında ve ikili ilişkilerin geliştirilmesinde siyasi liderlik ve diplomatik çabaların önemini öne çıkarmaktadır. Katılımcı, siyasi dil ve eylemlerin, toplumun özellikle genç nesiller arasında var olan daha uyumlu ve bütünsel hislerini yansıtacak şekilde değiştirilmesi çağrısında bulunmaktadır:

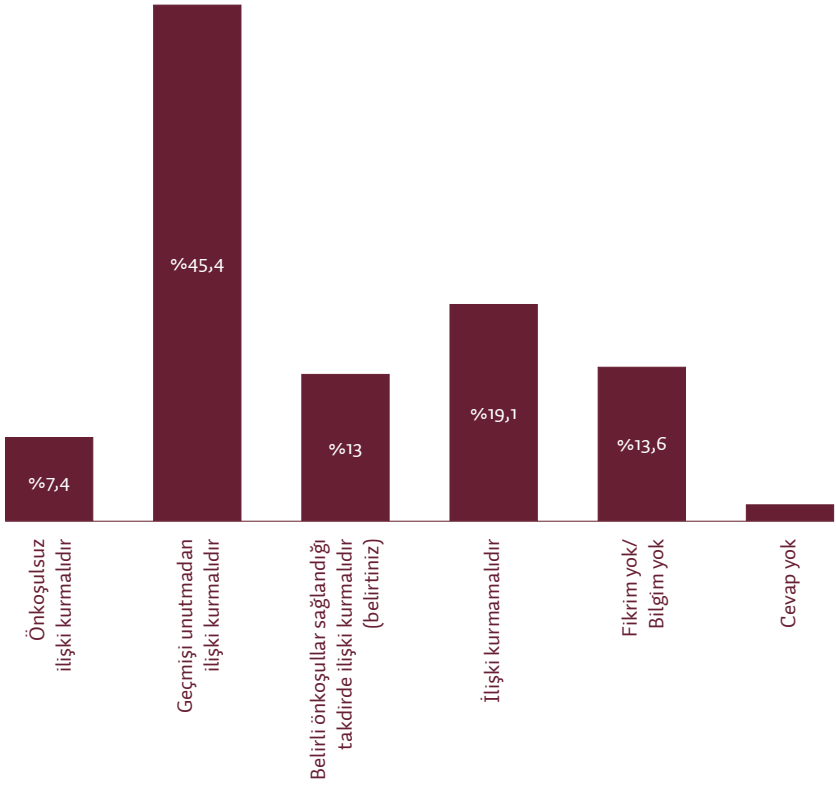
S: Ermenistan ve Türkiye arasındaki ilişkileri geliştirmek için Türkiye'deki siyasetçiler ve toplum ne yapmalı?

C: Toplum ne mi yapmalı? Toplum gerçekten söyleyecek pek bir şeyi yok! Toplum zaten, hani mesela ilk başta sordunuz ya, "Arkadaşlarınızı evlendirir misiniz" diye, toplum zaten genç, yani toplum ne yapsın? Toplum zaten bunu yapıyor, toplumda aslında bir ayrışma yok, devletler ayırıyor, siyasi şey, siyasetin dili bu.

(G24: Kadın, 48 yaşında, lise mezunu)

Anket bulgularına devam edecek olursak, katılımcıların %45,4'ü Türkiye'nin geçmişini unutmadan ilişki kurması gerektiği kanısındadır. Bu oran, yöneltilen soru için verilen diğer seçenekler arasında en yüksek orandır. İkinci en yüksek oransa Türkiye'nin Ermenistan'la ilişki kurmaması gerektiğini düşünenlerin oranıdır.

Grafik 34. N30. Sizce Türkiye, Ermenistan'la ilişkiler konusunda hangi pozisyonu almalıdır? (n = 1999)

Katılımcılardan bazıları Ermenistan hükümetinin normalleşme sürecinde önemli bir rol oynayabileceğine, ilişkilerin empati, karşılıklı anlayış ve kültürel faaliyetler sayesinde geliştirilebileceğinin altını çizmektedir. Bu görüşler, her iki ülkenin de aktif katılımına ve işbirliğine duyulan ihtiyacı vurgulamaktadır.

Mevcut hükümet ayakta kalırsa olumlu adımlar atacak gibi görünüyor. Ne kadar ayakta kalır ve bunu ne kadar sürdürebilir bilmiyorum.

(G7: Erkek, 34 yaşında, üniversite mezunu, Türkiye-Ermenistan sınırına yakın bir yerde yaşıyor)

Sınırları açmalı ve kültür ve turizm etkinlikleri düzenlemelidir. Spor ve kültür etkinlikleri ülkeleri birbirine yaklaştırır.

(G2: Erkek, 33 yaşında, üniversite mezunu, Türkiye-Ermenistan sınırına yakın bir yerde yaşıyor)

Diğer katılımcılar Ermenistan hükümetinin rolü konusunda daha şüpheli ya da olumsuz düşünmektedir. Bu katılımcılar dış etkenlerin ve bölgedeki büyük güçlerin etkisinin ilişkilerin normalleşmesini zorlaştırabileceğine inanmaktadır. Kimi katılımcılar bu konuda yeterli bilgilerinin olmadığını da belirtmiştir.

Katılımcılar, Türkiye hükümetinin Ermenistan'la ilişkilerin normalleştirilmesinde aktif bir rol üstlenmesi gerektiği konusunda mutabıktılar. Diplomatik ilişkilerin kurulması, nefret söyleminin azaltılması ve yapıcı bir yaklaşım benimsenmesi gerektiği katılımcılar tarafından vurgulanmıştı. Bununla beraber, bazı katılımcılar Ermenistan'ın işbirliğinde olmadığını da belirttiler.

Her iki toplumun liderleriyle bir komisyon kurup oturup konuşabilirler.

(G3: Kadın, 26 yaşında, üniversite mezunu, Türkiye-Ermenistan sınırı yakınlarında yaşıyor)

Katılımcılar sivil toplumun rolü konusunda genel olarak olumlu ve yapıcı bir yaklaşım benimsemektedir. Sivil toplum kuruluşlarının kamuyla bir araya gelmesi, kültürel ve entegrasyon gezileri düzenlemesi, sağlık ve eğitim alanlarında işbirliği yapması gerektiği katılımcılar tarafından belirtilmiştir. Fakat bazı katılımcılar Ermenistan'daki STK'ların dış güçlerin etkisi altında olduğu kanısındadır.

Kan ihtiyacı varsa Kızılay gidip orada bir kurum açabilir ve oradaki insanlara kendi ülkelerinde destek olabilir.

(G2: Erkek, 33 yaşında, üniversite mezunu, Türkiye-Ermenistan sınırına yakın bir yerde yaşıyor)

S: Ermeniler ve Türkler arasındaki karşılıklı güven düzeyini artırmak için sizce ne yapılmalı?

C: Öğrenci değişim programları olmalı, yurtdışından insanlar gelip buradaki yaşam tarzımızı öğrenmeli.

(G14: Erkek, 28 yaşında, lise mezunu)

Bence Ermenistan'daki tüm STK'lar... Bence Fransız entelijansiyası Ermeni STK'larını kontrol ediyor.

(G13: Kadın, 59 yaşında, lise mezunu)

Rusya da öyle, Ermenistan'ı destekleyen bir sürü ülke var, bilmiyorum.

(G17: Kadın, 35 yaşında, lise mezunu)

Katılımcı G19, iki ülkenin sivil toplumları arasındaki işbirliğine, bunun sahici bir işbirliğinden başka amaçlarla kullanılacağına olan inancı nedeniyle karşı çıkmaktadır. Bu görüş, önemli bir güven eksikliğini, manipülasyon ve gizli niyetlere ilişkin endişeleri yansıtmaktadır. Tarihsel sıkıntılar ve siyasi gerilimler muhtemelen bu şüphecilği beslemektedir. Katılımcıların tutumu, uzlaşının önündeki engelleri, sahici ve etkili bir sivil toplum işbirliğini teşvik etmek için temeldeki güvensizliğin ele alınmasının önemini vurgulamaktadır. Bu zorlukların üstesinden gelmek için güven, şeffaflık ve karşılıklı anlayış ve barış gibi esas hedeflere yönelik ortak bir bağlılık oluşturulması gerekmektedir:

S: İki ülkenin sivil toplumları arasında işbirliğini destekler misiniz?

C: Hayır, bunu desteklemiyorum. Farklı amaçlar için kullanılacağını düşünüyorum.

(G19: Kadın, 35 yaşında, lise mezunu)

G18'in Türkiye ve Ermenistan sivil toplumları arasındaki işbirliğine desteği, koşullu ve temkinli bir yaklaşımı yansıtmaktadır. G18, özellikle kültürel etkileşim alanında, ortak noktaların ve anlamlı işbirliği yapılacak konuların bulunmasının önemine dikkat çekmektedir. Müşterek tarihsel ve coğrafi kökleri öne çıkarmak suretiyle, iki toplum arasındaki etkileşimlerin doğal olduğunu ve normalleştirilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Bu bakış açısı, bilinçli ve saygılı bir etkileşimle olumlu sonuçlar elde edilip karşılıklı anlayış ve saygının artırılabilceğine dair temkinli bir iyimserliği yansıtmaktadır:

S: İki ülkenin sivil toplumları arasında işbirliğini destekler misiniz?

C: Yani, hangi ortak paydada buluşacaklarına bağlı, başka bir deyişle, sivil toplum kuruluşları hangi konuda olacak? Kültürlerin birbirine tanıtılması olabilir, Ermeni dili ve kültürü... Bu da etkileşim demektir, etkileşim olabilir, neden olmasın çünkü biz Mezopotamya'da, aynı topraklarda doğduk ve bu etkileşim gayet normal.

(G18: Erkek, 34 yaşında, üniversite mezunu)

G20, iki ülkenin sivil toplumları arasındaki işbirliğine güçlü bir destek vermekte ve çatışmanın anlamsızlığını ve zararını vurgulamaktadır. Barışın daha mantıklı ve

faydalı bir seçenek olduğunu savunarak, savaş ve çatışmalardan kimin gerçekten kazanç sağladığını sorgulamaktadır. Bu bakış açısı, karşılıklı yarar sağlamak amacıyla birlikte çalışmanın önemini öne çıkarmakta ve barış ile işbirliğini, bölünme ile çatışmanın önünde tutan ahlaki ve etik bir duruşu yansıtmaktadır. Katılımcının desteği, her iki toplum için de olumlu sonuçlar elde etmede işbirliği çabalarının değerini ortaya koymaktadır:

S: İki ülkenin sivil toplumları arasında işbirliğini destekler misiniz?

C: Kesinlikle desteklerim, neden savaş yerine barış olmasın ki, savaştan kim kazanç sağlar, bugüne kadar çatışmalardan kim kazanç sağladı?

(G20: Erkek, 35 yaşında, lise mezunu)

Katılımcı G13'ün Ermeniler hakkında olumlu görüşte olmasına rağmen iki ülke arasında sivil toplum işbirliğine karşı çıkması, tarihsel ihtilafların göz ardı edilemeyecek kadar önemli olduğu kanısından kaynaklanmaktadır. Bu bakış açısı, tarihsel sıkıntılarının mevcut tutumlar üzerindeki derin etkisinin altını çizmekte, uzlaşma ve işbirliğini teşvik etmenin zorluklarını vurgulamaktadır. Geçmişteki ihtilafların şeffaf ve yapıcı şekilde ele alınıp kabul edilmesi, bu tür algıları değiştirmek ve gelecekteki işbirliklerinin önünü açmak için gerekli adımlar olabilir:

S: İki ülkenin sivil toplumları arasında işbirliğini destekler misiniz?

C: Hayır, desteklemem.

S: Neden?

C: Geçmişten gelen bir anlaşmazlık olduğu için doğru olacağını düşünmüyorum.

(G13: Kadın, 59 yaşında, lise mezunu)

Bazı görüşmecilere göre, Azerbaycan'la ilişkiler Türkiye'nin Ermenistan'a yönelik tutumunu olumsuz etkilerse bu durum normalleşme sürecini zorlaştırabilir:

S: Sizce Azerbaycan, Türkiye-Ermenistan ilişkilerini ne ölçüde etkiliyor olabilir?

C: Bence çok etkiliyor çünkü bizim ülkemiz Azerbaycan'ı çok kutsallaştırıyor... bu insanları çok kutsallaştırıyorlar.

(G12: Kadın, 33 yaşında, lise mezunu)

G14'ün Ermenistan algısı, büyükanne ve büyükbabaları ve sosyal medya tarafından aktarıldığı şekliyle, Azerbaycan'a yapılan zulüm anlatılarından büyük ölçüde etkilenmiştir. Bu bakış açısı, çatışma anılarının nesiller arası aktarımının güçlü etkisini ve sosyal medyanın güncel görüşleri şekillendirmedeki rolünü vurgulamaktadır. Bu anlatıların duygusal ağırlığı empati, anlayış ve uzlaşmanın önünde önemli engeller oluşturabilir. Bu köklü algıların ele alınması, tarihsel bağlamanın

kabul edilip anlaşılmasını, açık diyalogun teşvik edilmesini, çatışmanın ve ilgili kişilerin daha dengeli ve incelikli şekilde anlaşılmasını sağlamak için doğrudan, kişisel etkileşimlerin teşvik edilmesini gerektirir:

Ermenistan deyince aklıma Azerbaycan’a yapılan zulümler geliyor. Büyüklerimden ve sosyal medyadan duyduğum kadarıyla çok kötü şeyler olmuş.

(G14: Erkek, 28 yaşında, lise mezunu)

G34 olarak tanımlanan katılımcı, Azerbaycan’la savaşın sona ermesini Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi için hayati bir önkoşul addetmektedir. Bu görüş, Ermenistan-Azerbaycan çatışmasının Türkiye’nin diplomatik duruşu üzerindeki önemli etkisinin altını çizmekte ve ikili ilişkilerin geliştirilmesi için bölgesel istikrarın önemini vurgulamaktadır. Konuşmacının yanıtı, Ermenistan ve Azerbaycan arasında barışın sağlanmasının, Türkiye ve Ermenistan’ın aralarındaki sorunları ele almaları ve normalleşme yolunda ilerlemeleri için elverişli bir ortam yaratılması açısından elzem olduğunu ortaya koymaktadır:

S: Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi için hangi önkoşulların yerine getirilmesi gerektiğini düşünüyorsunuz?

C: Azerbaycan’la olan savaşın sona ermesi olabilir.

(G34: Erkek, 35 yaşında, lise mezunu)

G25 olarak tanımlanan katılımcı, Türkiye ile Ermenistan arasındaki barışın önündeki önemli engellere, özellikle de Karabağ sorunu ve tarihsel tehcir yasasına dikkat çekmektedir. G25, Türkiye’de Ermenilerle ilgili olumsuz basmakalıpları sürdüren aşağılayıcı dilin ve toplumsal tutumların zararlı etkisini vurgulamaktadır. Analiz, bu köklü meselelerin ele alınmasının ve söylem dilinin değiştirilmesinin, iki ülke arasında barış ve uzlaşının sağlanmasında hayati adımlar olduğuna işaret etmektedir. Bu görüş, ilişkilerin iyileştirilmesi için bir temel oluşturmak üzere tarihsel sıkıntılarla yüzleşmenin ve daha saygılı ve anlayışlı bir toplumsal tutumu teşvik etmenin önemini vurgulamaktadır:

Birincisi Karabağ, ikincisi 100 yıl önce çıkarılan tehcir kanunu ve insanların birbirlerine, en azından benim burada Türkiye’de gördüğüm kadarıyla, küfür ederken bile “Sen Ermenisin, Ermeni tohumu” falan demeleri, yani bu dil hiçbir zaman bu iki milletin barışmasını sağlamadı.

(G25: Erkek, 25 yaşında, üniversite mezunu)

18 yıldır Türkiye’de yaşayan Azerbaycan kökenli biri olan G17’nin, Ermenistan ve Ermeniler hakkında genel olarak olumsuz görüşleri vardır. Azerbaycan-Ermenistan savaşı sırasında meydana gelen olaylar nedeniyle Ermenilere karşı derin bir güvensizlik ve öfke beslemektedir. Savaştan önce Ermeni arkadaşları olduğunu,

ama savaştan sonra ilişkilerin kopma noktasına geldiğini belirtmektedir. Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesine şüpheyle yaklaşmakta, barışa ulaşmanın zor olduğunu düşünmektedir. Sivil toplum işbirliğini desteklemekte, ama güven eksikliğinin üstesinden gelmenin zor olduğunu da vurgulamaktadır:

Onlarla hep savaşlarımız oldu, Azerbaycan-Ermenistan, ne bileyim öyle bir samimiyetimiz yok ama köyümüzde çok yaşadılar, hep dostumuz oldular ama bu savaştan dolayı onları sevmiyoruz, ülke olarak böyle.

(G17: Kadın, 35 yaşında, lise mezunu)

S: Türkiye ve Ermenistan komşu ülkeler, ancak sizce barış içinde yaşamının bir yolunu bulmalılar mı?

C: Evet, yapmalılar ama yapmayacaklar, yapmayacaklar.

(G17: Kadın, 35 yaşında, lise mezunu)

G25 olarak tanımlanan katılımcı, Ermenistan ve Türkiye arasındaki karşılıklı güvenin artırılması için çok yönlü bir yaklaşım sunmaktadır. İyi niyet göstergesi olarak, özellikle Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Ermenistan'a yapacağı üst düzey ziyaretlerin önemini vurgulamaktadır. Ayrıca, ekonomik işbirliği ve karşılıklı bağımlılığı teşvik etmek amacıyla ticaret anlaşmalarının imzalanmasını savunmaktadır. Karabağ sorununun ele alınması ve medyadaki sunumunun değiştirilmesi de algıların iyileştirilmesi ve husumetin azaltılması için hayati adımlar olarak öne çıkarılmaktadır. Katılımcının önerileri, siyasi liderler ve medya tarafından hem sembolik hem de pratik adımlar atılması gerektiğini, bu şekilde karşılıklı güven inşa ederek iki ülke arasındaki ilişkilerin iyileştirilmesi için bir zemin oluşturulabileceğini vurgulamaktadır.

S: Ermeniler ve Türkler arasında karşılıklı güveni artırmak için ne yapılmalıdır?

C: İki ülkenin cumhurbaşkanları, özellikle Erdoğan Ermenistan'ı ziyaret etmeli, ticaret anlaşmaları imzalanmalı ya da medyaya çok yansıyan Karabağ sorunu var. Bu yansımanın medyadaki algısı değiştirilmeli.

(G25: Erkek, 25 yaşında, üniversite mezunu)

Katılımcı G35, gerek ortak coğrafi yakınlığa gerekse iki halk arasındaki derin tarihsel ilişkilere atıfta bulunarak Ermenilerle barış içinde yaşamının bir yolunu bulmanın önemine kuvvetle inanmaktadır. Katılımcının yanıtı, tarihsel bağların önemini ve barış içinde bir arada yaşamının pratik faydalarını vurgulayarak ilişkileri geliştirmeye yönelik proaktif ve pozitif bir tutumu yansıtmaktadır. Bu bakış açısı, ortak tarihin tanınmasının ve her iki toplum için daha iyi bir gelecek inşa etmek üzere diyalog ve işbirliğine girme isteğinin teşvik edilmesinin önemini vurgulamaktadır:

S: Ermeniler komşumuz olduğuna göre, onlarla barış içinde yaşamanın bir yolunu bulmamız gerektiğini düşünüyor musunuz?

C: Kesinlikle öyle düşünüyorum. Komşu olmamızın yanı sıra geçmişten gelen çok derin ilişkilerimiz var, aynı topraklarda yaşadık. İlişkilerin geliştirilmesini kesinlikle istiyorum.

(G35: Erkek, 30 yaşında, üniversite mezunu)

Özetlemek gerekirse, bu 35 derinlemesine mülakat, Türkiye-Ermenistan ilişkileri konusunda tarihsel anlatılar, kişisel deneyimler ve güncel siyasi dinamiklerle şekillenen karmaşık bir manzara ortaya koymaktadır. İlişkilerin geliştirilmesi ve barış içinde bir arada yaşama yönünde kayda değer bir arzu olsa da köklü güvensizlik, Ermenistan-Azerbaycan çatışması ve milliyetçi anlatıların etkisi gibi önemli engeller varlığını sürdürmektedir. Doğru tarih eğitiminin teşvik edilmesi, kişisel etkileşimlerin artırılması ve diplomatik girişimlerin desteklenmesi, Türkiye ile Ermenistan arasında daha olumlu ve yapıcı bir ilişki kurulması yönünde atılacak hayati adımlardır. Bu zorlukların ele alınması, siyasi liderlik, medya reformu ve empati ile anlayışı geliştirmeye yönelik tabandan gelen çabaları içeren çok yönlü bir yaklaşım gerektirmektedir.

Görüşmeler, katılımcıların Ermenistan ve Türkiye arasındaki ilişkilerin normalleşmesi konusunda umutlu olmakla birlikte bazı tarihsel ve kültürel çekincelerinin olduğunu göstermektedir. Bireysel düzeyde ilişkilere hoşgörüyle yaklaşırken ulusal düzeyde daha temkinli bir tutum benimsemektedirler. Türkiye ve Ermenistan arasındaki tarihsel gerilimler ve mevcut siyasi dinamikler, makro ölçekte katılımcıların bakış açısını olumsuz etkilemektedir.

Ermenistan ve Azerbaycan arasında süregelen çatışma, birçok katılımcı için Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin geliştirilmesinin önünde büyük bir engel teşkil etmektedir. Bu çatışma kişilerin algılarını etkilemekte, diplomatik çabaları da engellemektedir. Bu çatışmanın diplomatik çabalar ve güven artırıcı önlemlerle ele alınması, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin iyileştirilmesi açısından hayati önemdedir. Bölgedeki barış girişimlerinin desteklenmesi uzlaşi için daha elverişli bir ortam yaratabilir.

Genel olarak katılımcılar Ermenilerle dostluğa ve komşuluğa karşı hoşgörüyle bir tutum sergilemektedir. Ne var ki Ermenistan ve Ermeniler hakkındaki sınırlı bilgi, konunun derinlemesine anlaşılmasını zorlaştırmaktadır.

Katılımcıların görüşleri genellikle karmaşık duygular ve önyargılarla şekillenebilmektedir. Bilgi eksikliği olsa da eğitim ve bilinçlendirme sayesinde bu tutumun

daha olumlu yönde gelişebileceği görülmektedir. Türkiye'nin diplomatik ilişkilerdeki aktif rolü ve sivil toplum kuruluşlarının etkinlikler düzenlemesi, katılımcıların daha bilinçli ve önyargısız yaklaşımlar geliştirmesine katkı sağlayabilir.

Birçok katılımcının Ermenilerle ilgili anlayışı, aldıkları eğitim ve büyüklerinden gelen anlatılarla şekillenmiştir. Ermeni kimliği ve tarihi hakkında farkındalık ve yanlış anlamalar bir arada bulunmaktadır. Bazı katılımcılar ortak tarih ve kültüre vurgu yaparak Ermenilere dair olumlu tutumlar sergilemektedir. Diğerlerininse genellikle tarihsel çatışmalardan ve milliyetçi anlatılardan etkilenen olumsuz algıları vardır.

Barış içinde bir arada yaşama konusunda genel bir istek vardır. Katılımcıların önemli bir kısmı, ortak coğrafya ve tarihsel bağları gerekçe göstererek Ermenilerle barış içinde yaşamanın bir yolunu bulmanın önemine inanmaktadır. Bu duygu, tarihsel ve kültürel bağlara dayalı uzlaşa potansiyeline dikkat çekmektedir. Bu temel üzerine inşa edilecek diyalog ve işbirliği kolaylaşabilir.

Birçok görüşmeci, siyasi liderlerin normalleşme yönünde, üst düzey ziyaretler ve ticaret anlaşmalarının yer aldığı proaktif adımlar atması gerektiğine inanmaktadır. Siyasi liderlik ve diplomasi, ikili ilişkilerin şekillendirilmesinde kritik bir rol oynamaktadır. Diyalog ve işbirliğini teşvik eden siyasi girişimlerin desteklenmesi, engelleri aşmaya ve güven inşa etmeye yardımcı olabilir. Güven inşası ve ilişkilerin iyileştirilmesi için ekonomik ve kültürel etkileşimlerin artırılması da desteklenmektedir. Ticaret ve kültürel etkileşimler, normalleşme yolunda atılması gereken pratik adımlar olarak görülmektedir.

Medya temsili ve propaganda, kamuoyunun Ermenilere yönelik algı ve tutumlarının şekillenmesinde önemli etkenler olarak görülmektedir. Bazı katılımcılar Ermenilere empati duyduklarını, tarihsel acılarını ve uzlaşa ihtiyacını kabul ettiklerini ifade etmektedir. İster seyahat ister arkadaşlık yoluyla olsun, Ermenilerle kişisel etkileşimler katılımcıların görüşlerini olumlu yönde etkilemekte ve daha iyi bir anlayışı teşvik etmektedir.

Görüşülen birçok kişi, Ermeniler ve 1915 olayları konusunda farklı derecelerde tarihsel farkındalık sergilemektedir. Bazıları eğitim ve kişisel öğrenme yoluyla geçmişe dair yanlış anlamalarını düzeltmiştir.¹¹ Anlayıştaki bu değişim, algıların şekillenmesinde eğitimin ve doğru tarihsel anlatıların önemini yansıtmaktadır.

11 Örnek olarak: Bir yıl öncesine kadar Ermeniliği bir mezhep olarak biliyordum. Bir yıldır onların bir ırk olduğunu biliyorum. (G25)

Tarih eğitimini iyileştirme çabaları, yanlış anlamaları düzeltmeye ve daha incelikli bir anlayışı teşvik etmeye yardımcı olabilir.

Ekler

Tablo 13. Derinlemesine görüşme katılımcıları hakkında bilgiler

Tanımlama	Cinsiyet	Yaş	Eğitim seviyesi	Türkiye-Ermenistan sınırına yakın bir yerde yaşıyor mu?
G1	Erkek	30	Üniversite	Evet
G2	Erkek	33	Üniversite	Evet
G3	Kadın	26	Üniversite	Evet
G4	Kadın	43	Lise altı	Evet
G5	Kadın	56	Lise altı	Evet
G6	Erkek	46	Üniversite	Evet
G7	Erkek	34	Üniversite	Evet
G8	Kadın	22	Lise	Evet
G9	Erkek	51	Üniversite	Evet
G10	Erkek	62	Lise altı	Evet
G11	Erkek	34	Üniversite	Evet
G12	Kadın	33	Lise	Hayır
G13	Kadın	59	Lise	Hayır
G14	Erkek	28	Lise	Hayır
G15	Kadın	35	Lise	Hayır
G16	Kadın	40	Lise altı	Hayır
G17	Kadın	35	Lise	Hayır
G18	Erkek	34	Üniversite	Hayır
G19	Kadın	35	Lise	Hayır
G20	Erkek	35	Lise	Hayır
G21	Kadın	31	Üniversite	Hayır

G22	Kadın	23	Lise	Hayır
G23	Erkek	61	Üniversite	Hayır
G24	Kadın	48	Lise	Hayır
G25	Erkek	25	Üniversite	Hayır
G26	Kadın	24	Lise	Hayır
G27	Erkek	22	Lise	Hayır
G28	Erkek	31	Lise altı	Hayır
G29	Erkek	23	Lise	Hayır
G30	Kadın	49	Lise	Hayır
G31	Erkek	21	Lise	Hayır
G32	Erkek	23	Lise	Hayır
G33	Kadın	66	Üniversite	Hayır
G34	Erkek	35	Lise	Hayır
G35	Erkek	30	Üniversite	Hayır

3. BÖLÜM - UZMAN GÖRÜŞLERİ:
TÜRKİYE-ERMENİSTAN NORMALLEŞMESİNDEKİ
ORTAK NOKTALARIN VE FARKLILIKLARIN SENTEZİ

Dr. Sona Balasanyan; Dr. Erman Bakırcı

Giriş

Türkiye-Ermenistan normalleşme süreci, siyasi karmaşıklıkları ve tarihsel sıkıntıları sıklıkla hesaba katmakla birlikte, dönüştürücü diplomasi için eşsiz bir fırsat sunmaktadır. Bu bölüm, toplumlar arasındaki ikili ilişkileri şekillendiren çok yönlü dinamiklere ilişkin uzman görüşlerini irdelemektedir.

Ermenistan ve Türkiye arasındaki ilişkilerin normalleşmesine yönelik niyetler konusunda dönem dönem aksaklıklar ve şüpheler olsa da, Kafkasya bölgesindeki son gelişmeler diyalog ve potansiyel uzlaşının kilidini açmak için bir ivme yaratmıştır. Bu bölüm, günümüz Ermenistan ve Türkiye vatandaşlarının görüşlerini yan yana koyarak farklı dinsel ve siyasal duruşlar ile tarihsel anlatıların yanı sıra karşılıklı ekonomik faydalar ve stratejik çıkarlar gibi ortak noktaları sentezlemektedir.

Bu analiz, olası bir normalleşme sürecine giden yollara ve bu süreci kolaylaştırabilecek veya engelleyebilecek toplumsal etkenlere dair toplumsal veri yorumlama temelli bir anlayış sunmayı amaçlamaktadır. Bölümün merkezinde, toplumlar arasındaki etkileşim arttıkça karşılıklı olumlu tutumların da artacağına dair bir tez yer almaktadır.

Yorumların yer aldığı bu bölüm, raporda sunulan anket verilerine dayanmaktadır. Ermenistan ve Türkiye vatandaşlarının görüşleri yan yana konularak yapılan analitik bir sentez (tematik analiz) sonucunda ortaya çıkan alt başlıklara göre düzenlenmiştir. Alt başlıklarsa şu şekildedir: “Geçmişe Doğru”, “Ayna Benlik”, “Tarihsel Travmadan Modern Algılara” ve “Eğer Normalleşme Olursa Nasıl Gerçekleşir?”

Geçmişe Doğru

Geleceğe yönelik tüm çabalara rağmen, Ermenistan ve Türkiye toplumlarının temsilcileri birbirleri hakkında kanaat edinmek için geçmişe atıfta bulunma eğilimindedir. Ermenilerin Türkler konusundaki algısı derinden derine, tarihsel anlatılara ve aile içi bilgi aktarımına dayanmaktadır. Ermenistan’da yapılan anket, Ermenilerin %85 gibi önemli bir kısmının Ermeni Soykırımını 11 yaşından önce, ağırlıklı olarak aile üyelerinden (%70) ve okuldan (%62) öğrendiğini göstermiştir. Bu erken maruziyet, Türklere dair anlayış ve tutumlarını şekillendirmektedir. Tarih dersleri ve ders kitapları Türkleri genellikle “zalim”, “soğuk kalpli” ve “düşman” olarak tasvir ederek olumsuz basmakalıpları pekiştirmektedir.¹

1 Bkz: Gürpınar, Ö. (2018), “Teaching the Armenian Genocide: A Comparative Analysis of National History Curriculums and History Textbooks in Turkey, Armenia and France”, *Remembrance and Solidarity: Studies in 20th-Century European History*. 6, 145-168. <https://enrs.eu/uploads/media/5c24d1752fb50-studies-6.pdf>; Mkrtchyan, S. (2015), “The Memory of the Armenian Genocide as Taught in Armenian Schools: Textbooks, School Rituals and Iconography”, <https://ge.boell.org/en/2015/04/23/memory-armenian-genocide-taught-armenian-schools-textbooks-school-rituals-and-iconography>

Bu açıdan Türkiye toplumunun Ermenistan'dan çok da farklı olmadığını söyleyebiliriz. Ton veya sıklık değişebilir, fakat mevcut araştırmalar, Türkiye'deki ders kitaplarında Ermenistan anlatısının olumsuz tonu azalmış olsa da bu olumsuz söylemin devam ettiğini göstermektedir. Gürpınar (2013) tarafından yapılan bir çalışma,² Türk tarih ders kitaplarının zaman içindeki gelişimini gözden geçirmekte ve daha önceki ders kitaplarının (2000 öncesi) Ermenileri daha açık şekilde olumsuz bir gözle resmettiğini vurgulamaktadır. Daha yeni baskılarda daha dengeli bir anlatıya doğru hafif bir kayma görülse de temelde yatan milliyetçi bakış açısı büyük ölçüde aynı kalmıştır. Keza, Hovhannisian (2014) Türk tarih ders kitaplarının içerik analizini³ yapmış ve Ermenilerin geç Osmanlı döneminde sıklıkla "hain" veya "düşman" olarak tasvir edildiğini ortaya koymuştur. Bu ders kitapları sıklıkla Ermeni isyanı ve Rus güçleriyle işbirliği anlatısını vurgulamakta, bu da Osmanlı hükümetinin Birinci Dünya Savaşı sırasındaki eylemlerini meşrulaştırmaya hizmet etmektedir.

Bu tasvirlerle rağmen, Türkiye ve Ermenistan toplumlarının birbirlerini algılama biçimlerinde bir ikilik vardır. Tarih ve eğitim anlatıları olumsuz olsa da birçok Ermeni Türkiye'deki sıradan insanları daha dostane ve sıradan temaslara açık olarak görmektedir. Ne kadar çok temas kurarlarsa, açıklık oranı o kadar yükselmekte ve ilişkilerde ileriye doğru yol alma fırsatı artmaktadır. Aynı kalıp Türkiye toplumunda da gözlenmektedir. Bu da olumsuz algının genellikle kişisel olmaktan ziyade tarihsel ve kuşaklar arası bir mercekten doğduğunu ortaya koymaktadır. Her ne kadar bu tarihsel olumsuz anlatılar iki toplumun birbirini nasıl algıladığını etkilese de bugün her iki toplum da diğerine karşı yekpare bir şekilde olumsuz duygular beslememektedir.

Kamuoyu duyarlılığı karışık olmaya devam etmektedir. Ermenistan nüfusunun yaklaşık %65,4'ü Türklere karşı olumsuz bir tutum sergilerken kırsal nüfus ve genç nesil daha güçlü olumsuz duygulara sahiptir. Bu kırsal-kentsel ve genç-yaşlı ayrımı, tarihsel anlatıların ve doğrudan kişisel etkileşimlerin Ermenistan'daki algıları şekillendirmede farklı derecelerdeki etkisinin altını çizmektedir. Süregelen zorluk, bu yerleşik tarihsel algılar ile Ermeniler ve Türkler arasında daha olumlu, kişisel etkileşim potansiyelini uzlaştırmakta yatmaktadır.

Türkiye nüfusu içinde Ermenilere karşı olumsuz tutumda olanların oranı yaklaşık %41'dir. Dolayısıyla Türklerin Ermenilere yönelik olumsuz tutumu Ermenilerin Türklere yönelik olumsuz tutumundan daha düşüktür. Ayrıca şunu da belirtmekte fayda var ki, Türklerin %40'ı ne olumsuz ne de olumlu bir tutumda olduklarını

2 Bkz: Gürpınar, D. (2013), *Ottoman/Turkish Visions of the Nation, 1860-1950*. Palgrave Macmillan.

3 Bkz: Hovhannisian, M. (2014), "Armenians in Turkish Textbooks: A Study of Textbook Representation", *International Journal of Armenian Genocide Studies*, 1(1), 23-34.

söylerken, bu oran Ermenilerde %25'tir. Başka bir deyişle, Türkiye ve Ermenistan toplumları arasında olumsuz tutumlarda farklılık bulunsa da bu farklılık, Türklerin daha olumlu bir tutumda olmasından ziyade, daha yansız bir tutum sergilemeleri veya ifade etmeleriyle ilgilidir.

Fütüroloji ve ütöpik düşünce, her iki toplumda da tarihin anlaşılması ve öğretilmesi ya da aktarılması konularında büyük ölçüde göz ardı edilmektedir. Öte yandan, fütürolojinin tarih algısına ve öğretimine entegre edilmesi, insanları tarihsel dersleri gelecek senaryolarına uygulama becerisiyle donatarak proaktif ve ileri görüşlü bir zihniyeti teşvik etmesi açısından hayati önemdedir. Her iki toplumun temsilcileri de fütüristik yöntemler kullanarak potansiyel toplumsal ve siyasal zorlukları öngörmelerini ve bu zorlukların üstesinden gelmelerini sağlayacak eleştirel düşünme becerilerini geliştirebilirler. Bu yaklaşım tarihsel bilginin geçerliliğini artırmakla kalmaz, daha sürdürülebilir ve adil bir geleceğe de katkıda bulunmaya hazırlar.

Fütüroloji, gelecekteki sonuçları tahmin etmek ve şekillendirmek için tarihsel kalıpların incelenmesini teşvik eder; böylelikle de tarihi, salt geçmişe yönelik bir bakışın (ki böyle bir bakış her iki toplumda da mevcuttur) ötesine geçen dinamik ve pratik bir konu haline getirir.⁴ Tarihe yönelik salt retrospektif bir yaklaşım, toplumlar ve onların bireysel temsilcileri arasındaki etkileşimi teşvik etmeyecektir.

Öte yandan, tarih algısında ütopyacı düşünce, ideal gelecekleri tasavvur etmeyi ve bugünü eleştirel şekilde değerlendirmeyi teşvik ettiği için elzemdir. Ütöpik kavramları keşfederek bireyler, mevcut toplumsal sınırlamaların ötesinde düşünmek ve dönüşüm olasılıklarını hayal etmeye ilham bulurlar. Bu yaklaşım, sorun çözmeyi teşvik eder ve insanların ya da toplumların statükoya meydan okuyup daha iyi bir gelecek için uğraşmalarını sağlayan bir eylemlilik duygusunu besler. Ütopyacı düşünce, tarihsel dersleri yüzü geleceğe bakan perspektiflerle bütünleştirerek tarihi dinamik ve güncel bir konu haline getirir. Geçmiş deneyimler ile geleceğe dair beklentiler arasında bağlantılar kurulması için güç vererek eleştirel analiz ile umutlu hayal gücünü dengeleyen bir zihniyet geliştirebilir.⁵

4 Cairns, R., & Garrard, K. A. (2024). "Learning From History Is Something That Is Important for the Future": Why Australian Student Think History Matters", *Policy Futures in Education*, 22(3), 369-382. <https://doi.org/10.1177/14782103231177615>.

5 Kertz-Welzel, A. (2022), "The Power of Utopian Thinking", *Rethinking Music Education and Social Change* içinde (çevrimiçi ed.). Oxford Academic. <https://doi.org/10.1093/oso/9780197566275.003.0003>

Ayna Benlik

“Ayna benlik” (looking-glass self) sosyolog Charles Cooley (1902) tarafından geliştirilmiş bir kavramdır.⁶ Cooley bu kavramla, bireyin benlik kavramının başkalarının onu nasıl gördüğüne dair algısıyla şekillendiğini öne sürer. Bu teori üç temel adımı içerir: Birincisi, başkalarına nasıl görüldüğümüzü hayal ederiz; ikincisi, bu görünümle ilgili yargıları hayal ederiz ve üçüncüsü, bu yargılara ilişkin algımıza dayalı olarak benlik kavramımızı geliştiririz. Esasen, ayna benlik, öz-kimliğimizin başkalarının bizi nasıl algıladığına inandığımızın bir yansıması olduğunu öne sürer. Bu toplumsal etkileşim süreci, öz-değerimizin, değerlerimizin ve davranışlarımızın başkalarının tepkilerine ilişkin yorumlarımızdan büyük ölçüde etkilendiği anlamına gelir.

Dolayısıyla “aynada yansıtılan öteki” (looking-glass other) kavramı, Charles Cooley’in “ayna benlik” kavramına dayalı olarak geliştirilebilir. Nasıl ki aynaya bakan benlik, bireyin benlik kavramının başkalarının kendisini nasıl gördüğüne dair algısıyla nasıl şekillendiğini açıklıyorsa, aynada yansıtılan ötekilik de bu fikri genişleterek bireylerin çevrelerindeki kişilerin kimliklerini ve rollerini nasıl algıladıklarını ve içselleştirdiklerini irdeler. Aynada yansıtılan öteki muhtemelen üç adım içerir: ilk olarak, başkalarının kendilerini nasıl algıladığını hayal etmek; ikinci olarak, başkalarının, başkaları tarafından nasıl algılandıklarını düşündüklerini hayal etmek ve üçüncü olarak, bu algıların, onların davranışlarını ve etkileşimlerini (başkalarıyla etkileşimlerini) nasıl etkilediğini anlamak/gözlemlemek. Bireyler, başkalarının benlik kavramlarının yansımalarını fark ederek daha derin bir empati ve toplumsal dinamikler hakkında içgörü geliştirebilir, böylelikle de karmaşık toplumsal etkileşimler içinde yol bulma ve daha anlamlı ilişkiler kurma becerilerini artırabilirler.

Dolayısıyla Türkiye-Ermenistan normalleşme araştırması, aynada yansıtılan ötekilik merceğinden bakıldığında (bir Ermeni katılımcının tanımıyla “ötekinin kapısını çalmak”), iki ülke arasındaki algıların ve karşılıklı yansımaların karmaşık etkileşimini vurgulamıştır. Anketler, her bir ülkenin hükümetlerince alınan pozisyonları ve bunların etkileşimlerini nasıl etkileyebileceği konusundaki karşılıklı farkındalığın altını çizmiştir. Bir ülkenin insanların diğer ülkeyi, onların kendilerini algıladıklarını düşündükleri gibi algılamaları –“bizim düşündüklerimiz, onların bizim hakkımızda ne düşündükleri, bizim onlar hakkında ne düşündüklerimiz”– normalleşme sürecine ötekinin temsili perspektifinden bakmanın önkoşuludur. İki toplumun insanların olası siyasi ilişki senaryolarından duydukları çekince ve

6 Cooley, C. H. (1902). The looking-glass self (189). In C. Lemert (Ed.), Social theory: The multicultural readings. Philadelphia: Westview Press.

korkuya rağmen, birbirlerine “öteki”ni sunma eğilimi, “kendini” sunmak kadar önemlidir. Bu bağlamda, Türklerin Ermenilere, Ermenilerin de Türklere mutfak kültürü ve sanatlarını karşılıklı sergiler veya öteki algısını tanıtıcı temsiller yoluyla sunması, toplumlar arası etkileşimi canlandırmanın bir yolu olabilir. Örneğin günlük yaşam kültürlerinin karşılıklı olarak sunulması, birbirini daha gerçekçi bir şekilde anlamanın yaratıcı bir yolu olabilir.

Tarihsel Travmadan Modern Algılara

Araştırma, Ermenistan’da Ermenilerin tarihsel mağdurlar, Türklerinse saldırganlar veya düşmanlar olarak algılandığına dair yaygın bir algıya işaret etmektedir. Türkiye’deki katılımcıların atalarının Ermeni isyanlarına maruz kaldığını ileri sürmüştür. Ermeniler mağduriyetlerinin tarihsel olaylara dayandığını düşünürken Türkler daha yakın tarihli bir mağduriyet hissetmekte ve uluslarının soykırım yapmakla haksız yere suçlandığına inanmaktadır.⁷ Bu algı, iki toplum arasındaki tarihsel ve süregelen gerilimlerin yanı sıra dinsel farklılıklara da dayanmaktadır.

Ayrıca araştırma, halihazırdaki güç dinamiklerini de ortaya koymuş, Türkiye’nin Ermeniler arasında Ermenistan’a kıyasla daha güçlü bir devlet olarak tasvir edildiğini göstermiştir. Bu güç asimetrisi iki toplum arasında karmaşık bir dinamiğe katkıda bulunmakta ve etkileşimlerini, birbirlerine dair algılarını ve normalleşme sürecine verdikleri önemi etkilemektedir. Türkiye toplumu Ermenistan hakkında Ermenistan toplumunun Türkiye hakkında sahip olduğu bilgiye kıyasla daha az bilgiye sahiptir. Türkiye’de “bilmiyorum” cevabını verenlerin sayısı oldukça yüksektir. Bu da Ermenistan konusunun Türkiye toplumu için yaygın olarak tartışılan bir konu olmadığını göstermektedir. Türkiye’deki katılımcıların kayda değer bir kısmının (%35) Ermenistan’ın nüfusu hakkında hiçbir fikri yoktur. Bu durum iki ülke arasında algılanan güç asimetrisinin bir sonucu olabilir.

Ermenistan’dan Türkiye’yi ziyaret eden bireylerin sınırların açılması fikrini destekleme olasılığı daha yüksektir, bu da sınır ötesi ilişkilere yönelik tutumlarda potansiyel bir değişimi yansıtmaktadır.

İlginçtir ki, Türklerle kişisel etkileşimler Ermeniler arasında, özellikle de zaten nispeten hoşgörülü olan bireyler arasında daha olumlu tutumlara yol açmıştır. Ermeniler, Türklerle etkileşim kurduktan sonra algılarında olumlu değişiklikler olduğunu bildirmiş ve gelecekte karşılıklı anlayış ve saygının hâkim olacağı ilişkiler için umutlu olduklarını ifade etmişlerdir. Bu olumlu bireysel etkileşimlere rağmen,

7 Demirel, C., & Eriksson, J. (2019), “Competitive Victimhood and Reconciliation: The Case of Turkish-Armenian Relations”, *Identities*, 1–20. <https://doi.org/10.1080/1070289X.2019.1611073>

tarihsel bağlam ve kökleşmiş algılar nedeniyle Ermeniler ve Türkler arasındaki insani ilişkilerde temel bir güvensizlik duygusu mevcuttur.

“Mağdur-fail” çerçevesindeki karmaşık ilişkiler genellikle toplumsal psikoloji ve grup dinamiklerine dayanır. Bu ikilemi açıklamaya yardımcı olan ilgili teorilerden biri Toplumsal Kimlik Teorisi’dir.⁸ Bu teoriye göre, bireyler öz-saygılarını ve kimliklerini geliştirmek için kendilerini toplumsal gruplar içinde bir kategoriye yerleştirirler. Bu kategorileştirme “grup içi” kayırmacılığa ve “grup dışı” ayrımcılığa sebebiyet verir. Mağdur-fail ilişkileri bağlamında, bir grup/ulus içindeki bireyler kendi gruplarını (iç grup) daha olumlu bir şekilde görme eğilimindeyken diğer grubu (dış grup) bir tehdit ya da düşman olarak algılar. Algılara dayalı bu önyargı, gerçeklikler, tarihsel olaylar, toplumsal-siyasal bağlamlar ve gruplar arası çatışmalarla daha da pekişmekte ve tüm bunlar da tarihsel travmayı büyütmektedir.

Eğer Normalleşme Olursa Nasıl Gerçekleşir?

Ermenilerin yaklaşık %50’si diyalog ve iletişim yoluyla önümüzdeki beş yıl içinde normalleşmenin mümkün olduğu kanısındadır. Türkiye toplumuysa normalleşme ihtimali konusunda daha kötümserdir. Türkiye nüfusunun sadece dörtte biri diyalog ve iletişim yoluyla önümüzdeki beş yıl içinde normalleşmenin mümkün olduğuna inanmaktadır. Elbette, bu farklılığın temel nedenlerinden biri devletlerin gündemlerinde hangi dış politika konularına öncelik verdikleriyle yakından ilgilidir. Keza Türkiye’de de toplumun gündeminde olan ve insanların gündelik hayatlarında tartıştıkları bir konu değildir. Bu araştırma kapsamında Türkiye’de gerçekleştirdiğimiz derinlemesine görüşmelerde katılımcıların görüşmelere katılma konusunda gözle görülür bir isteksizlik sergilediklerini gözlemledik. Ne var ki bu isteksizlik, konunun kendisine değinme konusunda bir tereddüt ya da isteksizlikten değil, konuyu önceden değerlendirmemiş olmalarından ve katkıda bulunacakları ya da detaylandıracakları fazla bir şey olmadığını belirtmelerinden kaynaklanmıştır.

Ermeni nüfusunun önemli bir kısmı Ermenistan ve Türkiye arasındaki mevcut sorunları son derece ciddi ve karmaşık sorunlar olarak görmektedir. Algılarda cinsiyetler arasında kayda değer bir eşitsizlik söz konusudur; erkeklerin %62,6’sına kıyasla kadınların %70,7’si Ermenistan ve Türkiye arasındaki sorunların çok ciddi olduğunu düşünmektedir. Daha genç bireyler de sorunları daha yaşlı nesillere göre daha kritik görme eğilimindedir. Dolayısıyla, Ermenistan’da kadınlara ve gençlere

⁸ Huddy, L. (2001), “From Social to Political Identity: A Critical Examination of Social Theory”, *Political Psychology*, 22(1), 127-156; Tajfel, H., Turner, J. C., Austin, W. G., & Worchel, S. (1979), “An Integrative Theory of Intergroup Conflict”, *Organizational Identity: A Reader*, Oxford University Press, 56-65.

odaklı yaklaşımlar, diyalog ve normalleşme çabalarını desteklemek açısından faydalı olabilir.

Bu bağlamda, Türkiye ve Ermenistan toplumları arasında da bir farklılıktan söz edebiliriz. Türkiye nüfusunun sadece %23'ü toplumlar arasındaki mevcut sorunların çok ciddi ve karmaşık olduğunu düşünmektedir. Türkiye toplumunun üçte biriyse Türkiye ile Ermenistan arasındaki sorunları “biraz ciddi” olarak değerlendirmektedir. Bunda yine devletlerin dış politika önceliklerindeki farklılıkların etkisi olabilir. Gelgelelim bu bulgu sadece devletlerin değil toplumların da bu konuya asimetrik yaklaştığını göstermektedir.

Ermenistan’da bilgi kaynağı olarak tarih derslerine ve ders kitaplarına güvenenlerin normalleşmeyi olası görme ve sınırların açılması fikrini destekleme olasılığı daha düşüktür. Öte yandan, aile içi tartışmalar yoluyla bilgi edinenler, sorunları daha ciddi olarak algılama eğilimindedir. Peki, toplumlara alternatif bilgi kaynakları sunulsa ne olurdu?

Ermenistan’da Türkiye ile sınırın açılmasına yönelik kamuoyu bölünmüş durumdadır. Nüfusun yaklaşık %37,8’i sınırın açılmasına tamamen karşı çıkarken %34,3’ü kısmen veya tamamen desteklemektedir. Sınırın açılmasının Ermenistan ekonomisi üzerinde olumlu bir etki yaratacağına inananların oranı %38 olup ekonomik faydalar önemli bir etken olarak öne çıkmaktadır. Ancak, ulusal güvenlikle ilgili endişeler de yüksektir; toplumun %65,6’sı sınırın açılmasının olumsuz sonuçlar doğurabileceğinden korkmaktadır. Türkiye’deyse sınırın açılmasına kesin olarak karşı olanların oranı %27 iken %26’sı sınırın açılmasını kısmen veya tamamen desteklemektedir. Bu konuda Türkiye’de insanların %10’u “bilmiyorum” yanıtını vermiş, yaklaşık beşte biriyse “ne onaylıyorum ne onaylamıyorum” şeklinde görüş bildirmiştir. Dolayısıyla, Türkiye toplumunda sınırın açılması konusunda güçlü bir onay veya karşı çıkma refleksi bulunmamaktadır. Türkiye’de sınırın açılmasını onaylayanların oranı, erkekler ve daha önce bir Ermeniyle etkileşimde bulunmuş olanlar arasında daha yüksektir. Türkiye toplumu, sınırın açılmasının etkileri konusunda Ermeni toplumuyla benzer görüşlerdedir. Türkiye toplumu ekonomik faydaları öne çıkarırken güvenlik meselelerini potansiyel bir endişe olarak değerlendirmektedir.

Çözülmemiş tarihsel travmalar, geleceğe yönelik kaygı ve korku duygularına yol açmaktadır. Ermenistan’daki katılımcıların çoğu, sınırın açılmasının geçmişteki çatışmaların tekrarlanmasına, ulusal kimliğin kaybına neden olabileceğinden endişe duymaktadır. Türkiye’deki katılımcılarsa sınırın açılmasını travma yaratıcı bir etken olarak görmemektedir. Güvenlik endişeleri olsa da sınırın açılmasını, Türkiye ekonomisi üzerinde büyük bir etki yaratmasa bile, ekonomik açıdan olumlu bir adım olarak değerlendirmektedirler.

Ekonomik işbirliği her iki toplumda da normalleşme için uygulamaya geçirilebilir bir başlangıç noktası olarak görülmektedir. Türkiye'nin hammaddeleri ve ürünleri, Ermenistan'da kalite ve uygun fiyat açısından tanınmakta olup Ermenistan ekonomisine fayda sağlayabilir. Türkiye'deyse Ermenistan'da üretilen ürünlerin satın alınması konusunda toplum ikiye bölünmüş durumdadır. Bazı katılımcılar tarihsel olaylar ve siyasi endişeler nedeniyle bu ürünleri satın alma konusunda tereddüt etmektedir. Ancak, Türkiye'deki araştırma katılımcılarının çoğu, ürünlerin kalite ve fiyat açısından makûl olması durumunda Ermenistan yapımı ürünleri alabileceklerini ifade etmiştir. Savaş korkularına rağmen, bazıları sınırların açılmasının çatışmaları önlemeye yardımcı olabileceğine inanmaktadır.

Ermenistan'da Türkiye ile etkileşime girme istekliliği demografik gruplara göre değişiklik göstermektedir. Kentte yaşayanlar (%51,5) ve daha yaşlı bireyler, kırsal kesimde yaşayanlar (%39,1) ve gençlere kıyasla Türk ürünlerini satın almaya daha fazla eğilim göstermektedir. Ermenistan kamuoyu, normalleşme sürecinde Ermenistan hükümetinin rolünü çok önemli bulmakta ve %60,4'ü bu rolü kritik olarak değerlendirmektedir. Benzer bir durum Türkiye'de de görülmektedir: Türkiye nüfusunun %47,8'i normalleşme sürecinde Türkiye hükümetinin rolünü çok önemli bulmaktadır. Başka bir deyişle, normalleşme sürecindeki rol dağılımı açısından gerek Ermenistan gerekse Türkiye toplumlarındaki katılımcılar, ilk olarak kendi ülkelerinin rolünü, ardından diğer ülkenin rolünü vurgulamaktadır. Bu bulgu iki temel hususu ortaya koymaktadır: (i) Her iki ülkedeki bireyler kendi hükümetlerinin normalleşme çabalarında öncü bir rol üstlenmesi gerektiğine inanmaktadır. Bu durum ilişkilerin iyileştirilmesi konusundaki ilerlemenin, ilgili hükümetler tarafından yürütüldüğünde daha etkili ve meşru olacağına işaret etmektedir. (ii) Hem Ermeniler hem de Türkler, tek taraflı bir yaklaşımın yetersiz olduğunun ve kalıcı barış ile işbirliğinin ancak karşılıklı etkileşim sayesinde sağlanabileceğinin idrakindedir.

Sonuç

Önemli endişelere rağmen, Ermenistan'da normalleşmeye yönelik temkinli bir açık olma hali söz konusudur ve Ermeni nüfusu Türkiye ile bir şekilde ilişki kurulmasını desteklemektedir. Ermenistan'daki genç katılımcılar ilişkilerin kurulmasına daha şüpheci yaklaşmaktadır. Türkiye toplumuysa Ermenistan'a karşı daha tarafsız bir tutum sergilemektedir. Bu tarafsız tutum, ilişkilerin değişim ve iyileşme potansiyeline işaret etmekte, birçok bireyin güçlü önyargılara veya olumsuz algılara sahip olmadığını göstermektedir. Bu tarafsız duruş, iki ülke arasında olumlu etkileşim ve diyalog geliştirme çabaları için bir temel oluşturabilir. Genel olarak ekonomik ilişkiler, kültürel benzerlikler, diplomatik temaslar ve turizm, işbirliği için potansiyel

alanlar olarak öne çıkmaktadır. Gelgelelim milliyetçi söylemler, tarihsel ve aile içi anlatılar, medyadaki sunumlar ve Azerbaycan-Ermenistan çatışması gibi önemli engeller, bu süreci zorlaştıran ciddi zorluklar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tarihsel anlatılar ve eğitim deneyimler, Ermenistan ve Türkiye toplumlarının birbirine yönelik algılarını önemli ölçüde şekillendirerek kalıcı olumsuz basma-kalıplar ve tutumlar yaratmış olsa da, bu algıları daha fazla kişisel etkileşim ve geleceğe odaklı bir yaklaşımla değiştirme fırsatı bulunmaktadır. Eğitimde fütüroloji ve ütopyacı düşünceye vurgu yapmak, bireylerin daha olumlu bir gelecek hayal etmeleri ve bu doğrultuda çalışmaları için gerekli eleştirel düşünme becerileri kazanmalarını sağlayabilir. Bu yaklaşımlar entegre edildiğinde, her iki toplum da kökleşmiş tarihsel önyargıların ötesine geçerek karşılıklı anlayışı teşvik edebilir ve nihayetinde uzlaşıya ve bir arada yaşama ortamına katkıda bulunabilir.

“Aynada yansıtılan öteki”, Ermenistan ve Türkiye arasındaki benlik algısı ve gruplar arası ilişkilerin dinamiklerine dair derin kavrayışlar sunmaktadır. Bu kavramları Ermenistan-Türkiye normalleşme sürecine uygulayarak karşılıklı algıların iki ülke arasındaki etkileşimleri şekillendirmedeki mühim rolünü anlayabiliriz. Mutfak ve sanat sergileri, günlük yaşam gibi her iki toplumun gündelik kültürel yönlerini diğerine sunan girişimleri teşvik etmek, daha gerçekçi ve empatiye dayalı bir anlayışın gelişmesine katkı sağlayabilir. Bu çabalar tarihsel ayrılıkların aşılmasına yardımcı olabilir ve Ermenistan ile Türkiye arasında daha yapıcı bir diyalogu teşvik ederek nihayetinde normalleşme sürecine katkıda bulunabilir.

Araştırma, Ermeni ve Türk kimliklerine ve etkileşimlerini şekillendiren köklü ve karmaşık algılara ışık tutmuştur. Ermenilerin hissettiği tarihsel mağduriyet, Türkiyelilerin yakın zamanlarda algıladığı mağduriyet, geçmiş olayların günümüz ilişkileri üzerindeki kalıcı etkisinin altını çizmektedir. Devletler arasındaki güç asimetrisi ve sınırlı bilgi bu dinamikleri daha da karmaşıklaştırma ve normalleşmeye yönelik tutumları etkilemektedir. Bununla birlikte, kişisel etkileşimler ve ziyaretler aracılığıyla algılarda yaşanan olumlu değişimler, karşılıklı anlayış ve saygıyı oluşturabilecek yollara işaret etmektedir. Bu köklü algıların sürekli diyalog ve kültürel alışveriş yoluyla ele alınması iki ülke arasında daha yapıcı ilişkilerin yolunu açabilir.

Türkiye’den ankete katılanlar arasında Ermenistan ve Ermeniler hakkında kayda değer bir bilgi eksikliği olduğu dikkat çekmiştir. İlişkilerin geliştirilmesi ve barış içinde bir arada yaşama yönünde genel bir arzu olmasına rağmen, köklü güvensizlik ve milliyetçi etkiler zorlu engeller olmaya devam etmektedir.

Ermenistan ve Türkiye arasındaki normalleşme olasılığı karmaşık ve bölünmüş bir tablo çizmektedir. Kökleri derinlere uzanan tarihsel sorunlar, Ermenistan’daki

algılarda cinsiyet ve yaş farklılıkları, Türkiye’de Ermenistan’a yönelik yansız yaklaşım ve iki devlet arasındaki algılanan güç asimetrisi, önümüzdeki zorlukların boyutunu ortaya koymaktadır. Tüm bunlara karşın, Ermenistan’da kadınlar ve gençlerle hedefe yönelik etkileşimler kurmak ve her iki ülkedeki eğitime dayalı önyargılarla yüzleşmek, ilerleme için potansiyel bir yol sunmaktadır. Ekonomik işbirliği uygulamaya konabilir bir başlangıç noktası olarak öne çıkarken çözülmemiş tarihsel travmalar ve ulusal güvenlik kaygıları güven inşasını engellemeye devam etmektedir. Nihayetinde araştırma, toplumsal önyargıların aşılması ve potansiyel engeller karşısında etkin bir şekilde yol alınması için proaktif politikacıların dengeli, iyi hazırlanmış ve dikkatli adımlar atması gerektiğini vurgulamaktadır. Her iki toplum da hükümetlerinin normalleşme çabalarındaki kritik rolünü kabul etmekte, kalıcı barışa ve işbirliğine ulaşmak için karşılıklı etkileşimin gerekliliğini ortaya koymaktadır.

© HRANT DİNK VAKFI YAYINLARI, 2025

**SUPPORT TO THE
ARMENIA-TURKEY
NORMALISATION PROCESS**
**ԱՋԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆ-ԹՈՒՐԶԻԱ
ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԻՆ**
**ERMENİSTAN-TÜRKİYE
NORMALLEŞME SÜRECİ
DESTEK PROGRAMI**